

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt : XIX

Sa. 76

Ekim 1955

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2003

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler:

Sayfa

ŞENYÜREK, PH. D. MUZAFFER : A review of the order of eruption of the permanent teeth in fossil hominids (with 4 figures).....	407
ÖZGÜÇ TAHSİN: Kültepe hafriyatı 1954 II. kat eserleri (31 resim, 1 planla birlikte)	445
————— : Excavations at Kültepe level II finds (with 31 figures and 1 map)	453
KAFESOĞLU, DR. İBRAHİM: Selçuklu tarihinin meseleleri.....	463

Tercümeler :

ZAHODER, B. (Çeviren: KAYNAK, İSMAİL) : Selçuklu devletinin kuruluşu sırasında Horasan	491
--	-----

Nekroloji :

KOŞAY, DR. PHİL. HÂMİT ZÜBEYİR: Géza Fehér'in hayatı ve eserleri....	529
————— : Géza Fehér.....	535

Tebliğler :

KANSU, ŞEVKET AZIZ: Sur les civilisations préhistoriques de la Turquie ..	541
---	-----

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68 (11 Hat)

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.gov.tr>

email: yusuf@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

İkinci Baskı : 2003

BELLE TEN

Cilt : XIX

Ekim 1955

Sayı : 76

A REVIEW OF THE ORDER OF ERUPTION OF THE
PERMANENT TEETH IN FOSSIL HOMINIDS

MUZAFFER ŞENYÜREK, Ph. D.

Professor of Anthropology and Chairman of the Division of Palaeoanthropology
University of Ankara

Information on the order of eruption of the permanent teeth in fossil hominids, unlike that on the living anthropoids and recent Europeans, is rather scanty and most of this data is scattered through the literature. Although it is true that in some of the more recent publications mention is made of the eruption of permanent teeth in the known forms of fossil hominids in general, in most cases these references are only brief.¹ In view of this I have considered it worthwhile to review the literature on this subject to see what is definitely known about the order of eruption of the permanent teeth in the fossil hominids and to what extent they resemble the anthropoid apes and

¹ See Drennan, 1932, pp. 492-493; Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 145; Matiegka, 1934, p. 133; Schultz, 1935, p. 542; Bay, 1946/47, p. 4; Schultz, 1950B, fig. 7; Weidenreich, 1937, p. 122; Dart, 1948, p. 394; Broom and Robinson, 1951, p. 443; Broom and Robinson, 1952, pp. 88-89; Le Gros Clark, 1952, p. 49; Clements and Zuckerman, 1953, pp. 324-331.

It may be mentioned here that although Clements and Zuckerman have treated the Swartkrans material at length and in a critical manner (see Clements and Zuckerman, 1953, pp. 325-330) they have referred to the order of eruption of the permanent teeth in other fossil hominids only too briefly.

differ from the modern Europeans. The results of this review, based mostly on the published reports, are given below. In this study the definition of an erupting tooth given by Schultz² has been adopted. Schultz states: "*In the skulls of primates a tooth is considered to be erupting when the uppermost portion of its crown reaches clearly above and not merely to the alveolar margin. In many juvenile skulls one or more permanent Premolars can be seen underneath the corresponding deciduous molars which are evidently almost ready to drop out. Even though a Premolar actually projects above the alveolar margin, it is not counted as an erupting tooth until the deciduous molar to be replaced has definitely lost its hold by even the last of its roots.*"³

ERUPTION OF THE PERMANENT TEETH IN AUSTRALOPITHECINAE

Australopithecus: Among the material assigned to this genus, there are four specimens which yield information about the order of eruption of the permanent teeth. These are the child's skull found at Taungs, which was originally described by Dart,⁴ two mandibles, one of an adolescent and the other of an adult female individual, from Makapansgat (Makapan), again studied by Dart⁵ and the mandibular fragment of a child from Sterkfontein, originally described by Broom and Robinson as *Plesianthropus*.⁶ But as in a recent study, Robinson⁷ has eliminated the genus *Plesianthropus* of Broom,

² Schultz, 1935, p. 494.

³ Ibid., p. 494. In this regard Clements and Zuckerman (1953, p. 314) also have stated: "*In both sets of records teeth were classified as non-erupted, when their crowns were below the level of the alveolar margin; as erupting, when the entire top of the crown was above the alveolar margin or, in the case of living and embalmed animals, had just pierced the gum; or as erupted, when the tooth was fully or almost completely in place.*"

⁴ Dart, 1925.

⁵ Dart, 1948 and 1954.

⁶ Broom and Robinson, 1950, p. 50.

⁷ Robinson, 1954A, pp. 196 and 198. In this recent study Robinson (1954A, pp. 196 and 198) retains genus *Paranthropus* Broom, but places Broom's *Plesianthropus* in genus *Australopithecus* Dart. Regarding the division of genus *Australopithecus* Robinson (1954A, p. 199) states: "*Australopithecus contains a single species with two subspecies, containing the specimens from Taungs, Sterkfontein, Makapan and East Africa.*"

However, it should be mentioned here that in a recent study on the East African remains, referred to by Robinson, I came to the following conclusion (Şen-

including all the specimens formerly described under this heading in genus *Australopithecus* Dart, this Sterkfontein mandible is here also considered with other remains of *Australopithecus*. According to Oakley, who has recently reviewed the evidence on the relative dating of australopithecine bearing beds, Makapansgat remains appear to be earlier than those from Taungs and Sterkfontein.⁸

The state of eruption of the permanent teeth in the adolescent mandible from Makapansgat was described by Dart as follows: "*In Australopithecus prometheus the second permanent molars are both fully erupted, and yet, although the first premolar on the left side has erupted, the one on the right is only half erupted and the second premolars have not as yet emerged from their eruption canals. The well-worn second milk molar is still in position on the right side; while, on the left side, the crown of the second premolar is partially exposed as it lies in its eruption canal. This pattern in which the second molars erupt before the premolars (that ordinarily erupt in the 9th and 10th years) is found in the anthropoids and lower primates; but it does also occur in some human races such as the Bushman (Drennan, '32), Neanderthal Man, and even the race represented by the sapient human youth from Grimaldi.*"⁹ This is all that is said by Dart about the sequence of eruption of the permanent teeth in the Makapansgat mandible, referred by him to *Australopithecus prometheus*,¹⁰ which is now classified as *Australopithecus africanus transvaalensis* by Robinson.¹¹

In a more recent publication, Broom and Robinson give the sequence of eruption of the permanent teeth in Makapansgat mandible

yürek, 1955, p. 35): "1. *The maxillary fragment from the Serengeti district of Tanganyika Territory, designated as Meganthropus africanus by Weinert and Remane, in the morphology of its teeth comes closer to the australopithecines of South Africa than to the other hominids. But still this form differs from Australopithecus and Paranthropus in a number of features which, in my opinion, entitle it to a separate generic rank. I propose to rename this form, which belongs to the family Hominidae, as Praeanthropus africanus.*

2. *The isolated third upper molar from the Serengeti district, found 6 or 3 kilometers away from the maxillary fragment, also belongs to Hominidae, but probably to a form more advanced from the morphological standpoint than Praeanthropus africanus, Australopithecus and Paranthropus.*"

⁸ Oakley, 1954, p. 13 and table 1.

⁹ Dart, 1948, p. 394.

¹⁰ Ibid., p. 392.

¹¹ Robinson, 1954A, p. 196.

ble, as follows: $(M_1 I_1) I_2 M_2 P_1 P_2 (C_1 M_3)$.¹² In the adolescent mandible of Makapansgat, shown in figs. 1-4,¹³ the dental formula, in which the deciduous teeth are indicated by small and the permanent teeth by capital letters, is as follows: $I_1 I_1 c_1 P_1 m_2 M_1 M_2$. In this mandible the four permanent incisors, which had erupted, the deciduous canines and the second left deciduous molar have been lost, either during¹⁴ or after death. Of the temporary dentition only the second right deciduous molar and of the permanent dentition the right and left first premolars (the right one is still only partly out), the right and left first permanent molars and the fully erupted second permanent molars of both sides are retained. From this it is clear that, as is also concluded by Dart¹⁵ and Broom and Robinson,¹⁶ in the adolescent mandible from Makapansgat the first and second premolars erupted after the second permanent molar, P_1 preceding P_2 in eruption. It is also certain that in this adolescent mandible, the permanent canine erupts after the first premolar, as is indicated also in the order of eruption given by Broom and Robinson.¹⁷

In the sequence of eruption of the permanent teeth in the Makapansgat mandible, given by Broom and Robinson,¹⁸ the permanent canine is shown as erupting even later than the second premolar. The position of the right permanent canine in this adolescent mandible is described by Dart as follows: "*The tip of the right canine has been exposed lying 3 mm below the bone orifice of its eruption canal.*"¹⁹ Regarding the left second premolar in this mandible Dart states:

¹² Broom and Robinson, 1952, pp. 88 and 89. In this connection see also Broom and Robinson, 1951, p. 443.

¹³ These photographs are made from the casts. In this connection I wish to extend my thanks to Prof. Dr. Raymond A. Dart of the Witwatersrand University for sending me the casts of the earlier finds of *Australopithecus*.

¹⁴ Regarding the possible cause of the loss of some of these teeth Dart (1948, p. 393) states: "*The result of that decisive blow, as far as this mandible is concerned, was that the 4 permanent incisors (and perhaps the left second deciduous molar) were sprung from their sockets and the bone was shattered.*"

¹⁵ Dart, 1948, p. 394.

¹⁶ Broom and Robinson, 1952, pp. 88-89.

¹⁷ Ibid., pp. 88-89.

¹⁸ Ibid., pp. 88-89.

¹⁹ Dart, 1948, p. 402.

“...while, on the left side, the crown of the second premolar is partially exposed as it lies in its eruption canal.”²⁰ In the cast of the adolescent Makapansgat mandible in my possession the tip of the lingual cusp of the left second premolar is seen to have reached the level of the alveolar margin on the inside, while the disto-lingual corner of the crown is still overhung by bone. On the other hand, the tip of the buccal cusp of this tooth is observed to project slightly above the alveolar margin, on the external side. Thus this tooth, which in life must have been overlain by the second milk molar, cannot be classified as erupting, but it appears to be getting ready to do so. While the tip of the buccal cusp of the left second premolar slightly projects above the alveolar border, in the cast of this mandible the tip of the right permanent canine is seen to be further below this margin. This suggests that in this adolescent mandible the permanent canine would erupt after the second premolar, as is indicated in the sequence of eruption given by Broom and Robinson.²¹ However, as both teeth are still unerupted, this suggested sequence, which appears likely, still needs to be confirmed, which is possible only when more adolescent remains of *Australopithecus* from Makapansgat are discovered.

Regarding the sequence of eruption of M_1-I_1 and C_1-M_3 in this adolescent mandible, Broom and Robinson correctly state: “We have only the one jaw, and no evidence whether I_1 appears before or after M_1 , and no evidence as to whether C or M_3 is the last to appear as both are unerupted.”²² However, while the adolescent mandible from Makapansgat does not give us any information in this regard, fortunately other specimens have been found that throw light on the relative times of eruption of these teeth in genus *Australopithecus*.

In a recent paper Dart has described the mandibular fragment of an adult female from Makapansgat, in which all the permanent teeth of the right side, in addition to some on the left side, are retained.²³

²⁰ Ibid., p. 394.

²¹ Broom and Robinson, 1952, pp. 88-89.

²² Ibid., p. 88.

²³ Dart, 1954, p. 319. In this recent paper Dart (1954, p. 332) states: “Detailed description of the dentition of this specimen, however, is reserved for a later communication, in which it will be possible to discuss individually both the lower and upper teeth of *A. prometheus* in the light of previous discoveries and a series of developing permanent teeth (lateral incisor to second premolar inclusive) recently recovered from an infantile maxilla that had

From the two photographs of this female mandible published by Dart,²⁴ showing the teeth in occlusal view, it is seen that the right permanent canine has suffered more attrition than the right wisdom tooth. This would suggest that the third molar in this mandible has erupted later than the permanent canine.

Evidence for the time of eruption of the lower first permanent molar relative to that of the lower first permanent incisor, is furnished by the Taungs child and the mandible of a child from Sterkfontein. The dental formula of the maxilla and mandible of the Taungs child, whose teeth have been studied by various writers²⁵ is as follows:

$$\frac{i^1 \ i^2 \ c^1 \ m^1 \ m^2 \ M^1}{\cdot}$$

$i_1 \ i_2 \ c_1 \ m_1 \ m_2 \ M_1$ The teeth of the child's mandible from Sterkfontein are described by Broom and Robinson as follows: "The child *Plesianthropus* lower jaw, found on 11th March, 1948, gives us examples of all the lower milk teeth. As already mentioned the bone is hopelessly imperfect. Presumably it had been chewed by some carnivore before it was fossilised, so that very little of the bone remains. Fortunately, the two right milk molars with the 1st right permanent molar are in undisturbed position. The right milk canine is badly displaced and the right incisors slightly displaced. The left 1st and 2nd incisors are preserved with the left canine together, and only a little displaced; and the left 1st deciduous molar is also preserved."²⁶

As can be seen from the photograph published by Broom and Robinson,²⁷ in this Sterkfontein mandible the lower first permanent molar had erupted. It is thus clear that in both the Taungs child and in the Sterkfontein child the lower first permanent molar had preceded the lower first permanent incisor in eruption. The evidence of the Taungs skull as well as that of the Sterkfontein mandible, originally described as *Plesianthropus* which is now assigned to *Australopithecus* by Robinson,²⁸ shows that in the later forms of *Australo-*

also been discovered previously." But as still no pictures are published, till Dart's report on the teeth is published, it will not be known what light this infantile maxilla may throw on the sequence of eruption of the anterior permanent maxillary teeth.

²⁴ Dart, 1954, figs. 3-4.

²⁵ Among others see Dart, 1925; Broom, 1934 and 1946; Keith, 1931.

²⁶ Broom and Robinson, 1950, p. 50.

²⁷ Ibid., pl. 4, fig. 18.

²⁸ Robinson, 1954A, pp. 196 and 199.

pithecus the lower first permanent incisor erupted later than the lower first permanent molar, as it does in the great anthropoid apes. According to the dental formulae given by Schultz²⁹ for *Pongo*, *Pan* and *Gorilla* and Clements and Zuckerman³⁰ for *Pan* and *Gorilla*, the lower first permanent molars in these great anthropoid apes always precede the lower first permanent incisors in eruption. According to the dental formulae given by Schultz, this is also true for the vast majority of Gibbons.³¹

The reverse condition, where the lower first permanent incisor erupts before the lower first permanent molar is found in one specimen of *Paranthropus* from Swartkrans, described by Broom and Robinson³² and in some of the recent Whites, while in the other modern Whites the first lower permanent molar erupts before the first lower permanent incisor.³³ The appearance of the lower first permanent molar before the lower first permanent incisor, which is clearly the primitive condition, in Taungs and Sterkfontein specimens suggests that in the earlier Makapansgat form, also, the lower first permanent molar might have erupted before the lower first permanent incisor.

The evidence in hand indicates that the sequence of eruption of the permanent lower teeth in genus *Australopithecus* was as follows: $M_1 I_1 I_2 M_2 P_1 P_2 C_1 M_3$. The sequences of eruption of the permanent teeth in the living great anthropoid apes and recent man are shown below.³⁴

²⁹ See Schultz, 1935, tables 17, 18 and 19; Schultz, 1940, table 22; Schultz, 1941, table 18; Schultz, 1950A, table 10.

³⁰ Clements and Zuckerman, 1953, tables 1-2 and pp. 324 and 331.

³¹ See Schultz, 1944, table 17. According to this table of Schultz (1944, table 17), out of 118 gibbons studied by him in only one clear case the lower first permanent incisor erupts before the lower first permanent molar.

³² Broom and Robinson, 1952, p. 88.

³³ For the time of eruption of the lower first permanent molar relative to that of the lower first permanent incisor in modern whites see: Schultz, 1950B, fig. 7; Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953A, tables 1, 2 and 6; Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953B, table 2; Clements and Zuckerman, 1953, pp. 322 and 330.

³⁴ The lines denote that the order of eruption of the teeth indicated is variable. According to more recent findings of Schultz, in *Pongo* M_2 may sometimes precede I^2 and in some male individuals C^1 may appear after M_3 but before M^3 (see Schultz, 1941, p. 83).

Pongo: (Schultz, 1935)	$\frac{M^1 \ I^1 \ I^2 \ M^2 \ \overline{P^1} \ \overline{P^2} \ C^1 \ M^3}{M_1 \ I_1 \ I_2 \ M_2 \ P_2 \ P_1 \ C_1 \ M_3}$
Pan: (Clements and Zuckerman, 1953)	$\frac{M^1 \ \overline{I^1} \ \overline{I^2} \ M^2 \ \overline{P^2} \ \overline{P^1} \ \overline{C^1} \ M^3}{M_1 \ I_1 \ I_2 \ M_2 \ P_1 \ P_2 \ C_1 \ M_3}$
Gorilla: (Clements and Zuckerman, 1953)	$\frac{M^1 \ \overline{I^1} \ \overline{I^2} \ M^2 \ \overline{P^2} \ \overline{P^1} \ \overline{C^1} \ M^3}{M_1 \ I_1 \ I_2 \ M_2 \ P_2 \ P_1 \ C_1 \ M_3}$
Recent Man: (Schultz, 1935)	$\frac{\overline{M^1} \ I^1 \ I^2 \ \overline{P^1} \ \overline{P^2} \ \overline{C^1} \ M^2 \ M^3}{M_1 \ I_1 \ I_2 \ C_1 \ P_1 \ P_2 \ M_2 \ M_3}$
Recent Britishers (Male): (Clements and Zuckerman, 1953)	$\frac{\overline{M^1} \ I^1 \ I^2 \ \overline{P^1} \ \overline{C^1} \ \overline{P^2} \ M^2}{I_1 \ M_1 \ I_2 \ C_1 \ P_1 \ M_2 \ P_2} M_3$
Recent Britishers (Female): (Clements and Zuckerman, 1953)	$\frac{\overline{M^1} \ I^1 \ I^2 \ P^1 \ \overline{C^1} \ \overline{P^2} \ \overline{M^2}}{I_1 \ M_1 \ I_2 \ C_1 \ P_1 \ M_2 \ P_2} M_3$

The available evidence thus indicates that the sequence of eruption of the permanent teeth in genus *Australopithecus*, was quite different from that of recent Europeans and came close to that of the anthropoids, as has also been noted by Broom and Robinson.³⁵

Paranthropus: Among the remains from Swartkrans, originally described as *Paranthropus crassidens* by Broom and Robinson,³⁶ but now considered to be a subspecies of *Paranthropus robustus* (*Paranthropus robustus crassidens*) by Robinson,³⁷ there are several immature specimens which have been briefly described by Broom and Robinson.³⁸ Regarding the sequence of eruption of the permanent teeth in the Swartkrans form of *Paranthropus*, Broom and Robinson, in their more recent study, state: "From all these facts we can give the sequence of the permanent dentition in *Paranthropus crassidens* with full confidence; and it is ($I_1 \ M_1$) I_2 ($C \ P_1$) $M_2 \ P_2 \ M_3$. The only variation that seems possible is between I_1 and M_1 , C and P_1 and M_2 and P_2 , but the

³⁵ Broom and Robinson, 1952, p. 88.

³⁶ Ibid.

³⁷ Robinson, 1954A, pp. 196 and 198.

³⁸ Broom and Robinson, 1952, pp. 28-29 and 88-89.

order given is that for which we have definite evidence.”³⁹ Commenting upon the last sentence in the above quotation, Clements and Zuckerman state: “Presumably this means that the possible sequence is $M_1, I_1, I_2, P_1, C, P_2, M_2, M_3$.”⁴⁰ The sequence of eruption of the permanent teeth in the Swartkrans form has been critically reviewed by Clements and Zuckerman,⁴¹ and is further considered below, where each specimen is given a number.

1. *Maxilla* (Child’s skull). Broom and Robinson state: “The teeth showing are the first molar which has just come into use. In front of it is the deciduous second premolar slightly worn. In front of this is the broken deciduous first premolar about to be shed, and with the crown of the first permanent premolar nearly ready to function. The deciduous canine has probably still been functioning, but is lost and a fracture shows the crown of the permanent canine well developed, but still at a fairly high level in the bone. It is pretty manifestly a male. The second permanent incisor is fully erupted and the crown perfect. The first incisor is also fully erupted, but has been damaged on both sides.”⁴² From the illustrations given by Broom and Robinson,⁴³ it is difficult to assess the state of eruption of the still unerupted teeth, but the description given by them⁴⁴ suggests that in this skull, although still unerupted, P^1 might perhaps have appeared before the permanent canine and the permanent second molar.

2. *Maxilla*. Broom and Robinson state: “Then we have a child upper jaw, which shows that the C about to erupt about the same time as P_1 , but probably a little earlier, and certainly long before P_2 or M_2 .”⁴⁵ As this maxilla has not been figured by Broom and Robinson,⁴⁶ it is not possible to assess the state of eruption of the teeth referred to. Clements and Zuckerman omit this specimen from consideration by

³⁹ Ibid., p. 89.

⁴⁰ Clements and Zuckerman, 1953, p. 325.

⁴¹ Ibid., pp. 325-330.

⁴² Broom and Robinson, 1952, p. 28.

⁴³ Ibid., figs. 27-28 and pl. 5, fig. 18.

⁴⁴ Ibid., p. 28. It may be mentioned here that in fig. 28 published by Broom and Robinson (1952), the tip of the buccal cusp of the left upper first premolar is indicated as slightly projecting below the alveolar margin. However, this observation made on the drawing, could not be made out in the photograph published by these authors (Broom and Robinson, 1952, pl. 5, fig. 18).

⁴⁵ Broom and Robinson, 1952, p. 88.

⁴⁶ Ibid.

stating: "*This specimen has been omitted, since the experience has led us to be cautious about inferences regarding the probable time of appearance of teeth which have not yet erupted. Reliable conclusions about orders of eruption can be based only on the continuous study of the same individual, or on comparisons of the actual dental patterns in different specimens.*"⁴⁷

3. *Maxilla* (Child's skull). Broom and Robinson state: "*The beautiful palate has on the right side the first and second permanent molars, the crown of the second permanent premolar has probably cut the gum, but is not yet functioning. There are also preserved the sockets of the permanent first premolar, and of the permanent canine and first and second incisors. On the left side there are preserved the second molar and part of the first molar.*"⁴⁸ From the photograph published by Broom and Robinson,⁴⁹ showing the teeth in occlusal view, the right upper second premolar appears to have projected only very little below the alveolar margin. From the description quoted above and the photograph, it is clear that in this skull the second upper premolar would erupt later than the second upper molar, the first upper premolar and the permanent upper canine. However, as the second molar, the first premolar and the permanent canine had already erupted, this skull does not give us any information as to whether P¹ and C¹ erupted before or after M², and what the order of eruption of P¹ relative to C¹ was.

4. *Maxilla*. Broom and Robinson state: "*We have a beautiful palate with all the permanent teeth functioning except P₂. (The third molar is not preserved in the specimen but almost certainly would be unerupted). The deciduous P₂ is still being used. The C and P₁ are both a little worn, but it is impossible to decide which had erupted first — possibly the C. The second molar is functioning but, as it is practically unworn, it has probably been but recently erupted.*"⁵⁰ The only thing this description clearly shows is that in this individual the second upper premolar erupts later than the upper second permanent molar, the first upper premolar and the upper permanent canine.⁵¹ The description of the state of attrition on M², P¹ and C¹ suggests that the upper second permanent

⁴⁷ Clements and Zuckerman, 1953, p. 325.

⁴⁸ Broom and Robinson, 1952, pp. 28-29.

⁴⁹ *Ibid.*, pl. 5, fig. 19.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 89.

⁵¹ See also Clements and Zuckerman, 1953, p. 329.

molar might have erupted later than the first upper premolar and the upper permanent canine.

5. *Jaw*. Broom and Robinson state: "*And we have a child jaw where M_1 and I_1 are both unerupted but where it seems probable that M_1 will erupt first.*"⁵² This specimen, described only as a jaw and not illustrated by Broom and Robinson,⁵³ is considered to be a lower jaw by Clements and Zuckerman.⁵⁴

6. *Mandible*. Broom and Robinson state: "*We have a child mandible which shows the I_1 erupting while M_1 is still unerupted.*"⁵⁵ The photograph of this mandible published by Broom and Robinson⁵⁶ clearly shows that the central incisor in this mandible erupts before the first permanent molar, which represents an advanced condition.

7. *Mandible*. Broom and Robinson state: "*We also have a mandible which shows that M_2 functions before P_2 .*"⁵⁷ This statement shows only that the second premolar erupts later than the second permanent molar, as is also the case in the upper jaw.

From the account given above it is clear that the only thing that can be stated to be certain about the sequence of eruption in the upper jaw of Swartkrans form is that, as shown by specimens 3 and 4, the second upper premolar erupts later than the upper second permanent molar, the upper first premolar and the permanent upper canine. The state of attrition of the teeth in specimen 4 also suggests that the first upper premolar and the permanent upper canine might have erupted before the upper second permanent molar. In the lower jaws, it is clear that, as shown by specimen 6, the lower central permanent incisor appears before the lower first permanent molar and that, as indicated by specimen 7, the second lower premolar erupts later than the lower second permanent molar.

In connection with the order of eruption of the permanent teeth in the Swartkrans form, Broom and Robinson, as quoted before, stated: "*The only variation that seems possible is between I_1 and M_1 , C*

⁵² Broom and Robinson, 1952, p. 88.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Clements and Zuckerman, 1953, p. 325.

⁵⁵ Broom and Robinson, 1952, p. 88.

⁵⁶ Ibid., pl. 1, fig. 5.

⁵⁷ Ibid., p. 89.

and P_1 and M_2 and P_2 , but the order given is that for which we have definite evidence.”⁵⁸ Taking this in reverse order, it can be stated that, as far as the published material is concerned, there appears to be no indication that the second premolar, in both the upper and lower jaws, ever erupted before the second permanent molar. As for the order of eruption of the first premolar and permanent canine, Broom and Robinson’s statement probably refers mainly to the upper jaw, as they make no statement regarding the state of eruption of the canine and first premolar in any one of the mandibles.

As has been quoted before, Broom and Robinson are inclined to believe that in specimens 2 and 4 the upper canine may appear before the first upper premolar. On the contrary, the described position of these two teeth in specimen 1 suggests, but still does not prove, that the first upper premolar may erupt before the upper permanent canine. It is thus possible that the order of eruption of these two teeth may have been variable.⁵⁹ But it is evident that for the determination of the true order of eruption of P^1 and C^1 , more material is needed. As for the times of eruption of the first permanent molar and the central permanent incisor, there is no evidence in the published upper jaws to show in what order these two teeth erupted. In the mandible, specimen 6 clearly shows that the lower central permanent incisor precedes the lower first permanent molar in eruption. If specimen 5 is a mandible, as seems to be the case, its description would suggest, but not prove, that the order of eruption of these two mandibular teeth may have been variable. But still this remains to be demonstrated.

According to our present knowledge, the order of eruption of the permanent teeth in upper and lower jaws of Swartkrans form may be expressed as follows:⁶⁰

⁵⁸ Ibid., p. 89.

⁵⁹ It is of interest to note that in their earlier study Broom and Robinson (1951, p. 443) stated: “. . . the canine appears about the same time as the 1st premolar.”

⁶⁰ This formula is not intended to indicate whether an upper or lower tooth, as for example P^2 and P_2 , erupts before the other, as to do it we need upper and lower jaws belonging to the same individuals. The order of eruption of M^1 , I^1 and I^2 in the upper jaw and that of I_2 in the mandible, have been assumed as the more likely ones from our knowledge of the order of eruption of these teeth in recent man and the majority of the anthropoids. The position of M^3 is based

$M^1 I^1 I^2$	$(\overline{P^1 C^1} \text{ or } \overline{C^1 P^1})$	$M^2 P^2 M^3$
$I_1 M_1 I_2$		$M_2 P_2 M_3$ (Place of C_1 and P_1 in sequence of eruption not known).

A comparison of this sequence with those of the living anthropoids⁶¹ shows that the sequence of eruption of the permanent teeth in the Swartkrans form, as far as it is known, deviated conspicuously from that of the anthropoid apes, as has been duly noted by Broom and Robinson,⁶² Le Gros Clark⁶³ and Clements and Zuckerman⁶⁴ and came close to that of recent man, as already stated by Broom and Robinson⁶⁵ and Clements and Zuckerman.⁶⁶ As far as the present information is concerned, the only certain feature that seems to be retained from the original anthropoid condition in Swartkrans form is the later eruption, in both jaws, of P_2 than M_2 .

In comparing the sequences of eruption in *Australopithecus* and *Paranthropus*, Broom and Robinson state: "The order is seen to differ very considerably from that in Dart's ape-man which, as we have shown, agrees with the apes and Sinanthropus. . . ."⁶⁷ This is certainly valid for the order of eruption of the lower M_1 and I_1 and also may very well turn out to be true for the order of eruption in the upper jaw when more adolescent maxillae of *Australopithecus* are discovered. However, as at the moment our information on the order of eruption of the upper permanent teeth in *Australopithecus* is restricted to the observation that, as shown by the Taungs child, M^1 appears before I^1 , and as in *Homo sapiens* examples are encountered in which the order of eruption of premolars relative to M_2 may vary in upper and

upon Broom and Robinson's statement regarding specimen 4. The place of M_3 has been supposed to be likely from the restored drawings of the type specimen, published by Broom and Robinson (1952, figs. 1-3) which show the lower canine, which is missing in the find, in its place, in addition to the fully erupted and preserved P_1 , P_2 , M_1 and M_2 , while M_3 is still in its alveolus.

⁶¹ See p. 414

⁶² Broom and Robinson, 1951, p. 443 and 1952, p. 89.

⁶³ Le Gros Clark, 1952, p. 49.

⁶⁴ Clements and Zuckerman, 1953, p. 329.

⁶⁵ Broom and Robinson, 1951, p. 443.

⁶⁶ Clements and Zuckerman, 1953, pp. 329-330.

⁶⁷ Broom and Robinson, 1952, p. 89.

lower jaws,⁶⁸ a strict comparison of the sequences of eruption of upper permanent teeth in *Australopithecus* and *Paranthropus* is not yet possible and the comparison must by necessity be confined to the mandibles. There is no difference in the place occupied by P_2 in the order of eruption of the lower permanent teeth in *Australopithecus* and *Paranthropus*, as in both genera it erupts later than M_2 . As the places of C_1 and P_1 in the order of eruption of the lower permanent teeth of Swartkrans form are not known, it is not possible to make a comparison between the two genera in regard to these teeth. On the other hand, in having I_1 erupt before M_1 , which is an advanced condition, Swartkrans ape-man, at least one individual of this form, conspicuously deviates from the older *Australopithecus* which still retains the primitive anthropoid condition.⁶⁹ Although it is possible that some individuals of Swartkrans form may have also retained this primitive relation, this still remains to be demonstrated. It appears that starting from a common ancestral stock, that gave rise both to *Australopithecus* and *Paranthropus* and which may date back into the Pliocene period, *Australopithecus* has retained the primitive anthropoid condition in this regard, while during the course of its evolution *Paranthropus* has acquired a tendency to have I_1 erupt before M_1 .

In an earlier study on "The Dentition of Plesianthropus and Paranthropus", I had stated: "*However, Plesianthropus, Paranthropus and probably Australopithecus are too late geologically to be direct ancestors of the Pleistocene hominids. They are somewhat modified survivors from the Pliocene period. We should regard them only as our structural ances-*

⁶⁸ This is clearly shown by the difference in position of upper and lower canines and the upper and lower second premolars in the sequence of eruption of the permanent teeth of modern Britishers given by Clements and Zuckerman (see p. 6). It is further shown by the sequence of eruption of upper and lower premolars relative to the second permanent molars, in a Chalcolithic child from Anatolia (Troy: No. 1 Tr.). In the upper jaw of this child of Chalcolithic Age, first premolar erupts before and the second premolar after the second molar, while in the lower jaw the second molar precedes both the first and second premolars in eruption.

⁶⁹ According to Oakley, Swartkrans breccia may be later than the Taungs and Sterkfontein deposits (see Oakley, 1954, table 1). In discussing the relative ages of australopithecine bearing beds, Robinson (1954B, p. 332) states: "*The relationship of Sterkfontein (Australopithecus) and Swartkrans (Paranthropus) is more certain, the former being a little older than the latter.*"

tors, that is, as representing forms that resemble our earlier and direct ancestors. They are the conservative cousins of the Pleistocene hominids. I believe that they are survivors from the Middle Pliocene period.”⁷⁰ In the same study, regarding the upper lateral incisor of female *Plesianthropus* (*Australopithecus*), I had remarked: “The size of the upper lateral incisor of the female *Plesianthropus* is smaller than that of the anthropoids and *Sinanthropus*. In the degree of reduction of this tooth *Plesianthropus* had overshot the stage represented by *Sinanthropus* and had paralleled the later stages of human evolution.”⁷¹ It is also of interest to note that in accelerating the eruption of the upper permanent canine Swartkrans form had overshot some of the fossil *Homo sapiens* and had paralleled recent man, as in the ancient Afalou peoples of North Africa, described by Boule, Vallois and Verneau, the upper permanent canine erupted rather late as will be discussed below.⁷² It is also probable that the tendency acquired by Swartkrans ape-man to have I_1 erupt before M_1 is another incidence of parallelism with recent Europeans.

⁷⁰ Şenyürek, 1941, p. 301.

⁷¹ *Ibid.*, p. 293. In the same study I had also stated (Şenyürek, 1941, pp. 293-294): “As I pointed out before (1940), in the degree of reduction of the upper canine the female *Plesianthropus* was more advanced than the female *Sinanthropus*. That is, it had paralleled the later stages of human evolution in this respect. However, this is probably not true for the male *Plesianthropus*, as it is inferred from the size of the lower canine. The size of the upper canine of male *Plesianthropus* was probably of about the same size as that of *Sinanthropus*, if not somewhat bigger.” In this connection it is of interest to note that the upper canine of male *Plesianthropus* (*Australopithecus*) described by Broom and Robinson in 1950 has a robustness value of 132.98 (according to Broom and Robinson, 1950, the mesio-distal diameter is 10.9 and the bucco-lingual diameter 12.2 mm.) which is higher than the maximum of males of Peking Man (as calculated from Weidenreich’s, 1937, measurements the maximum robustness value in the upper canine of Peking man is 109.2) and indeed is even bigger than that of *Pithecanthropus modjokertensis* (*Pithecanthropus robustus* Weidenreich), in which the average robustness value of the right and left upper canines is, as calculated from the measurements given by Weidenreich (1945A, table 5), 112.1. Thus the upper canine of male *Plesianthropus* (*Australopithecus*) has come true to expectation.

⁷² See Boule, Vallois and Verneau, in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, pp. 145-146.

ERUPTION OF THE PERMANENT TEETH IN SINANTHROPUS PEKINENSIS BLACK⁷³

According to Weidenreich the permanent mandibular teeth of Peking Man erupted in the following order: $M_1 I_1 I_2 M_2 P_1 C_1 P_2 M_3$.⁷⁴ This sequence of eruption given by Weidenreich was based on mandibles BI and BV.⁷⁵ The state of eruption of the permanent teeth in mandible BI, originally studied and illustrated by Black,⁷⁶ is described by Weidenreich as follows: "... the *permanent incisors are already in place and the same is true of the first permanent molar, while the deciduous canine and the two molars still persist. However, M_2 is already preparing to erupt, its chewing surface being exposed immediately below the surface of the alveolar process. A skiagram of the mandible (Plate VI, fig. 1 in the above quoted publication) demonstrates besides that picture that M_2 really is situated in the level below the surface, whereas the germs of P_1 and P_2 are still embedded rather deeply within the body of the jaw.*"⁷⁷ This suggests that in this mandible, as has already been inferred by Weidenreich,⁷⁸ the second permanent molar precedes the premolars and the permanent canine in eruption. However, as M_2 is unerupted,⁷⁹ this inferred sequence still needs to be further confirmed, which is possible only when additional remains of Peking Man are discovered.

On the stage of eruption of the permanent teeth in mandible BV, Weidenreich states: "*In regard to the teeth, the four permanent incisors are preserved but slightly worn. One half of the right canine is erupted while the left one is cutting the gum. Since the outer wall is broken off in this specimen, the tooth may be seen in its natural position in the bone. The right first premolar has just erupted. In place of the second premolar there is the second milk molar which is rather strongly worn; below this the second per-*

⁷³ It should be mentioned here that Peking Man is now designated *Pithecanthropus pekinensis* by Le Gros Clark (1949, p. 80) and *Pithecanthropus erectus pekinensis* by Hooijer (1951, p. 277).

⁷⁴ Weidenreich, 1937, p. 122.

⁷⁵ See *ibid.*, p. 122.

⁷⁶ Black, 1934, pp. 74-75 and fig. 8.

⁷⁷ Weidenreich, 1937, p. 122.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 122.

⁷⁹ For the state of eruption of M_2 see Weidenreich, 1936, pl. II, fig. 3, and pl. VI, fig. 1.

manent premolar was exposed."⁸⁰ The pictures published by Weidenreich,⁸¹ clearly show that in this mandible the permanent canine erupts after the first premolar but before the second premolar, as has been indicated by Weidenreich in his order of eruption. As this mandible is unfortunately broken behind the right second milk molar, it is not possible to determine whether M_2 had erupted.

In addition to the above, there is another mandible (B IV) of Peking Man described by Weidenreich in 1936. Regarding the teeth of mandible B IV, Weidenreich states: "*It comprises the right side of the body beginning with the middle line and ending behind the first permanent molar. All teeth, with the exception of the latter, are preserved, representing together the entire set of the deciduous teeth of this side. The first permanent molar was just in the stage of erupting but is completely broken off; a few splinters can be observed to adhere to the upper surface.*"⁸² This description and the skiagram published by Weidenreich⁸³ indicate that in this mandible the first permanent molar preceded the central permanent incisor in eruption.⁸¹

According to the present indications, the sequence of eruption of the lower permanent teeth of Peking Man appears to be that given by Weidenreich.⁸⁵ This sequence differs from the order of eruption of the lower permanent teeth of the anthropoids and *Australopithecus*, only in the position of the permanent canine, the eruption of which has been slightly accelerated, having come to erupt before the second premolar, instead of after it. On the other hand, this sequence still differs conspicuously from the norm for the lower teeth of recent whites, that is it is much more primitive.

⁸⁰ Weidenreich, 1936, p. 15.

⁸¹ Ibid., pl. IX, figs. 1-8.

¹² Ibid., p. 15.

⁸³ Ibid., pl. VIII, fig. 5.

⁸⁴ In his study of 1937, Weidenreich attributed two isolated immature second molars (one upper and one lower) to individual B IV (Weidenreich, 1937, p. 8). As can be seen from the pictures published by Weidenreich (1937, pl. XIV, fig. 113, pl. XXIX, fig. 275, pl. XIX, fig. 165 and pl. XXX, fig. 290) in both of these immature teeth the crowns are fully formed. If Weidenreich's attribution of these isolated teeth to individual B IV is correct, it would further confirm that in this mandible M_1 erupted before I_1 , which is the primitive condition.

⁸⁵ See p. 422 and Weidenreich, 1937, p. 122.

ERUPTION OF THE PERMANENT TEETH IN GENUS HOMO

Homo neanderthalensis: According to Virchow, the permanent teeth in the mandible of Ehringsdorf child appeared in the following order: M_1 I_1 I_2 C_1 M_2 P_1 P_2 M_3 .⁸⁶ Weidenreich also, following Virchow, gives the above order for the Ehringsdorf child.⁸⁷ As can be seen from the pictures published by Virchow,⁸⁸ in this juvenile mandible M_2 had completed its eruption, the right first premolar had about half erupted and the left second premolar, lagging behind P_1 , had just begun to erupt, which clearly show that, as has been concluded by Virchow,⁸⁹ the latter two successional teeth succeeded the second permanent molar in eruption, as we have already seen to be the case in the anthropoids, *Australopithecus* and Peking Man.

Regarding the state of eruption of the right permanent canine in the Ehringsdorf mandible Weidenreich made the following observation: "*The Ehringsdorf canine (fig. 57) is just in the stage of eruption with the base of the lingual part still embedded within the border of the alveolar process.*"⁹⁰ But in spite of this, on a later page in the same study Weidenreich stated: "*On the other hand C in the Ehringsdorf child erupts immediately after the incisors and before M_2 . . . .*"⁹¹ The appearance of the right permanent canine in fig. 3, Pl. III, published by Virchow,⁹² showing the teeth in occlusal view, seems to support this observation made by Weidenreich. This would suggest that in this juvenile mandible, which according to Zeuner dates from "*the latter half of last interglacial*",⁹³ viz., Riss - Würm interglacial, the second permanent molar might have preceded the permanent canine in eruption.

⁸⁶ Virchow, 1920, fig. 39; Weidenreich, 1937, p. 122.

⁸⁷ Weidenreich, 1937, p. 122.

⁸⁸ See Virchow, 1920, pl. IV. figs. 2-3, pl. VI, fig. 5 and pl. VII, figs. 6-7.

⁸⁹ Ibid., p. 102.

⁹⁰ Weidenreich, 1937, p. 33.

⁹¹ Ibid., p. 122.

⁹² Virchow, 1920.

⁹³ Zeuner, 1940, p. 5.

Spiegel, cited by Schultz,⁹⁴ and Weidenreich⁹⁵ have noted that in Krapina mandible C, the second premolar had appeared before the second milk molar was shed.⁹⁶ Among the Krapina material described by Gorjanovič-Kramberger,⁹⁷ there are a few other specimens which also yield information on the order of eruption of at least some permanent teeth.

Krapina Maxilla B: Regarding this maxilla Gorjanovič-Kramberger states: "*Dieser ziemlich gut erhaltene Oberkiefer wurde vollständig angetroffen. Da er jedoch gerade an der Humusgrenze lag und dadurch Konstant den Einflüssen der Feuchtigkeit ausgesetzt war, wurde er auch dermassen durchweicht angefundnen, dass man nur mit grösster Mühe den grösseren Teil davon retten konnte. Sämtliche Schneidezähne lösten sich vom Kiefer ab, da dieser eben vorn zerbröckelte. Ebenso lösten sich auch alle vorn zum Durchbruche bereit gestandenen Zähne (beide oJ_1 , roJ_2 und der $lo C$) ab. Unser Kiefer stellt uns also einen im Zahnwechsel begriffenen Kiefer eines etwa 9jährigen Kindes dar. Am Kiefer selbst sind noch fälgende Zähne sichtbar: der $l. J_2$, die beiden C , die beiderseitigen P_1 und P_2 des Milchgebisses, ferner die beiderseitigen M_1 des definitiven Gebisses, während der lM_2 und der $l. J_2$ im Kiefer noch stecken.*"⁹⁸ This description and the picture published by Gorjanovič-Kramberger⁹⁹ show that in this maxilla the first permanent molar erupted before the central permanent incisor.

Krapina Maxilla C: On the state of eruption of the permanent teeth in this maxilla, Gorjanovič-Kramberger stated: "*Dieser Oberkiefer*

⁹⁴ Schultz, 1935, p. 542. Spiegel's paper (1934) has unfortunately been inaccessible to me. Regarding Spiegel's observation, Schultz (1935, p. 542) states: "*Spiegel ('34) has recently called attention to the fact that the picture by Gorjanovič - Kramberger ('06) of the fossil human mandible 'C' from Krapina shows an erupted M_2 alongside an m_2 (and not a P_2).*"

⁹⁵ Weidenreich, 1937, p. 122.

⁹⁶ Regarding Krapina man, Boule, Vallois and Verneau (in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 145) state: "*Sur un jeune Néanderthalien de Krapina, âgé de treize ans, la deuxième prémolaire est encore incluse, alors que la deuxième arrière-molaire est déjà en place.*" This statement also very probably refers to mandible C.

⁹⁷ Gorjanovič-Kramberger, 1906 and 1907.

⁹⁸ Gorjanovič-Kramberger, 1906, p. 137. However, it must be mentioned here that in the explanation of the picture of this jaw, Gorjanovič-Kramberger (1906, pl. IV, fig. 3) gives the age as 7, which is more correct.

⁹⁹ Gorjanovič-Kramberger, 1906, pl. IV, fig. 3.

ist zwar nicht vollständig aber sonst schön erhalten. Er zeigt uns die linke Zahnreihe, bestehend aus den beiden grossen Alveolen der I_1 , des C und des P_1 (dM_1), ferner den P_2 (dM_2), M_1 und den noch nicht ganz in die Reihe gelangten M_2 . Auf der nur teilweise erhaltenen rechten Kieferhälfte sehen wir die grossen Alveolen des I_1 , C und des P_1 , ferner den I_2 und den beinahe hervorgebrochenen P_2 . - Dieser Oberkiefer musste einem etwa 13jährigen Menschen angehört haben."¹⁰⁰ This and the photographs published by Gorjanović-Kramberger,¹⁰¹ clearly show that in this maxilla both the second permanent molar and the permanent canine precede the two premolars in eruption. However, as the canines are not preserved, it is not possible to determine exactly, at least from the photographs, which one of M^2 and C^1 preceded the other in eruption.

Krapina Mandible B: In describing this mandibular fragment, Gorjanović-Kramberger noted: "... der P_1 näher an den Kiefferrand heraufgerückt ist, als auch der P_2 , weil eben auch jener vor diesem letzteren zum Durchbruche gelangt wäre."¹⁰² This suggests that in this mandible P_1 might erupt before P_2 , as it did in Peking Man and Ehringsdorf child.

Krapina Mandible C: On this mandible Gorjanović-Kramberger stated: "Von diesem Kiefer liegt der rechte Körperteil samt dem Aste (welchem nur der Processus condyloideus abgebrochen ist) bis zum Eckzahn der linken Kieferhälfte vor.—Von Zähnen sind der linke definitive I_2 , der dP_2 und die definitiven M_1 und M_2 vorhanden. Der bleibende P_2 steckt noch unter der Wurzel des schon stark abgekauten Backenzahnes, der im Begriffe stand aus dem Kiefer zu fallen. Das Alter des Individuums, dem dieser Kiefer angehört hat, kann mit 13 Jahren festgestellt werden."¹⁰³ This and the skiagram of this mandible¹⁰⁴ show that, as has already been noted by the authors mentioned before, in this mandible M_2 preceded P_2 in eruption. The left permanent canine also appears to have erupted before P_2 . On the other hand, as nothing is said about the first milk molar, it is not known whether the first premolar had erupted or not.

¹⁰⁰ Ibid., p. 139.

¹⁰¹ Ibid., pl. IV, figs. 2, 2a and 2b.

¹⁰² Ibid., p. 144.

¹⁰³ Ibid., p. 145.

¹⁰⁴ See Gorjanović-Kramberger, 1907, fig. 5. For the pictures of this mandible see also, Gorjanovic-Kramberger, 1906, fig. 25 and pl. VI, figs. 3 and 3a.

Krapina Mandible E: The description and photographs given by Gorjanović-Kramberger¹⁰⁵ clearly show that in this subadult mandible, as is expected, M_3 is the last tooth to erupt.

According to the available data, the order of eruption of the permanent teeth in Krapina Neanderthals, which according to Zeuner date from the Riss-Würm interglacial,¹⁰⁶ appear to have been as follows:¹⁰⁷

M^1 I^1 I^2 (M^2 C^1) (P P) M^3
 (M_1 I_1) I_2 M_2 P_2 M_3 (Exact place of C_1 and P_1
 not known, although the former appears to precede P_2).

In the Le Moustier adolescent, the exact geological age of which is not known but according to Zeuner¹⁰⁸ may belong to Würm I, as is clearly seen in the cast in my possession, all the permanent teeth, except upper and lower wisdom teeth which are in process of eruption and the still unerupted left lower permanent canine, had erupted and had been in use. As has been duly noted by various writers,¹⁰⁹ in this youth the left lower milk canine was still functioning, the permanent canine below being described as "impacted" by Gregory.¹¹⁰

La Quina child, which according to Zeuner¹¹¹ dates from Würm I sheds light only on the order of eruption of upper M^1 and I^1 . The description and the figures given by Martin clearly show that in this individual M^1 had erupted before I^1 , which has not yet completed its eruption.¹¹²

¹⁰⁵ Ibid., p. 149 and pl. VII, figs. 2 and 2a.

¹⁰⁶ Zeuner, 1940, p. 6 and table 1. Regarding the age of Krapina Neanderthals, Zeuner (1940, p. 6) states: "The deposit, including the human remains, thus appears to belong to the last interglacial and to be almost contemporary with Taubach and Ehringsdorf."

¹⁰⁷ Letters in parentheses indicate teeth of which the order of eruption relative to each other, for example that of M^2 to C^1 , is not known.

¹⁰⁸ Zeuner, 1940, p. 14.

¹⁰⁹ Gregory, 1921, pp. 142 and 147-148; Boule, Vallois and Verneau (*in* Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 145); Weidenreich, 1937, p. 122.

¹¹⁰ Gregory, 1921, pp. 142 and 148.

¹¹¹ Zeuner, 1940, p. 9 and table 1.

¹¹² Martin, 1926, pp. 120-121 and figs. 34-35. See also Weidenreich, 1945B, p. 154.

In 1940 I had described the fossil remains of two individuals, found by Prof. Coon at Mugharet El 'Aliya in Tangier, and attributed them to *Homo neanderthalensis*.¹¹³ The first individual is represented by a fragment of a maxilla belonging to a child of about 9 years of age in which the permanent canine, the two premolars and the second permanent molar had not yet erupted, while the second individual is represented by an isolated worn upper second permanent molar which belongs to an adult.¹¹⁴ In a recent study on the prehistoric populations of Northwest Africa, Briggs has restudied the Tangier specimens and has postulated the sequence of eruption of the permanent teeth in the maxilla of the child.¹¹⁵ In this study Briggs states: "*In the Tangier maxilla, the permanent upper left canine and premolars are all present though unerupted, as we have seen, and the distal surface of the socket of the unerupted permanent second molar is preserved. The positions of these teeth in the bone of the alveolar process rather suggest that the permanent second molar might well have been destined to erupt later than the premolars but earlier than the canine, the apparent order being, PM₁, PM₂, M₂, C. If this was so, then the Tangier child was intermediate in the order of tooth eruption between modern man and more primitive forms such as Sinanthropus (Weidenreich, '37), Neanderthal Man (Gorjanovič-Kramberger, '06; Virchow, '20), the Afalou series (Boule and Vallois, '34) and even Bushmen (Drennan, '32). But we must remember that the true order of eruption in this case is not certain, and may, in any event, be no more than a matter of individual eccentricity.*"¹¹⁶

The skiagram of this maxilla published in my earlier study,¹¹⁷ clearly shows that the position of the permanent canine is far above those of the two premolars, P² being located slightly higher than P¹. This suggests, as has been postulated by Briggs that, in this

¹¹³ Şenyürek, 1940A and 1940B. For opinions on the age of Tangier remains see Howe and Movius, 1947, pp. 10 and 27; Vaufrey, 1950, p. 505.

¹¹⁴ Şenyürek, 1940A, pp. 2-3.

¹¹⁵ Briggs, 1955, pp. 18-19.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 19. It may be mentioned in this connection that, as was described and illustrated in my earlier study (Şenyürek, 1940A, p. 2 and fig. 2a), in this maxilla only the anterior or mesial part of the alveolus of M² is preserved and not its distal part.

¹¹⁷ Weidenreich, 1945B, p. 158. Debetz's (1940) original study on the Teshik-Tash skull has unfortunately been inaccessible to me.

maxilla C¹ would perhaps erupt later than the two premolars. But as none of these teeth are erupted or ready to do so, the tip of the lingual cusp of P¹ still standing about 2 mm. above the alveolar margin, it is evident that this suggested sequence still remains to be proven, which is possible only when more remains of this form are found.

As for the relation of the time of eruption of upper premolars and upper canine to the upper second molar it is not possible to say anything definite about it as M² is not preserved in the maxilla, only a part of the anterior wall of its alveolus being retained. As nothing is known of the stage of development of upper second molar, except that it had not yet erupted, it cannot be determined whether it would erupt before or after the premolars and canine. Thus the Tangier maxilla does not give us any definite information about the sequence of eruption of the upper permanent teeth, except a suggestion that C¹ may erupt after the upper premolars.

The state of eruption of the permanent teeth of the child's skull from the cave of Teshik-Tash in Central Asia is described by Weidenreich as follows: "*In the lower jaw of the Uzbekistan child the permanent incisors and the first molars are in place. But the milk dentition is still represented by the two milk molars and the canine. In the upper jaw the same conditions occur, only the first milk molar has fallen out. The canines and the first premolars are on the point of eruption and more advanced in the upper than in the lower jaw. But the second molars are still deeply embedded in their sockets in both jaws and do not show any indication of erupting. It follows from this fact that the sequence of eruption is that of the modern human type and not that of the Neanderthals. Unfortunately, we do not know how the conditions of the Skhul population have been in this regard.*"¹¹⁷

From the photographs reproduced by Weidenreich¹¹⁸ and Movius¹¹⁹ it is observed that the second upper and lower molars are still *in situ* and there does not seem to be any indication that the second upper and lower premolars were getting ready to erupt. The same also appears to be true for the lower permanent canine and lower first premolar, which are still deeply embedded in the mandible. Of the successional teeth upper first premolar just reaches the level

¹¹⁸ Weidenreich, 1945B, pl. 1.

¹¹⁹ Movius, 1953, pl. VI, figs. 1-3.

of alveolar border and the upper permanent canine occupies a slightly higher position than the former. That is, these two teeth cannot properly be considered to have erupted. However, their locations suggest that, as is implied by Weidenreich,¹²⁰ P¹ and then C¹ might perhaps erupt before M². However, as none of these teeth had yet erupted, it is apparent that for a definite determination in this regard more fossil material from this region is needed.

The Teshik-Tash child, whose exact geological age is not known,¹²¹ is regarded by Weidenreich as a form midway between *Homo neanderthalensis* and *Homo sapiens*.¹²² The suggestion that P¹ and C¹ might erupt before M² in this skull, would seem to favor Weidenreich's viewpoint.

To sum up, it can be stated that the only satisfactory information on the eruption of the permanent dentition in *Homo neanderthalensis* is obtained from Krapina and Ehringsdorf remains, which date from the Riss-Würm interglacial. The sequences of eruption of upper and lower permanent teeth indicated respectively by Krapina and Ehringsdorf specimens are as follows:¹²³

Krapina	:	M ¹ I ¹ I ² (M ² C ¹) P P M ³
Ehringsdorf	:	(M ₁ I ₁) I ₂ M ₂ C ₁ P ₁ P ₂ M ₃

The sequence of eruption of the upper permanent teeth of Krapina Neanderthals differs from those of the living anthropoids only in the position of the canine. The place of the canine in the order of eruption of the lower teeth of the Ehringsdorf child, whether it erupts before or after M₂, of which the latter seems more likely, also constitutes the only difference between the sequences of the mandibular teeth of Ehringsdorf Neanderthal on the one hand and those of the

¹²⁰ Weidenreich, 1945B, p. 158.

¹²¹ Regarding the geological age of this find, Movius (1953, p. 52), states: "It is therefore tentatively suggested that this site was occupied by Neanderthal man during the Central Asiatic equivalent of what is called Würm I/II Interstadial in terms of Alpine chronology, although the possibility that it is older -i. e. Riss-Würm Interglacial — cannot be entirely ruled out. Certainly in the light of what we now know concerning the Pleistocene sequences in Eurasia, however, there is no justification whatsoever for the view put forward by Okladnikov and Gromova that Teshik-Tash dates from Mindell-Riss times."

¹²² Weidenreich, 1945B, pp. 160-161.

¹²³ For the meaning of the letters in parentheses see footnote 107.

living anthropoids, *Australopithecus* and Peking Man on the other. Thus it appears that in these early Neanderthals of Riss-Würm interglacial age the eruption of the permanent canines was further accelerated as compared with those of *Australopithecus* and Peking Man. However, Le Moustier and Tangier specimens indicate that the time of eruption of the permanent canines in *Homo neanderthalensis* was rather variable and that some forms or individuals of this species were probably not as advanced as the Krapina and Ehringsdorf specimens in this regard.

Finally the Teshik-Tash child suggests that in, strictly morphologically speaking, some advanced forms of Neanderthal Man some progressive changes such as for instance the seemingly earlier appearance of P¹ than of M², may have taken place in the sequence of eruption of the permanent teeth.

Homo sapiens: The sequence of eruption of the permanent teeth of fossil representatives of *Homo sapiens* is imperfectly known. Regarding the Grimaldi adolescent of lower Aurignacian Age from Grotte des Enfants, Boule, Vallois and Verneau state: "*Sur le jeune Négroïde de Grimaldi, la deuxième prémolaire supérieure gauche de lait est encore fonctionnelle, bien que la deuxième arrière-molaire définitive soit en place.*"¹²⁴ This situation is seen in the drawing published by Gaudry¹²⁵ and reproduced by Verneau¹²⁶ and Boule and Vallois.¹²⁷ However, regarding the teeth of Grimaldi adolescent Gaudry, in 1903, had stated: "*Ce crâne provient d'un jeune homme chez qui les prémolaires n'avaient point encore chassé les dernières molaires de lait de la mâchoire supérieure et où les dents de sagesse restaient cachées dans l'intérieur des mâchoires en haut et en bas. Il était nécessaire de les dégager et de les mettre au niveau des autres dents; mon ami M. Marcellin Boule s'est chargé de ce travail délicat. Ainsi, nous connaissons dans son entier la dentition à l'état adulte (voir figures 1, 2, 7, 10, 13). M. Boule a laissé seulement d'un côté, à la mâchoire supérieure, la dent de lait sous laquelle est placée la dernière prémolaire (fig. 1).*"¹²⁸ This procedure adopted at the beginning of this century, viz.,

¹²⁴ Boule, Vallois and Verneau, in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 145.

¹²⁵ Gaudry, 1903, fig. 1.

¹²⁶ Verneau, 1906, fig. 23.

¹²⁷ Boule and Vallois, 1952, fig. 208.

¹²⁸ Gaudry, 1903, p. 3.

placing the unerupted teeth in positions they would occupy in adulthood, is hardly a commendable one. But still Gaudry's statement implies that not only the left but also the right upper second premolar had not erupted.

It is evident that the dentition of the Grimaldi adolescent should be restudied with a view to determine the exact stage of eruption of the permanent teeth at the time of death. At the moment all that can be said is that in this adolescent individual M^2 had preceded P^2 in eruption.

Regarding the state of eruption of the permanent teeth in Predmost specimen VII, Matiegka states: "*Toutes les secondes molaires permanentes sont pleinement développées; en revanche seules, P_1 sup. sin. et P_2 inf. dext. ont percé, tandis que m_2 sup. dext. est encore en place, et les autres m_2 et m_1 sont bien tombées, mais elles n'ont pas encore été remplacées.*"¹²⁹ It thus appears that in this Predmost skull the premolars, at least some of them, were preceded by the second permanent molars in eruption.¹³⁰

Weidenreich gave the following sequence of eruption for the prehistoric Afalou peoples of Northwest Africa: " $M_1 I_1 I_2 M_2 P_1 P_2 C M_3$ or even $M_3 C$."¹³¹ However, it is not known how Weidenreich arrived at this result, as only a part of this sequence is supported by the available data on the Afalou peoples, which are now assigned by Briggs, following the dating of Aymé and Balout to the Mesolithic period.¹³²

¹²⁹ Matiegka, 1934, p. 133.

¹³⁰ Regarding Predmost skull VII Matiegka (1934, p. 133) further stated: "*G. Elliot Smith voit, dans le fait que sur la mâchoire d'Ehringsdorf la second molaire a percé, tandis que les deux molaires de lait ne sont pas encore remplacées, la preuve que la dentition s'opérait chez l'homme de Néanderthal à la façon des anthropoïdes. Notre crâne no VII pouvait fournir la preuve qu'encore dans le quaternaire supérieur, ce processus de dentition s'était assez souvent conservé chez l'homme, s'il ne s'agit pas ici d'un phénomène individuel.*" In this connection it may also be mentioned that in Predmost mandible XXV depicted by Matiegka (1934, pl. 15) the milk molars are still implanted in the mandible, while the second permanent molar, although unerupted, has risen to the vicinity of the alveolar border.

¹³¹ Weidenreich, 1937, p. 122.

¹³² Briggs, 1955, p. 13. Aymé and Balout's (1943) and Balout's (1948) papers, cited by Briggs (1955, p. 13) were unhappily unavailable to me.

Regarding the eruption of the permanent teeth in Afalou skulls, Boule, Vallois and Verneau stated: "*Le seul sujet où l'on puisse observer le remplacement des dents de lait, l'enfant n° 26, présente en effet la disposition suivante à la mâchoire supérieure, seule conservée: les première et deuxième arrière-molaires définitives sont en place, ainsi que les deux incisives et la première prémolaire. Les deuxième prémolaires sont sorties, mais elles n'ont pas tout à fait atteint le plan des autres. Enfin les canines de lait sont encore présentes et fonctionnelles.*

Sur deux enfants plus âgés, le remplacement des dents de lait était complet et, seules, les troisièmes arrière-molaires étaient encore incluses. Mais sur deux sujets à peine adultes, à en juger par la très faible usure de leurs dents, des retards d'éruption des canines supérieures s'observaient encore. Dans un cas, les incisives, prémolaires et arrière-molaires définitives, sont toutes en place, mais les canines fonctionnelles sont celles de lait, tandis que, derrière elles, sur la face inférieure du palais, les canines définitives sont encore incluses dans leur loge. Dans l'autre cas, toutes les dents définitives sont sorties, y compris la canine droite, mais la gauche commence à peine son éruption, et l'alvéole de la canine de lait est encore largement ouvert, signe que cette dent venait seulement de tomber.

*Ces constatations paraissent bien indiquer que, chez les Hommes d'Afalou, il existait une tendance à un retard d'éruption de la canine définitive. Le rapprochement de ce fait avec ceux que nous avons rapportés pour divers Hommes paléolithiques laisse supposer que, chez les races préhistoriques, l'ordre d'éruption des dents permanentes n'a pas toujours été le même que chez les Hommes actuels. Des recherches étendues à d'autres sujets permettraient d'obtenir plus de précisions sur ce point."*¹³³

This description only shows that P² erupts later than M² and that the upper canine appears after P² and indeed, in at least some cases,¹³⁴ even later than M³, as is expressed in the sequence of eruption given by Weidenreich.¹³⁵ On the other hand, this description

¹³³ Boule, Vallois and Verneau, in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, pp. 145-146.

¹³⁴ It is not known whether the two specimens described by Boule, Vallois and Verneau (1934, p. 146) as "*Sur deux enfants plus âgés, le remplacement des dents de lait était complet et, seules, les troisièmes arrière-molaires étaient encore incluses.*", are upper or lower jaws.

¹³⁵ Weidenreich, 1937, p. 122.

does not tell us whether P^1 erupts before of after M^2 and in what order M_1 and I_1 appeared.

Regarding the time of eruption of the wisdom teeth in Afalou skulls, Boule, Vallois and Verneau state: "*Notons enfin que, contrairement à ce qui se passe aujourd'hui, les troisièmes arrière-molaires des Hommes d'Afalou présentaient habituellement une éruption très précoce: déjà en place sur l'adolescent n° 38, elles étaient également sorties sur le n° 1, plus âgé, mais où les épiphyses des os des membres ne sont pas encore soudées. Nous avons indiqué plus haut qu'elles ne faisaient qu'exceptionnellement défaut chez les adultes. Il semble que leur éruption devait suivre de très près celle des deuxièmes arrière-molaires.*"¹³⁶ It thus appears that in these prehistoric peoples the wisdom teeth were early to erupt, as is also a characteristic of modern Zulus, studied by Suk.¹³⁷

It was stated before that in the mandible of a Chalcolithic child from Anatolia (Troy No. 1 Tr.), the lower second permanent molar erupts before the first and second lower premolars. Among the crania of ancient Anatolians there are some where one or more premolars, in one jaw or the other, erupt later than the second molars, as well as specimens in which one or more premolars precede the second molars.¹³⁸

In a recent study on the teeth of ancient Athenians, Philippas has published the skiagram of the mandible of an ancient Athenian child which clearly shows that M_2 is erupting, while P_1 and P_2 are still unerupted.¹³⁹

¹³⁶ Boule, Vallois and Verneau, in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 146. It may also be mentioned here that from the description given by Boule and Vallois it appears that in at least some individuals among the Mesolithic peoples of Tévéc, the third permanent molars also erupted rather early, as these authors have noted its presence in an adolescent individual (see Marthe and St. Just Péquart, Boule and Vallois, 1937, p. 138). Among 28 specimens from Tévéc studied by Boule and Vallois, these authors observed that the third permanent molars had not erupted only in one adult female individual (M. and St. Just Péquart, Boule and Vallois, 1937, p. 138). Regarding this Boule and Vallois (in M. and St. Just Péquart, Boule and Vallois, 1937, p. 138) state: "*Elles ne font défaut qu'à la mâchoire supérieure de la jeune femme n° 18 (de 20 à 30 ans)....*"

¹³⁷ Suk, 1919.

¹³⁸ Eruption of the permanent teeth in ancient Anatolians will be discussed in detail in a coming paper.

¹³⁹ Philippas, 1952, fig. 8. Philippas has also published the skiagram of the mandible of another ancient Athenian child, which shows that M_2 , although

From the account given it is clear that the ancient representatives of *Homo sapiens* reviewed were still in possession of some primitive traits in the order of eruption of their permanent teeth.

As for the order of eruption of the permanent teeth in the modern primitive peoples, in an often cited paper published in 1932, Drennan, of the University of Capetown, demonstrated that in four mandibles belonging to Bushmen the second permanent molars preceded the two premolars in eruption.¹⁴⁰ From a statement of Drennan, it appears that the same is also true for the maxillary teeth of Bushmen.¹⁴¹ But while Drennan has published the skiagrams of four mandibles, he has unfortunately not given the pictures of the upper jaws. In this very important study, Drennan also does not make any statement regarding the place occupied by the permanent canines in the sequence of eruption of the permanent teeth, at least relative to M₂.

Regarding the order of eruption of the permanent teeth in the Australian aborigines, Campbell states: "*A series of more than twenty skulls of young individuals among the present material provided various stages of transition from the deciduous to the permanent dentition, and a few notes have been made to indicate the sequence in which the permanent teeth erupt. The number of specimens is hardly sufficient to justify any hard and fast statements, but the following conclusions were arrived at.*

It would appear that the upper first permanent molars and central incisors erupt at about the same time. Then follow the lateral incisors; and next the first premolars. The second premolars and canines erupt about the same time, but this period was not well represented in the series. Then come the second molars and finally the third molars.

In the lower jaw the sequence is apparently similar, except that the canine appears to come before the second premolar, and rather keeps pace with the first premolar. This latter feature is recognized as taking place in white children also."¹⁴² The sequence described by Campbell comes near

unerupted, is just below the alveolar margin, while P₁ and P₂ are still deeply buried below the still functioning first and second milk molars.

The brief remarks of Bay show that primitive conditions in the order of eruption existed also in some Neolithic and historic peoples of central and western Europe (see Bay, 1946-47, p. 4).

¹⁴⁰ Drennan, 1932, p. 493. For Drennan's findings see also: Boule, Vallois and Verneau, in Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 145; Weidenreich, 1937, p. 122; Dart, 1948, p. 394; Clements and Zuckerman, 1953, p. 324.

¹⁴¹ See Drennan, 1932, p. 493. For this Drennan (1932, p. 493) states: "*L'ordre d'éruption pour les dents des maxillaires supérieurs est aussi interverti.*"

to the norm for modern Europeans. However, an examination of the pictures published by Campbell¹⁴³ and Jones¹⁴⁴ show some deviations from the described pattern.

The skiagram of a mandible published by Campbell¹⁴⁵ shows that M_2 has begun to erupt, while the second milk molar is still *in situ*, P_2 being located below it. From the photograph of a palate published by the same author,¹⁴⁶ it is seen that M^2 has already erupted,¹⁴⁷ the right P^2 has begun to erupt,¹⁴⁸ while the left second milk molar is still in place. Similarly from the photograph of an Australian aborigine given by Jones¹⁴⁹ it is seen that the occlusal surface of the left upper second permanent molar has slightly protruded beyond the alveolar border, while the first and second left upper milk molars are still *in situ*. It is seen that in some individuals of Australian aborigines the premolars, at least some of them, may still erupt later than the second permanent molars. Thus the sequence of eruption of the permanent teeth of recent Australian aborigines seems to be variable, in some individuals the premolars erupting later and in some earlier than the second permanent molars, the latter condition being, according to the findings of Campell,¹⁵⁰ the more frequent.

In their study of 1926 Gregory and Hellman Published the photographs and skiagrams of the mandibles of two young American Indians from Tarasco.¹⁵¹ From the photograph and skiagram it is seen that in the older child M_2 has begun to erupt, while the permanent canine, P_1 and P_2 are still unerupted.¹⁵² That is, in this mandible M_2 precedes C_1 , P_1 and P_2 in eruption which is a primitive condition.

According to the figures given by Suk,¹⁵³ in Zulus of South

¹⁴² Campbell, 1925, pp. 54-55.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Jones, 1947.

¹⁴⁵ Campbell, 1925, pl. IV, fig. 2.

¹⁴⁶ Ibid., pl. XXXIV, fig. 1.

¹⁴⁷ The right M^2 has been lost, only its alveolus being preserved.

¹⁴⁸ For P^2 see Campbell, 1925, p. 63.

¹⁴⁹ Jones, 1947, pl. 2, fig. A.

¹⁵⁰ See Campbell, 1925, pp. 54-55.

¹⁵¹ See Gregory and Hellman, 1926, pls. XVIII and XIX.

¹⁵² Ibid., pl. XVIII, fig. D and pl. XIX, upper figure. For Tarasco indians, New Caledonians and Papuans see Bay, 1946/47, p. 5.

¹⁵³ Suk, 1919. For Suk's figures see also Shaw (1931, table LI) and Schultz (1935, table 4.).

Africa, in both the upper and lower jaws, the permanent canine and the two premolars usually precede the second permanent molars in eruption, that is, the order of eruption of the permanent teeth in Zulus does not seem to differ, on the average, from the norm of modern Europeans.

The orders of eruption of the permanent upper and lower teeth in recent Whites are listed below. In this table the order of eruption of the group listed as Europeans is derived from the averages of Röse, recorded by Schultz¹⁵⁴ and those of other groups are taken from the orders of eruption listed by Clements, Davies-Thomas and Pickett.¹⁵⁵ In this table, in series where the orders of eruption of the upper and lower teeth are the same in males and females, one sequence is given for both sexes.

	Maxilla	Mandible
Europeans (Male & Female). Röse, cited by Schultz, 1935.	M ¹ I ¹ I ² P ¹ P ² C ¹ M ²	M ₁ I ₁ I ₂ C ₁ P ₁ P ₂ M ₂
Sweden (Male & Female). Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953A, after Dahlberg and Maunsbach, 1948.	I ¹ I ² P ¹ P ² C ¹ M ²	I ₂ C ₁ P ₁ P ₂ M ₂
Hungary. Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953 A, after Gödény, 1951.	Male: I ¹ I ² P ¹ P ² C ¹ M ² Female: I ¹ I ² P ¹ C ¹ P ² M ²	I ₂ C ₁ P ₁ P ₂ M ₂ I ₂ C ₁ P ₁ P ₂ M ₂
America (Male & Female). Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953A, after Klein, Palmer and Kramer, 1937.	M ¹ I ¹ I ² P ¹ P ² C ¹ M ²	M ₁ I ₁ I ₂ C ₁ P ₁ P ₂ M ₂

¹⁵⁴ Schultz, 1935, table 4.

¹⁵⁵ Clements, Davies-Thómas and Pickett, 1953A, table VI.

New Zealand (Male & Female).

Clements, Davies - Thomas and Pickett, 1953A, after Leslie, 1951.

$M^1 I^1 I^2 P^1 C^1 P^2 M^2$ $I_1 M_1 I_2 C_1 P_1 M_2 P_2$

Britishers (Male & Female).

Clements, Davies - Thomas and Pickett, 1953A, after Ainsworth, 1925.

$M^1 I^1 I^2 P^1 P^2 C^1 M^2$ $M_1 I_1 I_2 C_1 P_1 P_2 M_2$

Britishers (Birmingham series). Male & Female.

Clements, Davies - Thomas and Pickett, 1953A.

$M^1 I^1 I^2 P^1 C^1 P^2 M^2$ $I_1 M_1 I_2 C_1 P_1 M_2 P_2$

From this table it is seen that in Röse's European, Ainsworth's British and Klein, Palmer and Kramer's American series M_1 erupts before I_1 which is, as we have seen, the primitive condition, whereas in Clements, Davies-Thomas and Pickett's British and Leslie's New Zealand series the reverse is the mode, which represents the advanced condition. It is thus seen that the order of eruption of M_1 relative to I_1 is still variable in recent whites, in some M_1 and in others I_1 being the first tooth to erupt.

This table further shows that in most recent white groups, with the only exception of the lower second premolar in Clements, Davies-Thomas and Pickett's British and Leslie's New Zealand series, the permanent canines and the two premolars precede in eruption, in both jaws, the second permanent molars, the lower canine preceding the lower premolars and the upper canine appearing sometimes after and sometimes before the upper second premolar.

In Clements, Davies-Thomas and Pickett's Birmingham and Leslie's New Zealand series the second lower premolar succeeds the lower second permanent molar in eruption, in which these two series differ from all the other white series listed. Regarding the order of eruption of the teeth in the Birmingham series, Clements, Davies-Thomas and Pickett state: "*The eruption times of the I_1 and M_1 teeth and the Pm_1 , Pm_2 , and M_2 teeth are so similar that sampling varia-*

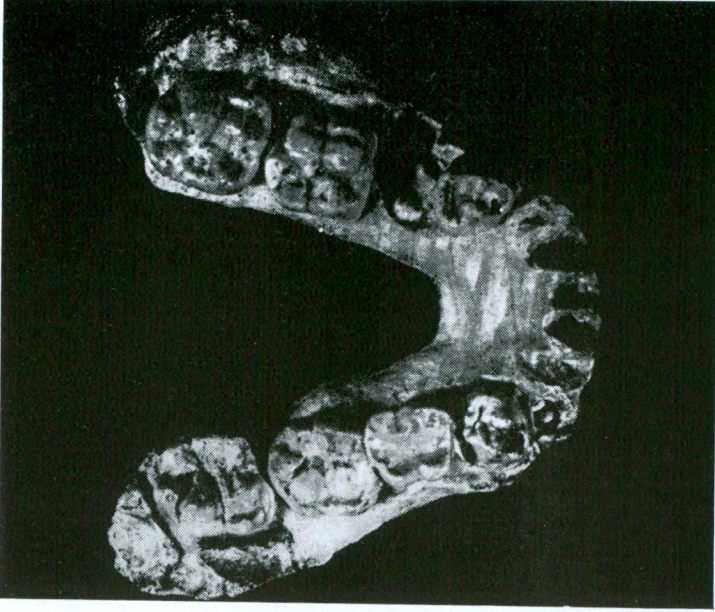

Fig. 1

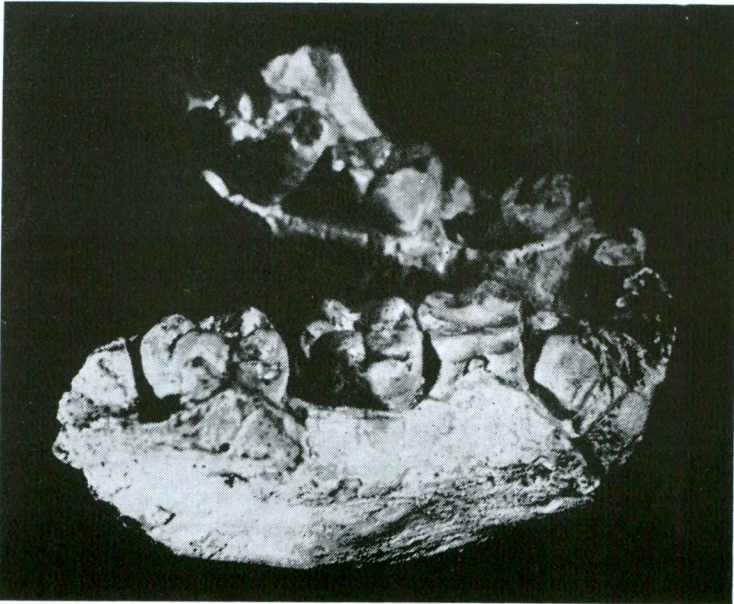

Fig. 2

M. Şenyürek

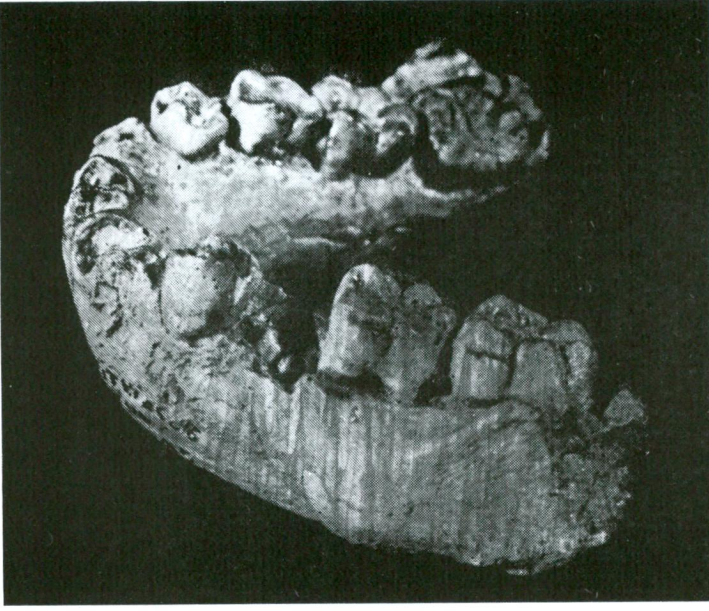

Fig. 3

Fig. 4

tion can give rise to a different order of eruption in a proportion of determinations."¹⁵⁶ Indeed, a comparison of Birmingham series with Ainsworth's British series indicates that the difference observed in the position of P_2 in the more recent survey, is probably mainly due to sampling. But still, irrespective of this, it appears that there is an inherent tendency in modern Britishers to have lower P_2 erupt after M_2 , which also seems to be the case in the New Zealand series.

Although the sequence of eruption of the permanent teeth in the majority of the recent whites conspicuously differs from the ancestral condition, still some traces of the primitive condition are encountered among them. According to the findings of Clements, Davies-Thomas and Pickett, among the modern British population, in 4.5-7.7% of the boys and 5.7-6.3% of the girls the upper permanent canine and the two premolars and in 8.7-9.2% of the boys and 3.0-4.2% of the girls the lower permanent canine and the lower premolars erupt later than the upper and lower permanent second molars respectively.¹⁵⁷

This brief survey shows that the primitive condition where the premolars erupt before the second permanent molars is still retained, to various degrees, in some recent primitive peoples and even in some of the modern whites. The advanced condition where the premolars precede the second permanent molar in eruption is seen in modern whites, Zulus and even in some of the Australian aborigines.

SUMMARY AND CONCLUSION

This review has shown that the sequence of eruption of the permanent teeth in the earliest fossil hominids comes near to that of the living anthropoid apes, thus proving that the condition found in some recent men where the permanent canine and the two premolars erupt before the second permanent molar is a recent acquisition, as has already been concluded by Schultz.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Ibid., p. 8

¹⁵⁷ Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953B, table III.

¹⁵⁸ See Schultz, 1935, p. 542. Schultz (1935, p. 542) states in this regard: "*The human specializations consist in the rapid succession in eruption of the M_1 and I_2 , in the complete replacement of the deciduous dentition before the M_2 are being added to the permanent dentition, and in the appearance of the lower C before at least the P_2 . In other words, it is unquestionably a new and exclusive acquisition of man that his M_2 erupt comparatively late and his Premolars and, particularly, Canines relatively early.*"

It is evident that all recent races of man have passed through a stage, still retained by some recent groups, where the two premolars erupted later than the second permanent molars. It is also clear that the modification of this ancestral pattern has not proceeded at the same pace in all modern races, so that some still retain more of this primitive condition, while in others, during the course of their evolution it has been modified to varying degrees.

It appears that the order of eruption of the permanent teeth in Swartkrans ape-man, as is indicated by the eruption of the two upper premolars later than the upper second molar in Krapina Neanderthals and the relatively late appearance of the permanent canines in the Afalou peoples, has been acquired independently of that of recent man. That is, the approachment of the sequence of eruption of the permanent teeth of Swartkrans ape-man to that of some modern men appears to be due to parallelism.

LITERATURE CITED

- ARAMBOURG, C., BOULE, M., VALLOIS, H. and VERNEAU, R. 1934. *Les grottes paléolithiques des Beni Sgoual (Algérie)*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire 13, Paris.
- BAY, R. 1946—47 *Die Zahndurchbruchfolge in der menschlichen Stammesgeschichte*. Bulletin der Schweizerischen Gesellschaft für Anthropologie und Ethnologie, 23. Jahrgang, pp. 4-5.
- BLACK, D. 1934. *On the discovery, morphology and environment of Sinanthropus pekinensis*. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B, Vol. 223, pp. 57-120.
- BOULE, M. and VALLOIS, H. V. 1952. *Les hommes fossiles. Éléments de paléontologie humaine*. Paris.
- BRIGGS, L. C. 1955. *The stone age races of Northwest Africa*. American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Harvard University, Bulletin No. 18, Cambridge, Massachusetts.
- BROOM, R. 1934. *Les origines de l'homme*. Payot, Paris.
- BROOM, R. and SCHEPERS, G. W. H. 1946. *The South African fossil ape-men. The Australopithecinae* (Part I by Broom; Part II by Schepers). Transvaal Museum Memoir No. 2, Pretoria.
- BROOM, R., ROBINSON, J. T. and SCHEPERS, G. W. H. 1950. *Sterkfontein ape-man Plesianthropus* (Part I by Broom, and Robinson; Part II by Schepers). Transvaal Museum Memoir No. 4, Pretoria.

- BROOM, R. and ROBINSON, J. T. 1951. *Eruption of the permanent teeth in the South African fossil ape-men*. Nature, vol. 167, no. 4246, p. 443.
- BROOM, R. and ROBINSON, J. T. 1952. *Swartkrans ape-man Paranthropus crassidens*. Transvaal Museum Memoir No. 6, Pretoria.
- CAMPBELL, T. D. 1925. *Dentition and palate of the Australian aboriginal*. University of Adelaide. Publications under the Keith Sheridan Foundation, No. 1, Adelaide.
- CLARK, W. E. LE GROS. 1949. *History of the Primates. An introduction to the study of fossil man*. British Museum (Natural History), London.
- CLARK, W. E. LE GROS. 1952 *Hominid characters of the Australopithecine dentition*. Journal of the Royal Anthropological Institute, Vol. LXXX (1950), pp. 37-54.
- CLEMENTS, E. M. B., DAVIES-THOMAS, E. and PICKETT, K. G. 1953A. *Time of eruption of permanent teeth in British children in 1947-48*. British Medical Journal, Vol. i, June 27 (Reprint, 11 p.).
- CLEMENTS, E. M. B., DAVIES-THOMAS, E. and PICKETT, K. G. 1953B. *Order of eruption of the permanent human dentition*. British Medical Journal, Vol. i, June 27 (Reprint, 7 p.).
- CLEMENTS, E. M. B. and ZUCKERMAN, S. 1953. *The order of eruption of the permanent teeth in the Hominoidea*. American journal of Physical Anthropology, Vol. II, N. S., No. 3, pp. 313-332.
- DART, R. A. 1925. *Australopithecus africanus. The man-ape of South Africa*. Nature, London, CXV, pp. 195-199.
- DART, R. A. 1948. *The adolescent mandible of Australopithecus prometheus*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 6, N. S., No. 4, pp. 391-409.
- DART, R. A. 1954. *The second, or adult, female mandible of Australopithecus prometheus*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 12, N. S., No. 3, pp. 313-343.
- Drennan, M. R. 1932. *L'ordre d'éruption des dents parmanentes chez les Boschimans*. L'Anthropologie, Vol. XLII, Nos. 5-6, pp. 491-495.
- GAUDRY, A. 1903. *Contribution à l'histoire des hommes fossiles*. L'Anthropologie, Vol. XIV, pp. 1-14.
- GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, K. 1906. *Der diluviale Mensch von Krapina in Kroatien. Ein Beitrag zur Paläoanthropologie*. Wiesbaden.

- GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, K. 1907. *Die Kronen und Wurzeln der Mahlzähne des Homo primigenius und ihre genetische Bedeutung*. Anatomischer Anzeiger, Vol. 31, pp. 97-134.
- GREGORY, W. K. 1920-1921. *The origin and evolution of the human dentition. A palaeontological review*. The Journal of Dental Research, Vol. II, Nos. 1, 2, 3 and 4 (1920) and Vol. III, No. 1 (1921).
- GREGORY, W. K. and HELLMAN, M. 1926. *The dentition of Dryopithecus and the origin of man*. Anthropological papers of the American Museum of Natural History, Vol. XXVIII, Part I.
- HOOIJER, D. A. 1951. *The geological age of Pithecanthropus, Meganthropus and Gigantopithecus*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 9, N. S., No. 3, pp. 265-281.
- HOWE, B. and MOVIUS, H. L. 1947. *A stone age cave site in Tangier. Preliminary report on the excavations at the Mugharet El 'Aliya, or High Cave, in Tangier*. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Vol. XXVIII-No. 1, Cambridge, Massachusetts.
- JONES, H. G. 1947. *The primary dentition in Homo sapiens and the search for primitive features*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 5, N. S., No. 3, pp. 251-274.
- KEITH, SIR A. 1931. *New discoveries relating to the antiquity of man*. London.
- MARTIN, H. 1926. *Recherches sur l'évolution du Moustérien dans le gisement de la Quina (Charente)*. Quatrième volume, *l'enfant fossile de la Quina*. Angoulême.
- MATIEGKA, J. 1934. *Homo predmostensis. Fossilni člověk z Predmosti na Moravě. I. Lebky. L'homme fossile de Predmosti en Moravie (Tchécoslovaquie). I. Les crânes*. Prague.
- MOVIUS, H. L., Jr. 1953. *The Mousterian cave of Teshik-Tash, southeastern Uzbekistan, Central Asia*. American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Harvard University, Bulletin 17, pp. 11-17.
- OAKLEY, K. P. 1954. *Dating of the Australopithecinae of Africa*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 12, N. S., no. 1, pp. 9-23.
- PÉQUART, MARTHE and SAINT-JUST, BOULE, M. and VALLOIS, H. 1937. *Téviec, station-nécropole mésolithique du Morbihan*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire 18, Paris.

- PHILIPPAS, G. G. 1952. *Effects of function on healthy teeth: the evidence of ancient Athenian remains*. The Journal of the American Dental Association, Vol. 45, pp. 443-453.
- ROBINSON, J. T. 1954A. *The genera and species of the Australopithecinae*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 12, N. S., No. 2, pp. 181-200.
- ROBINSON, J. T. 1954B. *Prehominid dentition and hominid evolution*. Evolution, Vol. VIII, No. 4, pp. 324-334.
- SCHULTZ, A. H. 1935. *Eruption and decay of the permanent teeth in Primates*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. XIX, No. 4, pp. 489-581.
- SCHULTZ, A. H. 1940. *Growth and development of the chimpanzee*. Carnegie Institution of Washington publication No. 518, Contributions to Embryology, No. 170, pp. 1-63.
- SCHULTZ, A. H. 1941. *Growth and development of the Orang - Utan*. Carnegie Institution of Washington Publication No. 525, Contributions to Embryology, No. 182, pp. 57-110.
- SCHULTZ, A. H. 1944. *Age changes and variability in Gibbons. A morphological study on a population sample of a man-like ape*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 2, N. S. No. 1, pp. 1-129.
- SCHULTZ, A. H. 1950A. *Morphological observations on gorillas*. In The Henry Cushier Raven Memorial Volume: Contributions to the anatomy of the Gorilla, pp. 227-248. Columbia University Press, New York.
- SCHULTZ, A. H. 1950B. *The physical distinctions of man*. Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 94, No. 5, pp. 428-449.
- ŞENYÜREK, M. 1940A. *Fossil man in Tangier (With an introduction by Carleton S. Coon)*. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Vol. XVI-No. 3, Cambridge, Massachusetts.
- ŞENYÜREK, M. 1940B. *The extension of Neanderthal Man into North Africa*. Man, Vol. 40, No. 153, p. 128.
- ŞENYÜREK, M. 1941. *The dentition of Plesianthropus and Paranthropus*. Annals of the Transvaal Museum, Vol. XX, Part 3, pp. 293-302.
- ŞENYÜREK, M. 1955. *A note on the teeth of Meganthropus africanus Weinert from Tanganyika territory*. Belleten, Vol. XIX, No. 73, pp. 1-54.

- SHAW, J. C. M. 1931. *The teeth, the bony palate and the mandible in Bantu races of South Africa*. London.
- SUK, V. 1919. *Eruption and decay of permanent teeth in Whites and Negroes, with comparative remarks on other races*. American Journal of Physical Anthropology Vol. II, No. 4, pp. 351-388.
- VAUFREY, R. 1950. In: *L'Anthropologie*, Vol. 53, Nos. 5-6, pp. 501-505.
- VERNEAU, R. 1906. *Les grottes de Grimaldi (Baoussé-Roussé)*. *Anthropologie*. Tome II, Fascicule I, Monaco.
- VIRCHOW, H. 1920. *Die menschlichen Skeletreste aus dem Kämpfe'schen Bruch im Travertin von Ehringsdorf bei Weimar*. Jena.
- WEIDENREICH, F. 1936. *The mandibles of Sinanthropus pekinensis: A comparative study*. *Palaeontologia Sinica*, Series D, Vol. VII, Fascicle 3, Peiping.
- WEIDENREICH, F. 1937. *The dentition of Sinanthropus pekinensis: A comparative odontography of the hominids*. *Palaeontologia Sinica*, New Series D, No. 1 (Whole Series No. 101), Peiping.
- WEIDENREICH, F. 1945A. *Giant early Man from Java and South China*. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, Vol. 40, Part I.
- WEIDENREICH, F. 1945B. *The paleolithic child from the Teshik-Tash cave in southern Uzbekistan (Central Asia)*. *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 3, N. S., No. 2, pp. 151-162.
- ZEUNER, F. E. 1940. *The age of Neanderthal man with notes on the Cotte de St. Brelade Jersey, C. I.* University of London, Institute of Archaeology, Geochronological Table No. 2, London.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Figs. 1 - 4. Four views of the cast of the adolescent mandible of *Australopithecus* from Makapansgat.

KÜLTEPE HAFRIYATI 1954 II. KAT ESERLERİ

TAHSİN ÖZGÜÇ

Karum'da II. kat binaları yalnız u-v/23,24,25 karelerinde tetkik edildi. Buradaki iki müstakil binadan ilki, u-v/23-24 de olup, 10 m. uzunluğunda, 6.30 m. genişliğindedir (Plân. 1; Res. 1-3). Biri küçük, diğeri büyük olan (ocaklısı) bu iki odalı ve müstatil plânlı ev tipi, bu devirde Orta Anadolu'da çok rağbet görmüştür. Evin kısmen Kuzey dış duvarında, kısmen de ara duvarında taş temel üstündeki kerpiç örgü korunmuş olmasına rağmen, Doğu duvarının temel taşları dahi sökülmüştür (Res. 2). Alınan taşların çukuruna evin enkazı, tabletler ve o esnada kırılmış kaplar atılmıştır. Zengin bir tüccara ait olduğu anlaşılan evin tabletleri, pişmiş toprak ve taş eşyası tabanı taş döşeli küçük odada ve büyüğünün el değmemiş vaziyette kalan Kuzey-batı köşesinde keşfedildi. Ev sokağa küçük odanın Güney-doğu köşesinden açılmış olmalıdır. Döşeme taşlarının tamir gördüğü, bir nevi iki safhalı olduğu, üst-üste binmiş olmalarından da anlaşılmaktadır (Res. 3). Ocağ, büyük odanın ortasına yakın bir yerdedir (Res. 4). İki ocağın iç-içe kurulmuş olması, karum'da ilk defa müşahede edilmektedir. Büyüğü iri kaplara, kabili nakil olan küçüğü ufak boylulara tahsis edilmiş olmalıdır. Odanın Kuzey-doğu köşesi, Ib katının sanduka mezarları tarafından tahrip edilmiştir (Res. 2).

İkincisi, u/24-25 karelerine ve ilkinе hem paralel, hem de yapışık olmak üzere, inşa edilmiştir (Plân. 1; Res. 1-3). Bu ev de iki odalı, fakat antre vazifesini gören bir koridorludur. Her tarafı çok iyi korunmuştur. 5.50×3.50 m. ölçüsündeki büyük odanın ortasında ocak, Güney-batı köşesinde furun, Doğu köşesine yakın bir yerde de, alt gözünden bir dolap gibi istifade edilmiş, bir çift eldeğirmeni taşı henüz yerinde durmaktadır (Res. 1-2). Furunun yassı kapak taşı duvara dayalı durumda, çanak da dolabın içinde duruyordu (Res. 3,5). Tabletlerin, çanak çömleğin ve diğеr eşyanın çoğu duvar diplerine yerleştirilmişti. II. Kat evlerinin hepsinde olduğu gibi, şiddetli

bir yangın neticesinde çöken bu evin, tahta, deri ve kumaştan yapılanlar müstesna, bütün eşyası zamanımıza intikal etmiştir. Büyük odanın Kuzey-batı köşesine açılan bir kapı ile Kuzeydeki küçük odaya geçilmektedir (Res. 2). İki duvarı dibinde taş sediri bulunan bu oda da çanak çömlekten başka, bir şey kalmamıştı. Kapının ağaç kasası, ağaç söveleri yanmış olmalarına rağmen, kömürlerinin son izleri yerlerinde duruyordu. Düz eşik taşı yerini değiştirmemişti. Kapı, sonradan, ev kullanılırken kapatılmış ve bu kısımdan bir dolap gibi, istifade edilmiştir. Batı duvarının furuna yakın bir kısımdan açılan kapı ile, L şeklindeki koridora geçilir. Kapı kasasızdır ve daima açık bırakılmıştır. Tabanı hafifce şivli olan koridor, Kuzeyden Güneye, yani, içerden dışarıya doğru, tedricen yükselmektedir. Bunun doğu yarısı toprak, batı yarısı yassı taşlarla döşelidir. İri kaplar duvar diplerinde, çok yanmış ve açılmamış zarflar Doğu kısmında okla işaretlenen yerde bulundu. Koridorun Güney-doğu köşesine açılan ahşap söveli ve kasalı ikinci kapıdan dışarı çıkılmakta ve buradaki dar kısımdan doğuya dönülerek, düz eşik taşı halâ yerinde duran üçüncü bir kapıdan sokağa veya meydanlığa geçilmektedir (Res. 6). Koridordan itibaren sokağa doğru kademe kademe yükselmesinin sebebini sokak ile evin tabanı arasındaki seviye farkında aramalıdır.

Koridor dahil evin her tarafı, alttaki kalın, üstteki ince olmak üzere, iki defa sıvanmıştır (Res. 6). Evin ilk halinde sokakla irtibatını u/24'e, yani, Güney duvarına açılan bir kapı vasıtası ile temin ettiği anlaşılıyor. Sonradan bu kapı kapatılmış ve koridor kısmı ilâve edilerek, ev genişletilmiştir. Duvarlarda bir kısmı 40-41×29-30×6-8 cm., bir kısmı 35×30×7-9 cm. olmak üzere, iki boy kerpiç kullanılmıştır. Evlerin inşaî bünyeleri ve plânları II. katta keşfedilmiş olanlara bir yenilik getirmemiştir. Bunların hususiyeti muhtevalarında, tablet ve ev eşyasının zenginliğindedir. Evlerin tabanları arasında 1. m. yi bulan seviye farkı (ilk evin ocağı 4.75; ikincisinininki 5.99 m. derinlikdedir), bu kısımda karum sahasının meyilli oluşundan meydana gelmiştir.

* *
*

Kahverengi astarlı, iyi perdahlı, dört kulplu ve halka dipli vazo (Res. 7); kırmızı astarlı, emziği süzgeçli, mübalâğalı derecede uzun sepet kulplu çaydanlık (Res. 8); dört kulplu meyveliğe müşabih

iri kap (yük. 44. 2 cm., gen. 35.3 cm.=Res 10), yeni tipleri temsil eder. Şekilleri malûm kahverengi astarlı ibrikler zikzak motifleri teşkil eden yivlerle süslüdür (Res. 9). Dört kulplu, koyu gri astarlı, fevkalâde parlak perdahlı, kulpları burmalı iri vazo da geniş oluklar teşkil eden yivlerle bezelidir (Res. 13). Bu, yalnız teknik maharetin yüksekliğine bir işaret değil, aynı zamanda bu kap tiplerinin madenî kap kacağın taklitleri olduğunu öğreten birer vesikadır. Kahverengi astarlı, kalın cidarlı, gövdesi kabarık karelerle bezeli testi, ait olduğu tipin hususiyetinden ziyade, bu devirde ender görülen süsleniş tarzı bakımından bir ehemmiyet kazanır (Res. 11). Şarap kırmızısı astarlı, ayna gibi parlak perdahlı ibriklerin kulpları veya çift kulplarını bir birine bağlayan dalların üstüne tüneyen kartallar, karumun ve hattâ bütün Anadolunun en tipik, ünük eserleri arasında anılmağa değer (Res. 12). Kanatlarının, bacak ve pençelerinin, patlak gözlerinin, kıvrık ve sivri uçlu gagalarının üslûbu, Koloni devrinde silindir ve damga mühürlerde görülen kartal tasvirlerinin üslûbundan farklı değildir.

Birbirine birleşik olarak yapılmış çift fincanlar, tek-müşterek kulpludur (Res. 14 a-b). Aralarında, mutavassıl kaplar tarzında, bir delik vardır. Hepsisi koyu kırmızı astarlı ve cam gibi parlaktır. Birinin ön-yüzüne antilop, diğerininkine manda başı, kabartma olarak, tasvir edilmiştir. Hayvanların üslûbu, Koloni devrinde çok rağbet gören rütonların ve hayvan kabartmalı kaplarınkinden farksızdır. Alacahöyük'de Eski Tunç devrine tarihlenen hayvan biçimli tek kabın varlığına ¹, madenî boğa ve geyik heykellerinin bolluğuna rağmen, hayvan biçimli içki kapları, ancak Koloni çağında sonraki devirlerin rütonları manasına gelmiştir ².

Kahverengi astarlı iki boğa rütonu, birarada bulunmuştur. Bunlar bardak biçimli olup, ağızları müsellesidir (Res. 15-20). Ağız veya burunlarında akıtmağa mahsus delikleri yoktur. Her kisinin de alınları zıhlıdır. Burunları, gözleri, boynuzlarının kıvrılışı ve hattâ yularları birbirinden farklıdır. Bu ayrılıklara rağmen, rütonlardan birinin boğayı, diğerinin öküzü temsil ettiğini söyleyecek durumda değiliz.

¹ Bana bu eser hakkında bilgi vermek lütfunda bulunan Dr. Hamit Koşay'a teşekkür ederim.

² Koloni devri rütonları hakkında bk. *Kültepe Kazısı Raporu* 1949, Ankara 1953 s. 88 v. d. (Nimet Özgüç).

Teferruatdaki ayrılık, üslûptaki ayniyete tesir edememiştir. Onlar bu tipe giren rütonların en eskilerini temsil etmekte olup, şimdilik Anadolu'da daha iptidailerini de tanımıyoruz. Alacahöyük'ün ³, Alisharın ⁴, Karaoğlan'ın ⁵, karum'da ⁶ Ib katının boğa biçimli kapları şekil ve üslûpları bakımından, örneklerimizden farklıdır. Alacahöyük rütonlarının Eski-Hitit ⁷, Kültepe ve Alishardekilerinin ⁸ Koloni devrine ait olmalarına rağmen, aralarındaki farklara şaşmamalıdır. Çünkü Kaniş karumunun Ib ve II. tabakaları arasında geçen zaman çok kısa olduğu halde, rütonları ve diğer eşyası birbirinden ehemmiyetli derecede farklıdır. Biz henüz Alishar ve Alacahöyük'ün karum'da I-IV. tabakalara tekabül eden mimarlık katlarını, tam manası ile, izah etmiş değiliz. Mamafı, Kültepe kazılarının ışığında, bu meselenin halli çok kolaylaşmıştır. Birbirini kısa fasılalarla takip eden bu tabakaları karakterlendiren hususiyetleri tesbit etmek kolaylaşmıştır. Kaniş karumu kazıları, Alishar Hitit tabakalarının (II. Medeniyet katı) tarihlenmesi konusunda *K. Bittel*⁹ ve *N. Özgüç*'ü¹⁰ daha şimdiden teyit etmiş bulunmaktadır. Yalnız biz her iki müelliften de ayrı olarak, Alishar'ın İmparatorluk devrinde hiç iskân edilmediğine, oradaki 10T-11T tabakalarının karum'da Ia-b-IV katlara tekabül ettiğine inanıyoruz. Bu bakımdan Alishar'ın İmparatorluk devrinde ehemmiyetini kaybetmiş bir merkez olarak anlaşılmasına da imkân göremiyoruz.

Kaniş karumunda her nevi malzeme üstünde sık sık görülen müttekâmil kartal tasvirlerinin en güzel örneklerinden birini, kartal başı biçimindeki bardak-rüton temsil eder (Res. 21 a-b). Bardak gri-boz astarlı, siyah boya ile nakışlı ve sivri gagalıdır. Ağzı iyice işlenmiş, kalın göz kapakları siyaha boyalı beyzî göz bebeklerini, muntazam şekilde, ihata etmiştir. Kartalın alnı ortası,

³ Hamit Koşay, *Alacahöyük Kazısı 1937-1939, Ankara 1951, Lev. 72, 1; 73, 1-2.*

⁴ *OIP* 29, Fig. 209-210.

⁵ *Bulleten* 9, s. 39, Lev. 55.

⁶ *Kültepe Kazısı 1949, Lev. 40, 283.*

⁷ *Alacahöyük Kazısı 1937-1939, s. 24-25.* Buldukları seviyelerin tayini hakkında Dr. *H. Koşay*'ın nazikâne yardımına müteşekkirim.

⁸ Aşağıda da belirtileceği gibi, biz Alishar'ın Koloni devrinden sonra Post-Hitit-Frig çağına kadar iskân edilmediğini düşünüyoruz.

⁹ *Archäologischer Anzeiger* 1939, s. 105 v. d.

¹⁰ *Arkeoloji Araştırmaları* 2, *Ankara 1945 (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 47)* s. 73 v. d.

III. Alishar ve çarkta yapılmış boyalı Koloni devri kaplarında görülen ve uçlarından birbirine bağlanan çengellerle süslüdür. Alishar'da 11T'de bulunmuş olan kartal rütonunun üslûp ve tekniği, bizimkinden ayrılır¹¹. Bu iki çağdaş vesika bize, daha Koloni devrinde ve Anadolu'nun bu bölgesinde kartal rütonlarının yayıldığını öğretmektedir.

7. 2×5. 3×3. 1 cm. ölçüsündeki taş kalıbın her tarafı itina ile, pürüssüz bir şekilde işlendikten sonra, perdahlanmıştır (Res. 22). Kalıbın kenarları, dört şivli saha meydana getirmek üzere, hazırlanmıştır. Sabun kalıbına müşabih levhanın tam ortasına ve muntazam bir dairenin içine çift kanatlı, tek başlı, çok sivri gagalı bir kartal resmi yapılmıştır. Baş profilden, gövdesi cephedendir. Dairenin merkezinde çok muntazam bir delik vardır. Kartalın gözü tek merkezli bir daire, boynu, kuyruğu ve kanatları küçük, düz çizgilerle işlenmiştir. Kuşun üslûbu, bu devrin silindir ve damga mühürlerinde görülen kartalların üslûbundadır. Kalıbın alt kenarında iki, üst kenarında birer deliği vardır. Bunlar, kalıbın üstüne yerleştirilen ikinci parçanın çiviyle tesbitine yaramaktadır. Esasen bu kalıbın yanında aynı taş nevinden yapılmış ve yarısı mahsus surette kesilmiş ikinci bir kalıp daha bulundu. Bunun da ortasında aynı üslûba göre işlenmiş, fakat yarısı koparılmış ikinci bir kartal resmi vardır. Buradaki kartalı çevreleyen daire çizgisinin üstü muntazam ve küçük noktalarla bezelidir. Her iki kalıbın orta ve üst kenarlarıdaki deliği birbirine tetabuk etmektedir. Kenarlarındaki deliklerin yardımıyla birbirine iyice yapıştırılan bu iki kalıbın ortalarındaki delikten eritilmiş maden akıtmakta ve böylece, üst ve alt sathında birer kartal resmi bulunan yuvarlak bir sathın kısa bir çubuk üstünde durması temin edilmektedir. Ortasından kesilmiş küçük parçanın makta-ma göre, çubuğun burmalı olduğu anlaşılmaktadır. Ünük bir eser olan bu kalıp, Kaniş'de ışığa çıkarılan diğer eşsiz buluntular gibi, Koloni devrinde tekâmül eden yerli sanatın orijinallliğini, nev'i şahsına münhasır hususiyetini, ve hele Kaniş sanatının Anadolu'nun muahhar sanatlarına kaynaklık ettiğini, açıkça, göstermektedir.

I. ve II. katta pişmiş topraktan, taşdan ve kurşundan yapılmış muhtelif ağırlıklar bulunmaktadır. Bunları tartıları ile birlikte, ayrıca, neşredeceğiz. İkinci arşivde bulunan hematit ağırlık (Res.

¹¹ OIP 29, Fig. 213, e 94, s. 191.

23 a-b), idhal eşyası olduğu için, ehemmiyetlidir. Bilindiği gibi, geriye çevrilmiş uzun boyunu sırtı üstünde duran ördek biçimli ağırlık tipi, Mezopotamya'da çok muteberdir. Kültepe ördeğinin boyun ve başı, daha çok sevilen kabartma tekniğinin aksine, derince bir çizgiyle hudutlanmıştır. Ib katında da bulunan bu tip ağırlıklar, Assurlu tüccarların Kaniş'e beraberlerinde getirdiği ecebî menşeli ender eserlerdendir.

Biz, Ia-b müstesna, diğer yapı katlarında bulunan III. Alishar kaplarının ehemmiyetinden ve tabakalara göre dağılışından bahsetmiştik¹². Burada bazı yeni misaller üstünde durmağı faydalı buluyoruz. Her iki binada, tabletlerin yanında bulunan, dört maşrapanın boyu, açık kahverengi astarlarının koyu kahverengi ile boyanışı ve hendesi motifleri birbirinin aynidir (Res. 26). Dipleri bu tipe giren Eski Tunç çağı kaplarının bazılarında görüldüğü gibi¹³, parmakla basılmak suretiyle, hafifce çukurlaştırılmıştır. Bunlar, gövdelerinin basıklığı, şerit kulplarının ortasındaki oyukları ve çukurca dipleriyle, III. Alishar maşrapalarına bakınca, mahallî bir hususiyet arzederler. Krem astarlı, koyu kahverengiyle nakışlı maşrapa, boyununun kısalığı, kulbunun ağız kenarına bağlanması, ve gövdesinin dibine doğru uzamasıyla karakterlenir (Res. 27). Devetüyü astarlı, koyu kahverengiyle nakışlı, dört kulblu iri küpün çukurca dibi, mübalağalı derecede, küçüktür (Res. 25). Bir arada bulunan bir çift vazunun açık kırmızı asrarları siyah ve koyu kırmızı ile nakışlıdır (Res. 24,31). Her ikisi de yüksekçe kaideli, yuvarlak karınlı, kısa boyunlu ve mütenazır meme kulpludur. İnce elenmiş hamurlarına kum karıştırılmış ve iyi pişirilmiştir. Bu vazo tipi, III. Alishar medeniyetinin şekil hazinesine biraz yabancı imiş gibi görünmekte isede, bir Alishar vazosunun dip kısmını¹⁴ bunlara göre tamamlamak mümkündür. Biz de yayılış sahası Orta Anadolu'nun muayyen bir kısmına inhisar eden bu çanak-çömlek nev'i ile temsil olunan III. Alishar medeniyetinin etnik bir zümre ile irtibata getirileceğine kaniiz. Aksi takdirde bu medeniyetin varlığını başka türlü izaha imkân yoktur. Yalnız bu gün de, bu medeniyeti, *Götze*'nin dediği

¹² Tahsin Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu* 1948, s. 81 ve *Kültepe Kazısı* 1949, s. 62 v. d.

¹³ *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* II, s. 50'deki resimler.

¹⁴ *OIP* 28, Lev. 9, c 491.

gibi, Hititlerin ¹⁵ veya başka bir yerde hatırlatıldığı gibi, Proto-Hati'lerin ¹⁶ temsil ettiğini söyleyecek durumda değiliz. Karum'daki boyalı Kappadokya kapları, bir çok defalar açıklandığı gibi, Alishar'ın aşağı-şehirdeki durumuna veya M5 tabakasının hususiyetine teka-bül eder ¹⁷. Karum'da, Alishar'ın M6 tabakası mevcut değildir. Kaniş höyüğünde saf III. Alishar medeniyeti, yani Alishar'daki M6 üç müstakil mimarlık katı halinde görülür. Buradaki mimarlık eserleri, çanak-çömlek, madenî eşya, idoller çok daha zengin ve müte-nevvidir. Kültepe'de III. Alishar medeniyetinin muhtelif safhalarında boyalılarla beraber bulunan ve mühim hususiyetler arzeden tek renkli kapların da, itina ile, tetkiki icap etmektedir. Ancak o zaman III. Alishar medeniyetinin mahiyetini kavramak mümkün olacaktır. Esasen Alishar bu medeniyetin kenar sahasına düştüğünden, problemleri hissettiğimizden daha girift olan bir medeniyetin izahını oraya göre yapmağa çalışmak doğru değildir. Mimarlık eserleri bakımından Hititlerinkinden ziyade Alishar'ın Ia-b medeniyetine bağlı kalan III. Alishar medeniyeti, Anadolu'da hiç bir devirde görülmeyen bir idol tipini, yani, 1-2-3 başlı alabastar heykelcikleri tanıyan bir medeniyettir ¹⁸. Hususiyetleri ve hele altındaki ve üstündeki daha eski ve daha muahhar medeniyetlerle münasebeti henüz tanınmağa başlayan bu medeniyetin büyükçe bir yekûm tutan maddî âsârını, mukayeseli stratigrafisini ince bir tetkike tabi tutmadan önce, onunla ilgili tarih problemlerini çözmeğe çalışmaktan çekiniyoruz. İlk safhanın aksine (saf III. Alishar medeniyeti), Koloni devrinde kullanılan III. Alishar boyalıları, artık, etnik bir zümrenin malı olmaktan çıkmıştır. II. Katta ismi malum bir tüccarın iki odalı evinde dört vazov nevi, yani, tek renkli Koloni devri çanak-çömleği, elde yapılmış nakışlı III. Alishar kapları, çark işi boyalı çanak-çömlek (Res. 28), ve Çukurova-Kuzey Suriyeden idhal edilmiş kaplar, bir arada bulunmaktadır. Bunlar bize Koloni devrinde görülen muhtelif kapnevilerinin birer etnik zümreye mal edilmesinin imkânsızlığını anlatmaktadır.

¹⁵ A. Götze, *Kleinasion* 1933, s. 48, 55; Götze'nin en son ve daha ihtiyatlı ifadesi için bk. *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 97, Nr. 2, p. 220 ve not. 47.

¹⁶ *Kültepe Kazısı* 1949, s. 76.

¹⁷ *OIP* 28, s. 208 v. d. ve 30, s. 427.

¹⁸ Bossert, *Altanatolien*, Nr. 333-347. Biz, 1941 senesinde yayınladığımız bir makalede kurs vücutlu ve çok başlı alabastar heykelciklerin III. Alishar medeniyetinin malı olduğunu isbata çalışmıştık (*Arkeoloji Araştırmaları* 1, 1940-1941, *İstanbul* 1941, s. 87-88).

Bu sene binaların ilkinde Kuzey-Suriye menşeli sağlam bir testi bulundu (Res. 29 a-b). Yüksekliği 21.8 cm., karın genişliği 16.8 cm. dir. Kırmızı renkli zemini açık kahverengiyle boyalı olan testinin omuzunda kısa kuyruklu, uzun-dik kulaklı bir hayvan resmi vardır (Res. 29 b). Suriyeden idhal edilmiş olan bu testi tipinin ¹⁹ yayılış sahası, menşei ve kronolojisi en son Dr. *Seton Williams* tarafından tetkik edildi ²⁰. Bu çanak-çömlek nevinin Kaniş'de Koloni devrinin ilk safhası olan II. kattan sonra hiç görülmediği, Ib katında, yani, I. *Şamsi-Adad* zamanında idhal edilmediği anlaşılıyor. Mamafî bu hal, bahis konusu testi tipinin Kuzey Suriye'de *Şamsi-Adad* zamanında kullanılmadığına bir sebep teşkil etmez. Suriyeden idhal edilen kapların neveleri, Karumun Ib ve II. katlarında bulunmuş olmalarına göre değişmektedir. Bu idhal eşyasından başka, Kuzey-Suriyenin Orta Anadolu'nun Koloni devri çanak-çömleğine, bilhassa, şekil bakımından tesir ettiğini gösteren misalleri artırmak daima mümkündür ²¹. Kaniş'de bu tesirin izlerini Koloni devrinden sonra görmek mümkün değildir.

II. Katın mezarına, ölü hediyesi olarak, bırakılan kemikten bir damga mühür bulunmuştur (Res. 30). Şekli bakımından bir yerliye ait olması icabeden bu mühürün Alishar'da ııT'de bulunanlar gibi, bir maske motifini ihtiva etmesi muhtemeldir ²². Karum'da ölülerin yanına mühürlerinin bırakılması âdeti, Ib katında da devam etmiştir. Yerli üslûba giren altın çerçeveli bir silindirik mühür, bu âdetin devamını tevsik etmektedir.

¹⁹ 1948 senesinde bulunmuş olan parça için bk. *Küllepe Kazısı* 1948, s. 84.

²⁰ *Iraq*, vol. XV, 1, 1953, s. 57 v. d.

²¹ Bu meseleye başka yerlerde, yeri geldikçe, temas etmiştik. Burada, karumda Ib ve II. katta bulunan Kargamiş tipi kulpsuz meyveliğin (*Küllepe Kazısı* 1949, s. 40, Lev. 27, 136); II. kata ait olması icabeden çaydanlığın (*Bellekten* 42, s. 331, lev. 58, 1-2) Til-Barsib örneklerinden ayrı tutulmasına imkân yoktur (*F. Thureau-Dangin et Maurice Dunan, Til-Barsib, Paris* 1936, s. 104-105, 109, Lev. 33, 13-14 ve 27, 1-2). Bununla beraber, Kaniş ve Til-Barsib kaplarının tekniği birbirinden farklıdır.

²² *OIP* 19, Fig. 185.

EXCAVATIONS AT KÜLTEPE LEVEL II FINDS

TAHSİN ÖZGÜÇ

The buildings of level II of the karum were investigated only in squares u-v/23,24,25. The first of the two buildings in these squares is situated in u-v/23-24 and is 10 m. long and 6.30 m. wide (Plan. 1, Fig. 1-3). With its two rooms—one small, one, containing a fireplace, large—and its rectangular plan it belongs to a type which enjoyed great popularity in Middle Anatolia during this period. While the outer wall to the north and an inner wall, both of mud-bricks on a stone foundation, have been partially preserved, even the foundation stones of the east wall have been taken away (Fig. 2). Debris of the house, tablets and broken vessels have been thrown into the resulting ditch. In this house, which must have belonged to a rich merchant, we found tablets, clay objects, and stone implements in the stone-paved small room and in the undisturbed north-west corner of the large room. The house must have opened on the street from the south-east corner of the small room. It appears from the overlapping of some of the pavement stones that repairs were made on the floor of the small room (Fig. 3). The fireplace is near the middle of the big room (Fig. 4). We see here for the first time in the karum a *double* fireplace, i.e. a small fireplace which has been built into a larger one. The large one must have been used for big vessels, the small, portable one for smaller vessels. The north-east corner of the room was destroyed by the stone cist-graves of level Ib (Fig. 2).

The second house, in squares u/24-25, is built parallel to and adjoining the first one (Plan. 1; Fig. 1-3). This house also has two rooms, and in addition a corridor serving as entrance. All of it is well-preserved. In the large room, which is 5.50 m. long and 3.50 m. wide, there are, in the middle, a fireplace, in the south-west corner an oven, and near the east corner a pair of hand-mill stones (Fig. 1-2). Under these stones there is an opening which appears to have been used as a closet (Fig. 3,5). The flat stone used to close

the oven was found leaning against the wall, and a dish was discovered in the closet. The tablets and many pottery and other objects were placed at the foot of the walls. Like all the other houses of level II, this one has been destroyed by a violent fire. All the objects in it, except those made of wood, leather, and cloth, have come down to our time. The large room communicates by a door in its north-west corner with the small room to its north (Fig. 2). This small room has stone benches along two of its walls and contains only pottery objects. Although the wooden frame and sockets of the door were burned, we discovered traces of charcoal in their places. The flat stone serving as threshold was found *in-situ*. The door-opening was later closed and used as a closet. A door in the west wall near the oven opens on the L-shaped corridor. The door has no frame and must have been always open. The slightly sloping corridor mounts from the north to the south, i. e. from the inside of the building toward the outside. The eastern half of it has an earth floor, the western half is paved with stones. Large vessels were found at the foot of the walls, and some badly burned unopened envelopes in the eastern part at the place indicated by an arrow. In the south-east corner of the corridor there is a second door with wooden frame and sockets. From this door one emerges onto a small space, which in its turn opens on the outside through a third door on its east side, the flat threshold-stone of which remains *in-situ* (Fig. 6). The slope of the corridor is due to the fact that the house-floor is below the street-level.

The whole house, including the corridor, has been given two coats of white-wash, the first thick, the second thin (Fig. 6). In the original state of the house a door in u/24, i. e. in the south wall, opened on the street. This door was later walled up and the house was enlarged by the addition of the corridor. In the walls two sizes of brick were used, one being $40\text{-}41 \times 29\text{-}30 \times 6\text{-}8$ cm., the other $35 \times 30 \times 7\text{-}9$ cm. In construction and plan these two houses do not differ from those of level II already known to us. Characteristic for them is their richness in tablets and pottery. The difference of 1 m. between the levels of the two houses (the fireplace of the first house is at a depth of 4.75 m., that of the second at a depth of 5.99 m.) is due to the slope of the ground.

Res. 1 — Fig. 1

Res. 2 — Fig. 2

T. Özgüç

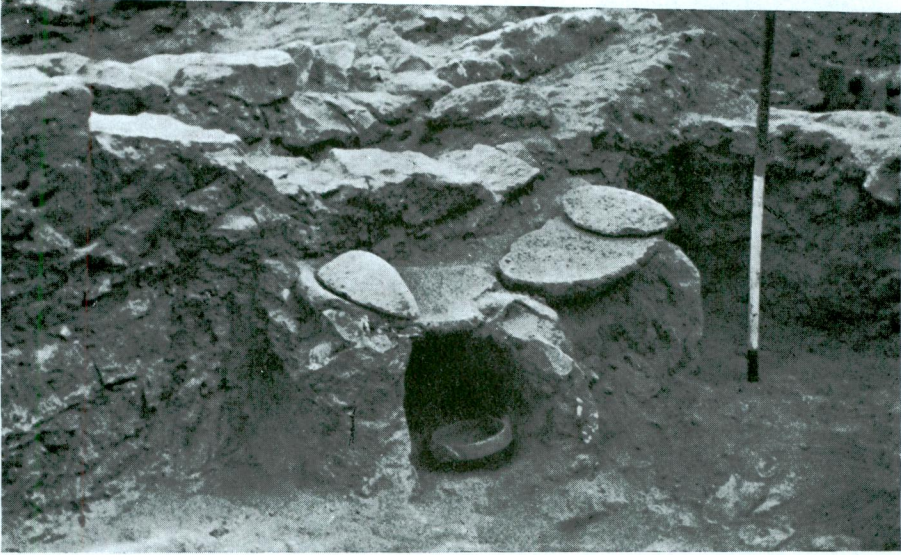

Res. 3 — Fig. 3

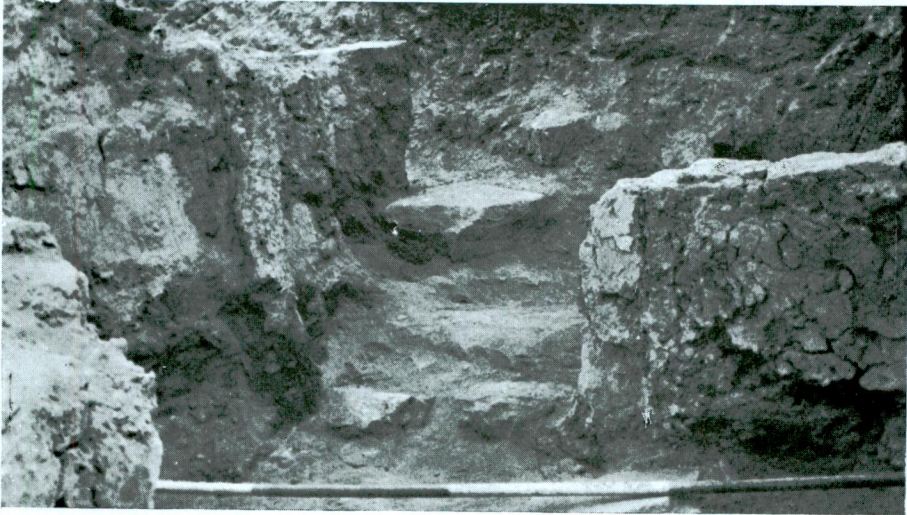

Res. 4 — Fig. 4

Res. 5 — Fig. 5

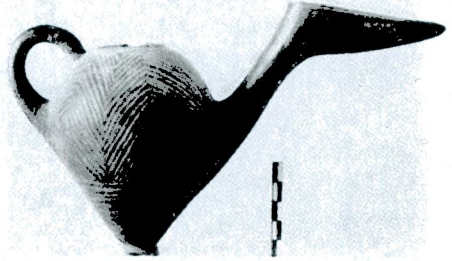

Res. 6 — Fig. 6

T. Özgüç

Res. 7 — Fig. 7

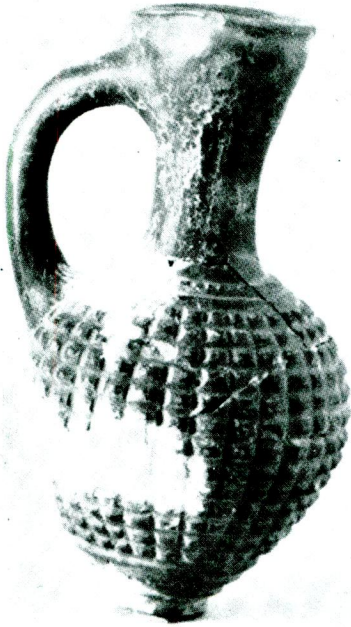
Res. 9 — Fig. 9

Res. 8 — Fig. 8

Res. 10 — Fig. 10

Res. 11 — Fig. 11

Res. 13 — Fig. 13

Res. 12 — Fig. 12

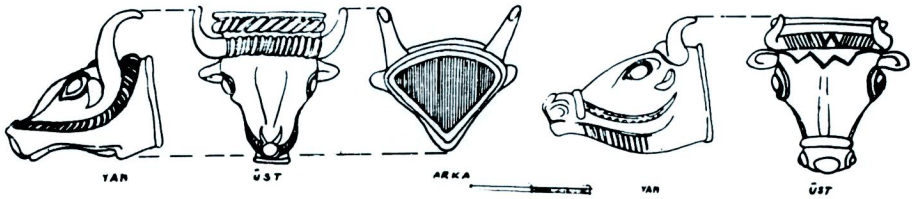
T. Özgüç

← Res. 14^a
Fig. 14^a

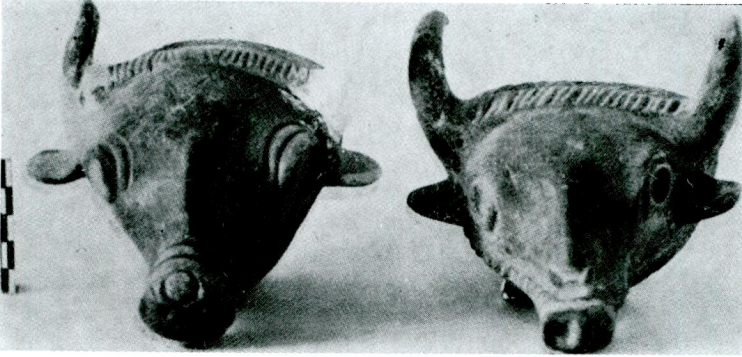

← Res. 14^b
Fig. 14^b

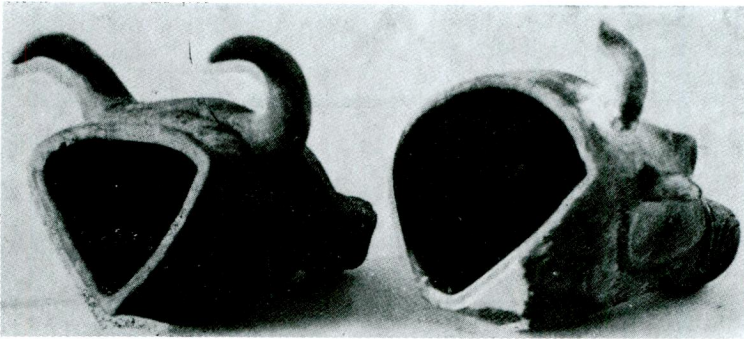
Res. 15 — Fig. 15

Res. 16 — Fig. 16

Res. 17 — Fig. 17

Res. 18 — Fig. 18

Res. 19 — Fig. 19

Res. 20 — Fig. 20

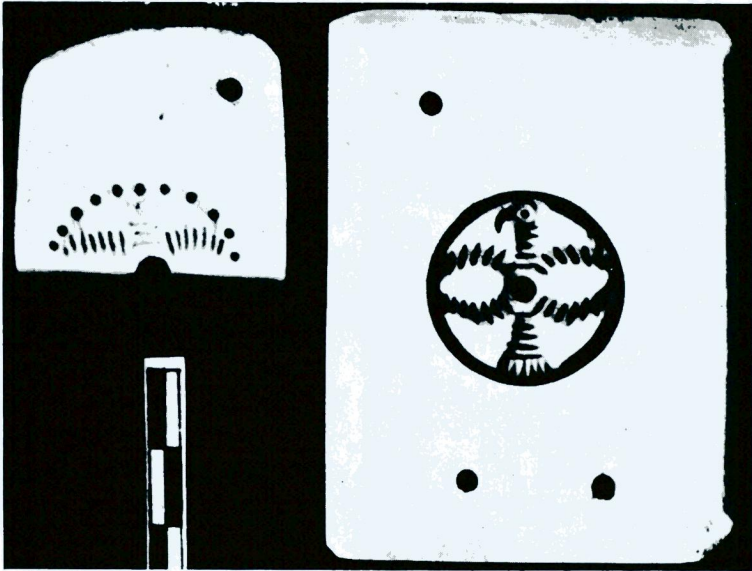

Res. 21^a — Fig. 21^a

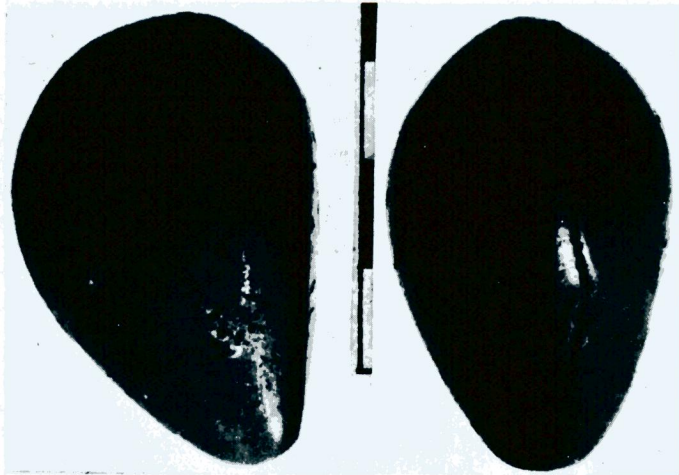

Res. 21^b — Fig. 21^b

T. Özgüç

Res. 22 — Fig. 22

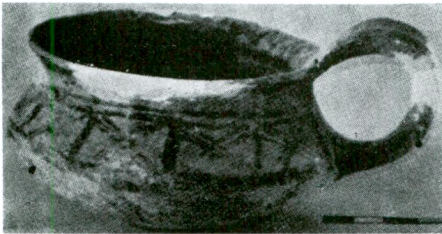
Res. 23^a - 23^b — Fig. 23^a - 23^b

Res. 24 — Fig. 24

Res. 25 — Fig. 25

Res. 26 — Fig. 26

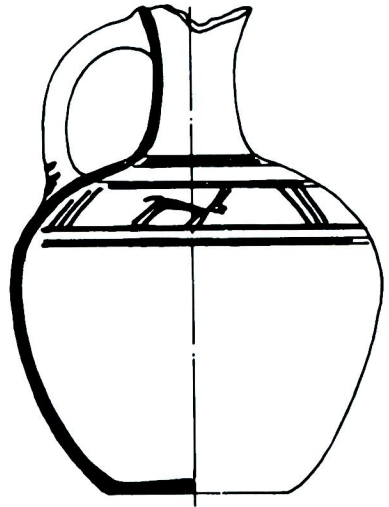

Res. 27 — Fig. 27

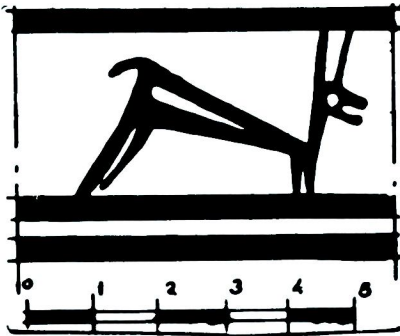
T. Özgüç

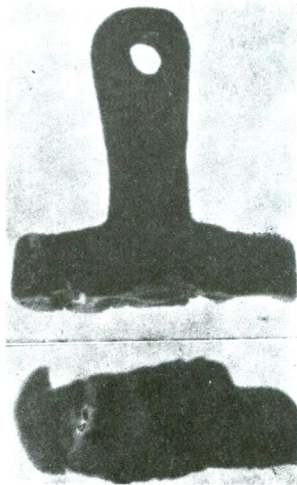
Res. 28 — Fig. 28

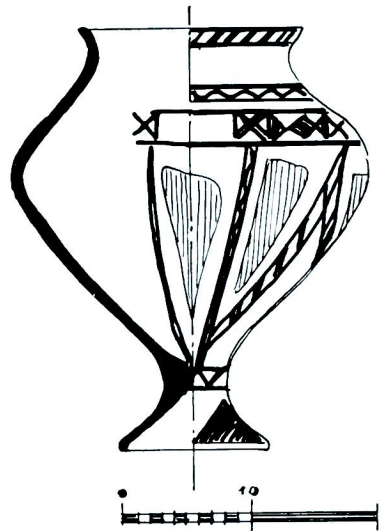
Res. 29^a — Fig. 29^a

← Res. 29^b — Fig. 29^b

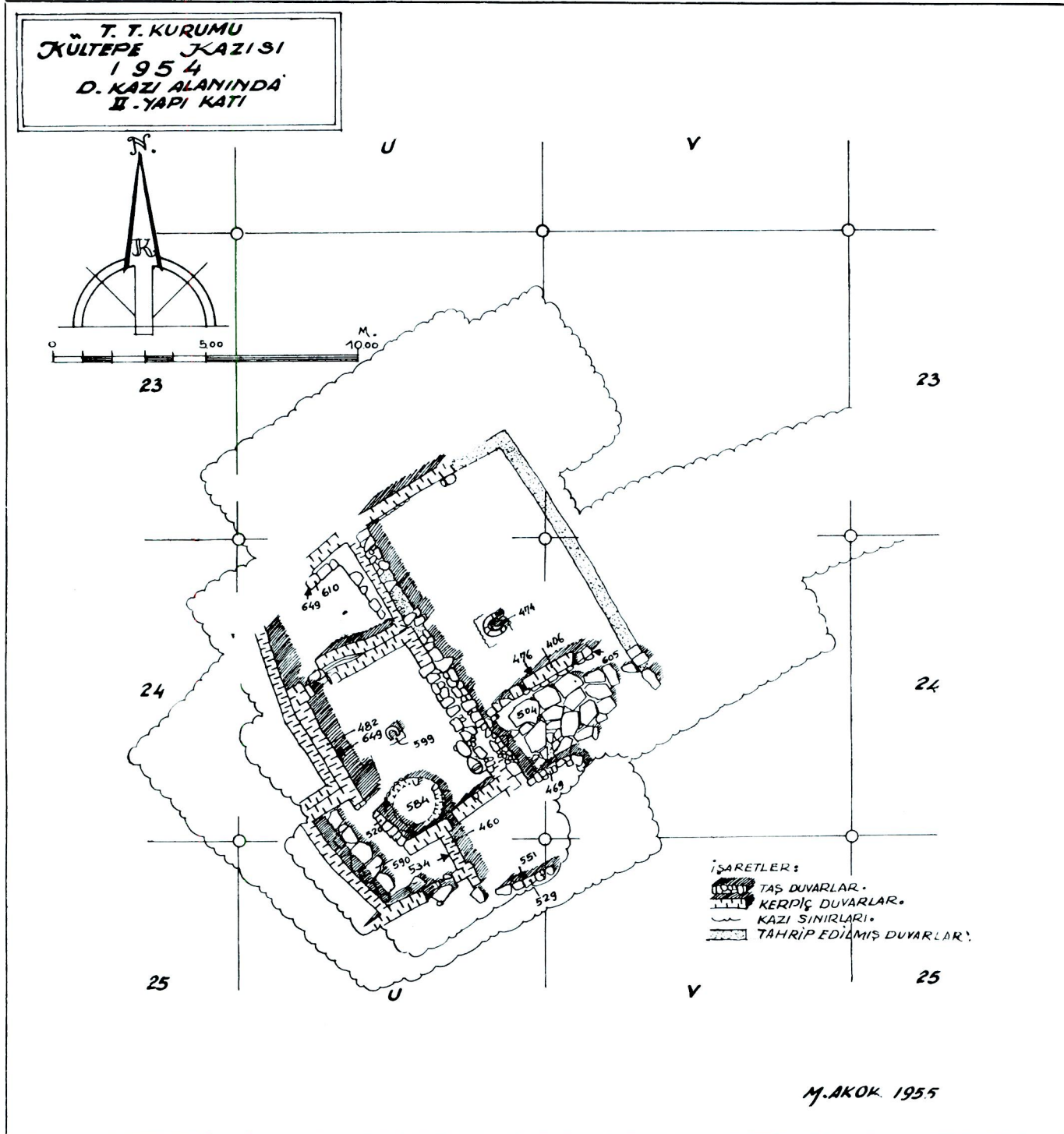

Res. 30 — Fig. 30

Res. 31 — Fig. 31

Plan 1

New types of pottery are represented by a brown-slipped, well-polished vase with four handles and ring base (Fig. 7), a red-slipped pot with sieve-spout (Fig. 8), and unproportionally long basket-handle, and a big vessel with four handles resembling a fruit-stand (height 44.2 cm., width 35.3 cm., see Fig. 10). Some brown-slipped pitchers of previously known shape are decorated with flutings in zigzag form (Fig. 9). A highly-polished big vase with dark-grey slip and four fluted handles is also ornamented with wide flutings (Fig. 13). These flutings are not only an evidence of highly developed technique, they also document the imitation in pottery of metal vessels. A brown-slipped jug of not unusual shape is of interest because of the peculiar ornamentation of its body by small square protuberances (Fig. 11). Some vessels with winered slip and mirror-like polish have eagles on their handles or, where they are double ones, on the rod connecting the handles (Fig. 12). They are quite unique in the karum and even in all of Anatolia. The style of their wings, legs, and claws, protruding eyes, and hooked and sharp beaks not different from that of the eagles found on stamp and cylinder seals of the Colony period.

Some cups, which are joined in pairs, have one common handle (Fig. 14 a-b). The cups belonging to one pair are connected by a hole in the wall between them. They all have dark red slips and are very highly polished. The front part of one of the cups is decorated with an antelope head in relief, that of the other with a buffalo head. The style of these heads is the same as that of the rhytons and vessels with animals reliefs so popular in the Colony period. In spite of the one Alacahöyük vessel in animal form dated at the Early Bronze Age¹ and of the many metal statues of bulls and deer of that period, we cannot speak of drinking cups in the sense of rhytons before the Colony Period².

Two brown-slipped rhytons in the form of bull-heads were found together (Fig. 15-20). Their openings are triangular, and there are no holes that would permit the passage of a liquid in their

¹ I want to express my thanks to Dr. *Hamit Koşay* for giving me information about this find.

² About the Colony period rhytons cf. *Kultepe Kazısı Raporu* 1949, *Ankara* 1953 p. 218 (Nimet Özgüç).

mouths and noses. Both of them have a high ridge running down their foreheads. There are differences between the two cups in the form of the eyes and of the nose, in the curvature of the horns, and in the headstalls. In spite of this, we cannot go so far as to say that one of the rhytons represents a bull while the other one represents an ox. The differences in detail do not obscure the essential similarity of their styles. They are the oldest examples of rhytons of this type, and none of a more primitive kind are known to us in Anatolia. The bull rhytons from Alacahöyük³, Alişar⁴, Karaoğlan⁵, and from level Ib of the karum⁶ differ in form and style from the two rhytons under discussion. Although the Alacahöyük rhytons belong to the Old-Hittite period⁷ and are thus chronologically fairly close to the Colony period rhytons of Kültepe and Alişar⁸, the differences between them should not surprise us. For we find considerable differences even between the rhytons and other objects of levels Ib and II of the karum which are separated only by a very short lapse of time. So far we have not fully established which of the building levels of Alişar and Alacahöyük are contemporary with levels I-IV of the karum. However, the solution of this problem has now become very easy in the light of the findings of the Kültepe excavations. They have greatly facilitated the establishing of the characteristics of these levels which succeed each other in short intervals. The excavations in the karum have confirmed *K. Bittel's*⁹ and *N. Özgüç's*¹⁰ dating of the Hittite levels of Alişar (level II). We must, however, disagree with these two authors in that we believe that Alişar was not settled during the Imperial period and that levels 10T-11T of Alişar are contemporary with levels Ia-b—IV of the karum. In view of the new findings we find it impossible to entertain the theory that Alişar continued into the Imperial period as a center that had lost its importance.

³ Hamit Koşay, *Alacahöyük Kazısı* 1937-1939, Ankara, Pl. 72, 1; 73, 1-2.

⁴ *OIP* 29, Fig. 209-210.

⁵ *Bellesten* 9, p. 39, Pl. 55.

⁶ *Kültepe Kazısı* 1949, Pl. 40, 283.

⁷ *Alacahöyük Kazısı* 1937-1939, P. 24-25. I am indebted to Dr. *H. Koşay* for his kind assistance in determining the level of these finds.

⁸ As we shall point out below, we are of the opinion that after the Colony period Alişar was not settled until the Post-Hittite-Phrygian period.

⁹ *Archäologischer Anzeiger* 1939, P. 105 ff..

One of the most beautiful examples of the highly developed representations of eagles which we find with such frequency on all kinds of objects in the karum is a drinking-cup in the form of an eagle-head. The cup has a buff-grey slip and is painted black. The beak is curved, the mouth well-worked, and the thick eye lids and black-painted oval pupils are nicely made. The middle of the eagle's forehead is ornamented with a hook-motif known to us from Alişar III and from wheel-made and painted Colony period pottery. The eagle rhyton found in level 11 T of Alişar differs in style and technique from the one under discussion¹¹. These two contemporary documents show us that eagle rhytons occurred in this part of Anatolia as early as the Colony period.

A stone mould (7.2×5.3×3.1 cm.), worked with great care and smoothly polished, was also unearthed (Fig. 22). The edges of the mould are slightly bevelled. Exactly in the middle of it there is a well-drawn circle containing an eagle with two wings, one head, and a strongly curved beak. Its head is in profile, its body *en-face*. In the middle of the circle there is a round hole. The eagle's eye is represented by a circle with a small black dot in the middle; its neck, tail and wings are worked with small straight lines. The style of the bird is the same as that of eagles seen on contemporary cylinder and stamp seals. There are two holes in the lower and one in the upper part of the mould. They serve to hold the other part of the mold in place. Near the mould we found another one made of the same stone, half of which had been intentionally cut off. In the middle of the latter there is one half of a similar representation of an eagle the other half of this representation having been cut away. In this piece there are small holes on the circumference of the circle surrounding the eagle. It has one hole in the middle of the edge along which it has been cut off, and another one in its upper part. These holes fit over the corresponding holes in the large mould. Through the center holes molten metal could be poured into the mould, producing a disk with eagles on its two sides and with a short shaft in the middle. As we can see from the section of the center hole in the small mould,

¹⁰ *Arkeoloji Araştırmaları* 2, Ankara 1945 (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 47.) P. 73 ff.

¹¹ *OIP* 29, Fig. 213, c 94, P. 191.

the shaft was fluted. This unique mould shows clearly, like the other unparalleled finds in Kaniš, the originality of the indigenous art of the Colony period and its being alone *sui generis*. We also see that the art of Kaniš was a source of the Anatolian art of later periods.

In levels I and II various pottery, stone, and lead weights have been discovered. We shall publish them separately together with their exact weights. A hematite weight from the second archive is important from the point of view of its being an imported article (Fig. 23 a-b). As we know, such weights in duck form, with the long neck, turned backwards, indicated on their backs, were very popular in Mesopotamia. The neck and head of the Kültepe specimen are represented not, as was more generally the custom, in relief, but by slightly deepened lines. Similar weights were also found on level Ib; they belong to the rare objects of foreign origin that the Assyrian merchants brought to Kaniš.

We have already discussed the Alişar III. pottery found in the various Kültepe building levels(except Ia-b)from the point of view of its importance and of its distribution among the different levels¹². We shall here mention some new examples of this pottery. Four cups found in the two houses are identical in size, in their height, brown slips, and in their geometrical motifs executed in dark brown paint (Fig. 26). Slight depressions have been made in their under surfaces in the manner familiar to us from some Early Bronze Age specimens¹³. In comparison with Alişar III cups, these show some local peculiarities: their squat shape, their handles with slight depressions in the outer surfaces, and the depression in their bases mentioned above. Another cup with cream-coloured slip, painted dark brown, is characterized by its short neck, its handle, which is attached to the rim, and its body, which narrows considerably toward the base (Fig. 27). A large pot with buff slip, painted dark-brown, and with four handles has an unproportionally small hallowed base (Fig. 25). Two vases found together have light red slips painted in black and dark red (Fig. 24, 31). Both of them have fairly

¹² Tahsin Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu* 1948, P. 195, and *Kültepe Kazısı* 1949, P.188.

¹³ *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* II, P. 50.

high bases, round bodies, short necks, and symmetrical knob-handles. Their well-baked thin walls are of clay with an admixture of sand. Although the shapes of these vases appear to be somewhat foreign to the Alişar III types, there is one partially preserved base of an Alişar vase which can be restored to a similar form¹⁴. We share the opinion that the Alişar III civilization, represented by the painted pottery spread over a definite area in Middle Anatolia, can be identified with a certain ethnical group. There does not appear to be any other way of explaining the existence of this civilization. However we are not yet in a position to establish whether this ethnical group was, as A. Götze assumes, Hittite¹⁵, or, as has been elsewhere surmised, Proto-Hattian¹⁶. The Cappadocian painted ware from the karum fits, as has frequently been pointed out, the conditions of the Alişar terrace or of Alişar level M₅¹⁷. There is no parallel to Alişar level M₆ in the karum. In the city mound of Kaniş the pure Alişar III civilization, i. e. that of Alişar level M₆, can be seen in three independent building levels. These levels are much richer than Alişar in quantity and variety of architectural remains, pottery, metal finds, and idols. In the different phases of the Alişar III civilization in Kültepe were found, together with painted pottery, specimens of monochrome vessels exhibiting important peculiarities. These vessels will have to be studied carefully. Only after such a study will it be possible to reach a thorough understanding of the essential nature of the Alişar III civilization. We must remember that Alişar is situated at the periphery of this civilization, and it is wrong to attempt the solution of its problems, which are more complicated than we may think, with reference to Alişar alone. From the point of view of architectural remains, the Alişar III civilization, which is more closely related to Alişar Ia-b than to the Hittite civilization, is characterized by 1-2-3 headed alabaster idols, a type not known in Anatolia in any other period¹⁸. We feel great reluctance to approach the historical problems of the Alişar III civilization since we are only beginning to understand its characteristics and its

¹⁴ OIP 28, Pl. 9, c 491.

¹⁵ A. Götze, *Kleinasien* 1933, P. 48, 55; for Götze's latest and more qualified statement of his views cf. *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol 97, Nr. 2, P. 220 and foot-note 47.

¹⁶ *Kültepe kazısı* 1949, P. 204.

¹⁷ OIP 28, P. 208 ff. and 30, P. 427.

relation to the preceding and the subsequent civilization. Any attempt to solve these problems will have to be preceded by a careful analysis of the copious remains and of the comparative stratigraphy. In contrast with that of the old phase (the pure Alişar III civilization), the painted pottery of the Colony period can no longer be attributed to an ethnic group. Thus, in a level II house with two rooms belonging to a merchant known to us by name, we discovered four different types of vessels: monochrome Colony period pottery; hand-made painted Alişar III pottery; wheel-made painted pottery (Fig. 28); and imported North-Syrian-Cilician pottery. This discovery clearly demonstrates the impossibility of attributing the different kinds of Colony period pottery to different ethnic groups.

In the first of the two buildings excavated in 1954 we found a well-preserved jug of North-Syrian origin¹⁹ (Fig. 29 a-b). Its height is 21.8 cm., the width of its body 16.8 cm. The jug is red with light brown paint; on its shoulder there is a representation of an animal with short tail and long, straight ears (Fig. 29 b). The distribution, origin, and chronology of this type of jug have been most recently studied by Dr. *Seton Williams*²⁰. This type of pottery is not found in Kaniş after the first phase of the Colony period, i. e. level II, and we conclude from this that it was not imported in the Ib period, the period of *Šamsi-Adad I*. However, this does not mean that the pottery under discussion was not used in Northern Syria in the time of *Šamsi-Adad*. The types of imported Syrian pottery in level II are different from those in level Ib. Apart from the imported vessels, there are many examples of the influence, especially in regard to form, of Northern Syria on the Colony period pottery of Middle Anatolia²¹. However, no traces of this influence can be discovered in Kaniş after the Colony period.

¹⁸ Bossert, *Altanatolien*, 333-347. We attempted in an article published in 1941 to prove that these alabaster statuettes with disk-shaped bodies and several heads belonged to the Alişar III civilization (*Arkeoloji Araştırmaları* 1, 1940-1941, *İstanbul* 1941, P. 87-88).

¹⁹ For this sherd found in 1948 cf. *Küllepe Kazısı* 1948, P. 198.

²⁰ *Iraq*, Vol. XV, P. 57 ff.

²¹ We have discussed this matter elsewhere. It is impossible here to differentiate between, on the one hand, the handleless fruit-stands of the Kargamiş type found in levels Ib and II of the karum (*Küllepe Kazısı* 1949, P. 161, Pl. 27, 136)

In a level II grave we unearthed a stamp seal made of bone left as a burial gift (Fig. 30). It is probable that this seal, which from its form appears to have belonged to a native, bore a mask-motif similar to those on Alişar IIT seals²². The custom to leave their seals with the dead continued in the Ib period of the karum. A gold-rimmed cylinder seal of native style is evidence for the continuation of the custom.

and the pitcher we attribute to level II (*Bulleten* 42, P. 332, Pl. 58, 1-2) and, on the other hand, the Til-Barsib specimens (F. *Thureau-Dangin et Maurice Duan, Til-Barsib, Paris* 1936, P. 104-105, 109, Pl. 33, 13-14 and 27, 1-2). However, the Kaniš and Til-Barsib vessels do differ in technique.

²² *OIP* 19, fig. 185.

SELÇUKLU TARİHİNİN MESELELERİ

“SULTAN MELİKŞAH DEVRİNDE BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU”

ADLI ESERİN TENKİDİ DOLAYSIYLA

Dr. İBRAHİM KAFESOĞLU

Ortaçağ Tarihi Doçenti

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Umumî Türk Tarihi Doçenti Dr. Mehmet Altay Köymen bizim “*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*” adlı eserimiz (İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi yayınlarından, 1953) hakkında uzun bir tenkit yazısı neşretti (bk. Türk Tarih Kurumu, *Bellekten*, XVII, sayı 68, 1953, s. 557-604). Sayın doçentin belirttiği üzere “Aynı sahalarda tetkikler yapanların birbirlerini ikaz etmeleri, birbirlerini kontrol ederek çalışmalarını Türk tarih tetkiklerinin hayrına olacağı” ve esasen bütün alâkalılarca bilindiği üzere, biz de millî tarihimize dair bazı hususların tashihine ma’tuf tenkit makaleleri yazmış olduğumuz için, pek tabîî olarak, eserimiz hakkındaki bu yazıyı memnurlukla karşıladık. Biz yurdumuzda hakikî ilmin ciddî tenkit yazılarıyla temelleşeceğine inanıyoruz. Bu sebeple ilmin emrettiği dürüstlük ve tarafsızlıkla yapılan tenkidleri samimiyetle kabul eder ve yazarlarını, ilmî araştırma seviyemizi yükseltmek, daha salim ve mütekâmil tetkiklere doğru yeni çıgırlar açmak gayretlerinden dolayı alkışlarız.

Fakat sayın Doç. Dr. Köymen’in emsâliyle kıyaslanamıyacak kadar uzun olan tenkidinde aradığımız ciddî, yapıcı, bizim tetkiklerimizi az da olsa ileri götürmeğe yarar hususiyetler bulamadığımızdan dolayı üzüntümüzü belirtmek isteriz. Evvelâ tenkidin mahiyeti üzerinde biraz duralım :

I. Tenkit bir eserin iyi taraflarını belirtmek, yanlış noktalarını lüzumlu bibliyografyanın yardımıyla tashih etmekten ibaret olmalı ve hatalı görülen hususlar, vesikalara dayanılarak, kısaca düzeltilmelidir. Bunun için metodolojiyi alâkadar eden nazariyat veya tamamen indî görüşler mahsulü spekülasyonlarla sahifeler doldurmağa hacet yoktur. Tenkidci mevzu ile ilgisi zayıf fikirlerden, haşviyattan

sakınmalıdır. Bilhassa tenkidcinin doğrudan doğruya kendi ilmî iktidar ve araştırma kabiliyetinin üstünlüğünü telkine gayret etmesi, tenkit edilen müellifle onun kaleme aldığı mevzu arasında hakemlik vasfını kaybederek ortaya kendi şahsını koyması demek olur ki, bu, tenkidcinin lehine bir not teşkil etmez. Tenkide mevzu eser hakkında bir yandan takdirler yağdırırken, diğer taraftan, her fırsat düşen yerde, onu hatalarla dolu göstermek, müellife, haklı olarak, ilmî bir araştırmacı ve belirli bir tarih görüşünün temsilcisi nazariyle bakan veya onun bu hususlardaki durumunu anlamak isteyen okuyucuyu şaşkınlığa uğratar ve onun gerek müellif gerekse eser hakkında isabetli hükümler vermesine mâni olur; bu halde ise tenkit yazısı gayesine ulaşamamış demektir. Tenkit yazmak, belki tenkit edilen eseri yazmak kadar mühimdir; üstelik tenkidcinin tenkit edilen müelliften daha bilgili ve daha ihatalı olmasını zarurî kılar. Nihayet tenkitten maksat çeşitli meselelerde mevcut görüşü cerhederek yeni fikirler ve daha sahih hâl suretleri ilham edebilecek bibliyografya vermek veya bir vakanın sebep - neticesini veya cereyan tarzını değiştirebilecek kuvvette orijinal vesikalar ortaya koymaktır. Hiçbir eserin tam mânasiyle mükemmelliği iddia edilemeyeceği ve eser yazılıp bittikten sonra ele geçen değerli bir kaydın birçok meseleleri ve görüşleri değiştirmesi daima mümkün olduğu cihetle, bir tenkit için böyle bir *contribution*'a erişebilmek pek kıymetli bir mazhariyettir. Fakat mevzu ile yakın alâkalı hiçbir yeni kitap veya makale veya orijinal bir vesika ile ortaya çıkmayan tenkitler boşa harcanmış emekten başka birşey değildir.

M. Köymen'in makalesi bir tenkit yazısında bulunmaması kat'iyen lüzumlu, yukarıda arzettiğimiz, hususların hemen hepsini kendinde toplayan gayet tipik bir örnek teşkil ediyor: a) Yazının baştan 4-5 sahifesi mevzu ile alâkasız birtakım âfâkî ve tekrardan herhangi bir fayda beklenmeyen sözlerle doldurulmuş ve hiç sebep yokken makalenin hacmi genişletilmiştir (bk. *Tenkit*, s. 557-61). Bu nevi fikirlerin yeri Belle ten gibi bütün dünyaca tanınmış ciddî bir ilim dergisi değil, herhangi bir umumî kültür mecmuasının veya günlük bir gazetenin sütunları olabilir. Mahiyeti ne olursa olsun bu tenkit yazısında böyle bir "giriş,, yapılması isabetli olmamıştır. b) 47 sahifelik yazısı boyunca tenkitcinin daima kendini ortaya atışı, her fırsattan istifade ederek araştırma tecrübesinden, ilimdeki fitrî kabiliyetinden bahsedışı ve şahsını Selçuklu tarihi sahasının yegâne tet-

kikcisi olarak ileri sürüşü, makalenin ciddiyetini bozmuş ve onu bir propaganda broşürü haline getirmiştir. c) M. Köymen eserimizdeki hatalı noktaları tam vuzuhla ve tarafsız olarak gösterecek yerde bundan sistemli surette kaçınmış, yanlışlarımızı güya düzeltmeğe çalıştığı zamanlarda bile, uzun uzun nazariyatdan bahsetmek hevesi yüzünden haddinden fazla şişirdiği yazısını maksattan bir hayli uzaklaştırmıştır. d) Doç. Köymen, tenkidinde bilhassa ana şartı yerine getirmemiştir. Yani, aşağıda göreceğimiz üzere, tenkidine mevzu edindiği meselelerde ne yeni bir eser, ne yeni bir makale göstermiş ve ne de bir vesika ortaya koymuştur. Sayın Doçentin bütün mahareti bizim zikretmiş olduğumuz kaynaklar ve onlardan naklettiğimiz malûmat etrafında dönüp dolaşmaktan ibarettir ki, bu nokta, halen baştan başa işlenmeğe muhtaç durumda bulunan Selçuklu tarihi üzerinde, mütehassıs Doçentimizin herkesçe malûm derin vukufunu (!) açığa vurması bakımından dikkate değer. e) Sayın Doçent, herhalde uzun yazmanın neticesi olacak; zaman zaman normal fikir teselsülünü kaybetmiş, birbirini nakzeden cümleler karalamış, bir yerde kuvvetle müdafaa ettiği bir görüşü, başka yerde, diğer bir görüşü takviye için tamamen mütenakız olarak ifade etmiş, bu haliyle yazı da anlaşılmaz şekle bürünmüştür (meselâ millî tarih meselelerimizde bizim göstermiş olduğumuz heyecan, *Tenkît*, s. 566; fakat yine bizim Türklük aleyhine hareketimiz, *Tenkît*, s. 579. Nizâmü'l-Mülk'ün büyük devlet adamı olduğu, *Tenkît*, s. 597; fakat yine onun Selçuklu tarihinde ehemmiyetsiz bir kimse bulunduğu, *Tenkît*, s. 579. Kötü teşbihler ve argo kullanmamız hususu, *Tenkît*, s. 565-66; buna mukabil kendisinin “*hayâl kâşaneleri kurmak*” *Tenkît*, s. 569; ve “*büyük lâflarla kurmağa çalıştığı ve büyük lâflarla tamamlamağa uğraşdığı*” *Tenkît*, s. 597 cümleleri. Eksik ve bozuk cümlelerden: “*Tarih metodunun bir kül olduğu gözönünde tutulacak olursa şekil noksanlığının aynı zamanda mahiyet noksanlığının müjdecisi... (habercisi demek lâzımdı); “İşin garibi dış görünüşü ile sağlam ve kullanılabilir sınılan malûmatın, tenkit sistemi ile çürüklüğünün meydana çıktığını yazılarımızda müteaddit defalar gösterdik...” (cümle başındaki “işin garibi” yersizdir), bk. *Tenkît*, s. 563). vb., Kitabımız gibi 270 küsur sahifelik bir eserde, o da esasa taallük etmemek şartıyla, bir iki mütenakız cümle —ki kitabımızda böyle birşey bulunduğunu sanmıyoruz— tabii görülürse de, tashih ve ikmal gayesiyle kaleme alınan bir tenkit yazısında en küçük bir tezad müsamaha ile karşılanamaz. Hataları düzeltmek için yazan bir ten-*

kitçinin herşeyden evvel kendisinin hatalardan sakınması en büyük kaygısı olmak icabeder. Fakat dürüst, vazıh ve doğru yazmak ancak müellifle eseri karşısında tarafsız kalabilmek şartıyla kabildir. Her noktayı rastgele tenkit etmek sevdası ile hareket edildiği taktirde, bizzat tenkitcinin hatalardan sâlim bulunmasının mümkün olamayacağı tabiidir. Nihayet tenkide özendiği yerlerde bir adım ileri gitmek şöyle dursun, yeni öğrendiğini itiraf ettiği “*Tefsir edici*” tarihçilik denemelerinde büyük yanlışlıklara düşen M. Köymen’in boş yazısındaki lâubalilik o kadar barizdir ki, bu husus, üniversite mensubu değil, hariçten bir tarih meraklısını, günlük gazetelerden birinde, Türk Tarih Kurumu’na hitaben, *Belleten* gibi bir ilim dergisinde Doçentimizin makalesi ve emsali nev’inden esassız yazılara yer verilmemesini isteyen bir açık mektup neşrine sevketmiştir (bk. 4. III. 1955 tarihli *Dünya* gazetesi, T. Işıksal imzasıyla).

Aşağıdaki satırlar tenkitcimizin zaten erbabı arasında malûm olan ihtisas derecesini ve “tefsircilik”inin içyüzünü teşhir etmek için değil, bilvesile Selçuklu tarihinin bazı mühim meselelerini açıklamak maksadiyle yazılmıştır.

II. Şimdi eserimiz hakkındaki dış tenkitleri süratle gözden geçirelim: Bu kısımda, haşiyelerimizde bazan müellif adı bazan da eser ismi verildiğinden, aynı zamanda, hâdiselerle muasır kaynaklar muahhar kompilasyon eserlerle yanyana ve karışık surette gösterildiğinden bahisle bu şekil noksanlığının eserin muhteva bakımından da pek sağlam olmadığını “*müjdelediği*” âdeta gizli bir memnuniyet hissiyle bildirilmektedir. Kitabımıza tarafsız bir gözle bakılırsa, binlerce özel isim ihtiva eden haşiyelerde okuyucu psikolojisi ve teknik zaruretler dolayısıyla müellif veya eser isminden daima daha kısa olanın tercih edildiği; diğer taraftan, notlarda kaynak, kompilasyon, tetkik, bilûmum literatürün ayrı ayrı zikrinden maksadın, geniş bir mukayeseye imkân vererek, mevzu hakkında önceden geliş güzel bilgi edinmiş olması muhtamel okuyucunun peşin hükümlerini tashih ve melhuz şüphelerini dağıtmaktan ibaret olduğu görülür. Bundan başka M. Köymen’in “*Biz mecbur olmadıkça Selçuklu tarihi bakımından XIII. asırdan sonra yazılmış kaynakları kullanmayız. Halbuki, Kafesoğlu XV. asır eserlerini bile kaynak diye hem de en başta gösteriyor*” demesi doğru değildir. Biz kitabımızda muahhar eserlere asla mevhum kıymetler izafe etmemiş ve haşiyelerimizde de kronolojik sırayı gözetmişizdir. Ancak sayın Selçuklu tarihi mütehasssının bu hususta

verdiği misâl dikkati çeker mahiyettedir. O, hayal ettiği “keşmekeşi” ortaya koymak maksadiyle kitabımızda sekiz sahife işaret etmektedir ki, bunlardan yalnız biri —Gaffarî'nin, başka hiçbir kaynakta bulunmayan bir kaydı dolayısıyla zikrettiğimiz, *Nigârîstan*'ı— müstesna, diğer sahilelerde yalnız bir eser gösterilmiştir; bu da Aynî'nin *İkdü'l-Cumân* adlı umumî tarihidir (krş. *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* “=Melikşah,” s. 14, not 17; s. 18, n. 1, s. 20, n. 7, s. 43, n. 14, s. 49, n. 46, s. 54, n. 68, s. 96, n. 46, s. 99, n. 55; hepsi de *İkdü'l-Cumân*). Bedrû'd-Dîn Aynî bir XV. asır müellifi (ölm. 1451) olduğu cihetle eseri ilk bakışta mevzuumuzda mehas olarak kullanılamaz gibi görünürse de, hakikatte onun Sultan Melikşah devri için birinci elden kaynak değerinde bulunan meselâ Abdü'l-Melik-i Hemedânî'nin bugün kaybolmuş *Unvânü's-Siyer*'inden ve daha muahhar olmakla beraber Anadolu tarihi bakımından mühim, fakat bizim doğrudan doğruya faydalanamadığımız, Beybars-ı Mansûrî'nin *Zübdetü'l-Fikre*'sinden v.b. isim tasrihi suretiyle nakiller yaptığı düşünülürse, *İkdü'l-Cumân*'ı neden dolayı kaynak olarak kullandığımız kendiliğinden anlaşılır. Biz *İkdü'l-Cumân*'ın bu değerini kitabımızın kaynaklar faslında kısaca belirttiğimiz ve bu eser hakkında yapılan geniş bir tetkiki aynı yerde gösterdiğimiz için (*Melikşah*, XVII, XVIII, n. 31), bunlar olmasa dahi eserin hakikî değerini öğrenmiş olması lâzım gelen Doç. Dr. M. Köymen'in bu babdaki satırlarını lüzumsuz saymakta mazuruz. Keza kaynaklar faslında Melikşah devrine ait bilûmum kaynakları, kıymetleri ve müellifleri bakımından, teker teker tanıttığımızdan, yalnız müellif bazan yalnız eser adının zikredilmiş olmasının okuyucuyu şaşırtacağı endişesini de zaid buluyoruz.

M. Köymen'in dış tenkit bahsinde üzerinde durduğu bir nokta da bizim yazı dilimize taallük ediyor. Tenkitci nedense bize başka¹ bir üslûp —herhalde kendi üslûbunu— kabul ettirmek istemekte, ister tarihçi, ister muharrir, ister romancı v.b. olsun herkesin kendine mahsus bir ifade tarzı bulunduğunu unutmuş görünmektedir. Onun, bizim kitabımızdan “argo” “kötü teşbih” diye verdiği misâller Türkçenin yazı dilinde daima kullanılagelen normal ibarelerdir. M. Köymen'in buradaki maksadının ne olduğunu anlamak cidden güçtür. Tarih üslûbunun vasfı hakkında âfâkî bir “fikriyat” yapmak niyetinde mi, yoksa bizim yerli yerinde kullandığımız kelimelere birtakım hususî ve yeni mânalar vererek orijinal bir Türkçe ifade

teklif etmek arzusunda mı olduğu belli değildir. Tenkitçimizin doğrudan doğruya şahsını ilgilendiren bu hususu bir yana bırakarak biz, bir tarih yazarının aynı zamanda ana dilininjenisinden faydalanmasını bilen, icabeden yerde edebî san'atları tatbikte maharet gösteren, mübalâğaya kaçmaksızın ve bilhassa kelime tekrarlarından sakınarak ve bazı tâbirlerin ilham ettiği imajlarla hâdiseleri ve görüşleri okuyucuya kolayca nakledebilen kuvvetli bir üslûpçu olmasının lüzumuna kani bulunduğumuzu belirtmeliyiz. Hakikat şudur ki, ancak kelime denilen kalıplarla ifade edilen fikirleri, ne kadar isabetli olursa olsun, kötü bir üslûpla iknakâr bir şekilde nakletmek çok müşküldür. Akıcı olmıyan, ikide birde dilde ve zihinde duraklamalara sebebiyet veren yazı dili ile herhangi bir mevzuun ruhunu başkasına hissettirebilmek mümkün değildir. Dünyaca şöhret yapmış büyük tarihçilerin, ana dillerini ne kadar ustalıkla kullandıklarını gerek eserleri gerekse onlardan yapılan tercümele göstermektedir. Fallmerayer, L. von Ranke, J. Michelet, Hammer, hattâ Lebeau tarihçi vasıfları yanında aynı zamanda birer üslûpçudurlar. İyi yazmak, hâdiseleri lüzumu nisbetinde canlandırmak, fikirleri vazih fakat yorucu olmayan bir üslûpla nakletmek, tarihçi için başta gelen şartlardan biridir. Burada sırası gelmişken sayın tenkitçimizin, ağırbaşlı yazmak gibi sunî bir endişe yüzünden, âdata korkarcasına, muayyen kelimeleri boyuna tekrarlaması sebebiyle, okunamıyacak kadar kuru ve sevimsiz olan üslûbunu, her fikrî nüansı ifade edecek derecede işlenmiş güzel Türkçenin geniş imkânlarından faydalanarak, biraz renklendirip tatlılaştırmasını hâlisane tavsiye ederiz.

Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu mevzuunun nasıl ele alınması icabettiği hususu da M. Köymen'in dış tenkitlerinden birini teşkil etmektedir. Tenkitçimiz, çeşitli mevzuların mutlaka muayyen bir usul üzere işlenmesi mümkün olmadığını, muhteviyatına göre başka başka tarzda ele alınması gerektiğini bildirdikten, bu hususta "*En doğru ve en emin yolun tabii ve mantiki olan yol olduğunu*" bilhassa tasrih ettikten sonra, eserimizin bölümlerini rakkamlara vurarak tasnife tâbi tutuyor ve bölümlerin başlıklariyle ihtiva ettikleri hâdiselerin başlangıç ve bitme tarihlerini yanyana yazarak meydana çıkardığı liste üzerinde mübayanetler, tedahüller keşfine uğraşiyor. Her bölümün başlangıç ve bitme tarihleri arasında farklar bulunmasını, hele bazı bölümlerin uzun bazısının kısa oluşunu "*keşmekeş*" olarak tavsif ve nihayet "*bir sistemsizlik örneği ile karşı karşıya*

bulunduğunu” ifade ediyor (*Tenkît*, s. 570-73). Kitabımıza tatbik edilen bu riyaziye amelîyesi ve bölümler arasında gerek zaman bakımından gerekse hacim itibarıyla birbirine denklik, eşitlik aramak herhâlde ünlü mütehasşısımızın tarih metodu sahasındaki yeni buluşlarından olsa gerektir. Bizim nâçiz kanaatimize göre, tetkik edilen mevzuun zaman süresini hâdiseler tayin eder. Tarihî değeri haiz herhangi bir vak’a zuhur etmemiş ise ve kaynaklarımızda herhangi bir kayıt mevcut değilse, tetkikçi aradaki boşluğu behemehâl kendi karihasından dolduracak değildir. Hacim işi de hâdiselerin ehemmiyet ve şümûlüne tâbidir. Öyle bir vak’a cereyan etmiştir ki, bu, hem o devrin gidişi üzerinde tesirli olmuş, hem de istikbâlde başka birtakım hâdiselere yol açmış ve dolayısıyla kaynaklar ve vesikalarda geniş yer işgal eylemiştir. Bu gibi meseleler üzerinde lâyıkiyle durmak mevkiinde olan tarihçi ne bölümlerin sahife sayısını müsavi kılmak maksadıyla bazı vak’aları silmek, ne de onları lüzumsuz yere şişirmek hakkına malik değildir.

Kitabımızda uzun mülâhazalardan sonra ortaya koyduğumuz tasnifin kronolojik olduğu kadar coğrafî olduğuna da kani bulunuyoruz. M. Köymen’in tertiplemediği liste birşey ifade etmez. Yalnız burada, meselâ Anadolu harekâtını ne için tek fasıl halinde değil de, iki ayrı bölümde yazdığımızı soran mütehasşısımıza, birinci bölümden sonra izah ettiğimiz Suriye harekâtını anlamaksızın müteakip Anadolu hâdiselerini nakle imkân olmadığını hatırlatmak; ve meselâ 9. bölümü teşkil eden Maveraünnehir ve Kâşgar harekâtının, baş kısmının, münasebeti dolayısıyla, II. fasılda anlatıldığını, Hasan-ı Sabbah meselesinin baştan alınmasına lüzum olduğunu, Sultan Melikşah’ın Bağdad’ı ziyareti gibi iç meselelerin de Antakya ve Suriye fütuhatiyle yakın alâkası bulunduğunu söylemekte fayda umarız. “*Nizâmü’l-Mülk’ün katli ve Melikşah’ın vefatı*” faslının en sona alınmasına sebep, tamamen iç idareye ayrılan “*Kültür Hareketleri ve Teşkilât*” kısmında imparatorluğun ana dayanağı bu iki büyük simanın daima varlıklarını hissettirmelerini sağlamaktır. Biz monografik eserlerde bahis mevzuu şahsın ölümünden önce, onun zamanının izah edilmesini psikolojik yönden lüzumlu buluyoruz. Arka arkaya vukubulan ölümleriyle bir devri kapayan Melikşah ve Nizâmü’l-Mülk’ün âkibetlerine ayrılan faslın, bizim eser gibi yalnız belli bir çağı mevzu edinen bir kitaptaki en uygun yeri ancak son fasıl olabilirdi.

Tenkitçimizin “*Kültür Hareketleri ve Teşkilât*” bahsindeki fikirleri de üzerinde durulmağa değer (bk. *Tenkit*, s. 603). Bu münasebetle, şimdiki halde sadece umumî bir kadro çizilemek ve ilim, fikir adamları, edipler hakkında kısa hâl tercümelere ile eserlerinin mühimlerinden bahsetmek mümkün bulunduğunu; fikir hareketlerine girildiği taktirde meselâ yalnız G a z z â l î’yi, aldığı ilmî, dinî, tasavvufî tesirler, yaşadığı muhitteki kültür atmosferi, altmışa yakın eseri ve tâ Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar icra ettiği büyük tesiriyle lâıkiyle ihata edilemeyeceğini, esasen yeri bir tarih kitabı olmayan bu muazzam vazifeyi hâlen yapmağa muktedir bir bilgin de tasavvur edilemeyeceğini M. Köymenin farkedemediği kendi kalemiyle ortaya çıkmaktadır ki, bu hususun takdirini okuyuculara bırakıyoruz.

III. Buraya kadar yazdıklarımızın sayın Doç. Dr. M. Köymen’in zihniyetini açıklamak için kâfi olduğunu sanırız. O hâlde, tenkitçimiz bir Tarih Doçenti sıfatıyla zikredilen hakikatleri pekâlâ bilirken veya bilmesi lâzım gelirken, acaba niçin ilme veya doğrudan doğruya mevzuumuza hiçbir faydası olmayan, tamamen lüzumsuz, sahifeler doldurmağa girişmiş ve bunca zamanını heder etmiştir? Mesele görüldüğü kadar basit değildir. M. Köymen’i bu uzun yazıya sevkeden bir ana sebep mevcuttur ki, bundan doğan yanlış fikirler üzerinde açılacak münakaşa yalnız tenkitçimizin tarih tetkiklerindeki görüş ufuklarını genişletmekle kalmıyacak, aynı zamanda Selçuklu tarihinin mühim problemlerini de gözönüne serecektir.

M. Köymen’in tenkidindeki hâkim nokta tarih yazma usulüne taallük etmekte olup bu husus cidden incelenmeğe değer bir mevzudur.

M. Köymene göre, bizdeki yanlışlıklar “*Hikâyeci Tarihçilik*,” telâkkisinden ileri gelir! Tenkitçimiz, kendince, son derecede iptidai olan ve artık modern tarihçiliğin hüküm sürdüğü garp memleketlerinde çoktan terkedilmiş bulunan bu tarzı bizim hâlâ birinci plânda tuttuğumuz iddiasını defalarca tekrarlamış (bk. *Tenkid* s. 559, 561, 570, 574, 578, 595, 604), sonra “*Yeni tefsir edici telâkkiye uygun tarih yazmanın kolay olmadığını, bunun için evvelâ fıtrî kabiliyete ve sonra uzun çalışma ve mümareseye lüzum olduğunu*” hatırlatarak,

kendisinin “Avrupa’da öğrendiği bu metodu Türkiye’de anlıyanların başında geldiğini” ilâve etmiştir (*Tenkit*, s. 559-61). Nihayet şöyle demektedir: “*Hikâye edici tarih telâkkisine göre yazı yazmanın başlıca mahzuru, müellif Kafesoğlu’nun yaptığı gibi, hâdiselerin sadece anlatılması, bunun neticesi olarak* (tefsir edici tarih telâkkisinin esasını teşkil eden) *sebepten netice münasebetlerini kavramanın güçlüğü, hâdiselerin künhüne nüfuz etmenin hemen hemen imkânsızlığıdır... Müellifin kısa zamanda bu eski telâkkiden kendini kurtaracağını... ve ilmî istiklâl ilân edeceğini sanırız*” (*Tenkit*, s. 561-62).

Bir az aşağıda tefsirî tarihçiliğin Türkiye mümessili Doç. Mehmed Köymen’in bu tarz tarihçiliği nasıl anlayıp nasıl tatbik ettiğini ve sonra ondaki “ilmî istiklâl”in derecesini misâlleriyle göreceğiz

Vak’a ve hâdiseleri aralarındaki irtibatları gözetmeksizin, oldukları gibi, nakilden ibaret olan “Hikâye edici” tarih yazımı, filhakika bir buçuk asır önceki vak’anüvisliğin devamından başka birşey değildir. Vak’aların sebepleri ve neticeleri üzerinde durmayan, aynı bölgede ve birbiri arkasına vukubulmuş iki hâdise arasında mevcut olması zarurî gizli bağları ortaya çıkarmayan, gerek zaman gerek mekân bakımından birbirinden uzak fakat aynı veya benzer sebeplerden doğmuş hâdiselerin gerçek mânasını keşfe çalışmayan, hâdiseleri, içinde geçtiği cemiyetin özelliklerini dikkate almadan, düpedüz anlatan *Hikâyeci* tarihçilik, meselelerin hakikî çehresini belirtmeğe muvaffak olamadığı için, değerini kaybetmiş ve artık devrini bitirmiştir. İlmin her sahasında olduğu gibi tarih araştırmalarının da hayli ilerlemiş bulunduğu devrimizde vak’anüvisliğin yerini daha müttekâmil bir sisteme bırakması kadar normal birşey olamaz. Bir sebep - netice sistemi olan *Tefsirî* tarihçilik, cemiyet hayatında hiçbir vak’anın kendiliğinden, yani sebepsiz zuhur edemeyeceğini ve her hâdisenin mutlaka diğer bir hâdiseye vasita olduğunu kabul ettiği için, bugünkü modern tetkikçinin de gireceği yol bu sistem olmak icabeder. Böylece, *Tefsirî* tarihçilik hakkında tenkitcimizle mutabık bulunduğumuzu sanıyoruz. Bilhassa belirtmek istediğimiz nokta, *Tefsirî* tarihçilik esasının hâdiseler arasındaki münasebetlerin tesbitine dayanmakta oluşudur ki, bu kısa tarif, aynı zamanda, tarihte tefsirin ancak hâdiselerin teferruatıyla bilinmesiyle mümkün olacağı hakikatini ortaya koyar. O hâlde, cereyan tarzı, vaki olduğu muhitin hususiyetleri ve oluşu esnasındaki maddî ve manevî tesirler iyice bilinmeyen hâdiseleri tefsir etmek kabil değildir! Herhangi bir vak’a-

nın başlangıcı, sonu, nasıl olup bittiği, kimlerle ve ne mahiyette bir cemiyetle alâkası olduğu tesbit edilmeden sebep ve neticeleri üzerinde durulamaz, durulması da yanlış istidlâllere götüreceği için zararlı olur. Bu mülâhazalardan sonra, bizde hâlâ niçin *Tefsiri* tarihçiliğe geçilemediğini izah edebiliriz. Bu, Türk tarihinin hemen hiçbir safhasında hâdiselerin henüz toplanıp yazılmamış bulunmasının neticesidir. Eğer şimdiye kadar Türk tarihinin kaynakları ilmî usullerle teker teker neşr veya tercüme edilmiş olsaydı, umumî Türk tarihinin hiç olmazsa belli başlı vak'aları kaynaklara tamamen sadık kalınarak dilimize nakledilmiş bulunsaydı, çeşitli Türk devletleri hakkında, yalnız siyasi vak'aları olsun gösteren el kitapları bulunup bunların hülâsası demek olan bir büyük umumî Türk tarihi yazılmış olsaydı ve nihayet elimizdeki bu manüellerin siyasi ve mühimce içtimai vakayii gerçekten ihtiva ettiğine kani bulunulsaydı, ancak o zaman sebep - netice araştırmalarına dayanan *Tefsiri* tarihçilik sistemine girilebilirdi. Tarih tetkiklerimizin bu reel cephesini ve Türk tarihinin hâlâ yaprağı mütehassıslar tarafından açılmamış kaynaklar ve vesikaların kucagında yatmakta bulunduğunu; ileri Avrupa memleketlerinin ilkin kaynakları neşretmek, sonra onlara istinaden hikâyeci tarzda kütüphaneler dolusu eserler yazmak gibi iki asır süren devamlı ve yorucu çalışma neticesinde hikâyeci tarihçiliği ikmal ederek *Tefsiri* tarihçilik yoluna girdiklerini sayın temsilcimizin dikkatine sunarız. Bizde bu modern usulün henüz lâyikiyle yerleşememiş olması, "tefsircimizin" zannettiği gibi, hizmetleri şükranla anılmağa değer tarih bilginlerimizin kabiliyet yoksulluğu veya usul bilgisizliğinden ziyade tarihî malzemeye hakkiyle sahip olamayışlarından ileri gelir. Zannımızca biz ilk plânda millî tarihimizin kaynaklarını ve vesikaları ilmî usullerle neşretmek mevkiinde bulunuyoruz. Tarihçiliğimizin bu durumu karşısında "ithâl malı" bir fikirle teşebbüslere girişen sayın temsilcimizin tefsirciliğinin câlib-i dikkat tecellilerinin arzettiğimiz hakikati isbat edeceğine eminiz.

Tefsirciliği, vak'anın umumî heyetini mânalandırmak, değerlendirmek olarak değil, metinden alınan bir iki kelime üzerinde fâsid daireler çevirmek ve buradan çıkarılan neticeyi bütün hâdiseye teşmil etmek şeklinde anlayan Doçentimizin, evvelâ, kitabımızla ilgili olarak yaptığı denemeleri birer birer görelim :

a) Eserimizin *Diyarbekr'in fethi* bahsinde (*Melikşah*, s. 40-59) bu kıt'anın hâkimi Mervanoğlu Mansûr'un durumunu açıklarken, daha

önceki hâdiseleri naklettikten sonra, onun “Etraftan para isteyecek kadar kötü duruma düştüğü”nü belirten cümlemizdeki “*kötü durum*” üzerinde M. Köymen uzun uzun muhakemeler yürütmüş. (bk. *Tenkît*, s. 580-582), fakat neticede tarihî gerçeği tahrif edemeyeceği cihetle ordudaki sarraflardan para dilenen bir hükümdarın *kötü durumunu* düzeltememiş ve bizim ifadenin doğruluğunda karar kılmıştır.

b) Sultan Melikşah’ın kızının Halife Muktedî tarafından istendiğini kaynaklardan naklederken yazdığımız “*Halife veziri Fahrü’l-Devle vasıtası ile Melikşah’ın kızını istemişti. Fahrü’l-Devle İsfahan’da Sultanla görüştüktan sonra, Nizâmü’l-Mülk’le birlikte Terken Hâtun’a Halife’nin arzusunu bildirdiler ilh...*” (*Melikşah*, s. 96) cümlesinde, M. Köymen, *Tefsir edici* tarihçilik kabiliyetiyle keşfettiği “*fevkalâde mühim ve gizli mânalar*” hakkında dört sahife yazmış (*Tenkît*, s. 579-82), neticede yeni birşey ilâvesine muktedir olamadığı bu hakikati de kabûl zorunda kalmıştır. Yalnız burada İ b n ü ’ l - E s î r ’de geçen لا و ل ا د ه م kelimesinin gözümüzden kaçmasını büyük hata olarak ısrarla belirtmesi mühimdir; çünkü onca tarih tetkiklerinin en modern usulü, vak’anın cereyanı üzerinde hiçbir tesiri olmayan kelimelerle oynamaktan ibarettir.

c) Bu münasebetle M. Köymen, Vezir Nizâmü’l-Mülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğundaki nüfuzunu sifra indirmeğe çalışmaktadır. Sultan Melikşah devrinde *Büyük Dîvân* yirmi yıl emrinde tutmuş olan vezirin gerek iç idare gerek dış siyasette durumunu kavramak, bizim, Bağdad münasebetleri dolayısıyla, bir cümle içinde anlatmak istediğimiz gerçeği idrak etmek bahsinde tenkitcimizin fitrî kabiliyeti imdada yetişememiş görünüyor. Yine kendisinin “*Büyük devlet adamı*” (*Tenkît*, s. 597) dediği Nizâmü’l-Mülk’ü imparatorlukta ehemmiyetsiz bir adam seviyesine düşürmek, Sultan Melikşah’ın idaresindeki dünyevî saltanata karşılık, bütün müslümanların reisi, mânevî iktidarın mümessili, *Emirü’l-Mü’minîn* el-Muktedî Billâh’ı imparatorlukta bir faktör olmaktan çıkarmak istemesi de onun Büyük Selçuklu İmparatorluğu müvacehesinde halifeliğin gerçek durumunun farkında olmadığını gösteriyor. Halifenin Sultana karşı mukabil faaliyette bulunmadığını sanmak (msl. Melikşah’ın torunu Cafer’in hilâfet veliahdi ilânına mümaneat etmesi v.s., bk. *Melikşah*, s. 207) yersiz olduğu gibi; Selçuklu prensesinin Muktedî ile geçinememesinin de Melikşah’ın Halife’yi Bağdad’dan çıkar-

mak arzusu ile bir münasebeti mevcut değildir. Biz eserimizin çeşitli yerlerinde bu hâdise ve hakikatleri etraflıca izah ettiğimiz için burada tekrara lüzum görmüyoruz.

Sayın Doçentin *Tefsir edici* tarihçilikten ne anladığını bizzat kendisi tarafından verilen bu örneklerle belirtmiş olduğumuzu zannediyoruz. Fakat onun tefsirî tarihçiliğinin şaheser bir nümunesini ileride *Siyâsetnâme* münasebetiyle zikredeceğiz.

Kendini memleketimizde modern tarih telâkkisinin tek temsilcisi olarak takdim eden M. Köymen dikkate şayandır ki, asıl tefsire muhtaç hâdiseler karşısında susmakta ve bizim hiçbir iddiada bulunmaksızın tefsirine çalıştığımız bazı mühim vak'aların değerini tam tersine düşürmeğe gayret etmektedir. Bizim, kelimelere zerre kadar bağlanmadan, kitabımızın dar çerçevesi içinde, umumî heyeti ile kıymetlendirdiğimiz bilhassa iki büyük vak'a var ki, M. Köymen'in bunlar karşısındaki durumu kendisinin hem tarihî hâdiseleri anlayış bakımından kifayetsizliğini, hem de *Tefsirî* tarihçiliğin delâlet ettiği hakikî mefhuma yabancılığını açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu iki büyük hâdiseden biri Malazgird meydan muharebesi, öteki Çağrı Bey tarafından yapılan meşhur akındır. Biz, eserimizin giriş kısmında, meşgul olduğumuz devrin dışında kalan bu iki hâdisenin, Sultan Melikşah devri askerî faaliyetine istikamet verdikleri ve o devirdeki muazzam fütuhatın başlıca âmillerinden buldukları hususlarına kısaca temasla iktifa etmiştik. Şimdi Selçuklu tarihi mütehassısı, Umumî Türk Tarihi Doçenti M. Köymen'in kavramağa muvaffak olamadığı anlaşılan bu hâdiselerin tarihî değerlerini açıklamak mevkiinde bulunuyoruz.

1— Malazgird meydan muharebesinin ehemmiyeti: Tenkitcimiz Malazgird savaşını tarihimizde en büyük meydan muharebesi göstermemizi, 1071 tarihini bütün Türk tarihinde bir dönüm noktası olarak almamızı tenkit ve bizi bir tek muharebe gününe lâyık olmayan bir kıymet vermiş olmakla itham ediyor. Muarızımıza göre, Malazgird savaşının “*dönüm noktası olarak mütalâası kronolojik bakımından hatalı! olduğu gibi, tarihin büyük meselelerini bir tek âmille izah etmek teşebbüsü ilmi zihniyete uymaz ve dünya tarihinin devirlere taksiminde muayyen askerî ve siyâsî hâdiselerle bir çağın bittiğini ve yeni bir çağın başladığını kabul eden klâsik telâkkinin terkedilmeğe başladığı bir zamanda bu çeşit nazariyeler ortaya atmanın tarih ilminin ilerlemesine hizmet edeceği iddia edilemez... Ne kadar büyük olursa olsun askerî ve siyâsî mahiyetteki*

hâdiselerin ne de olsa bir tezahür bir arızî hâl olmaktan ileri gidemeyeceği göz-önünde tutulmalıdır” (Tenkit, s. 566-67). “Mahiyeti ve şumulü hakkında tam bir fikir ve kanaate varmadan bir meydan muharebesinin bir devrin bit-tiği ve başka bir devrin başladığı bir hatt-ı fâsıl olduğu iddiası yerinde bir hareket değildir” (Tenkit, s. 588).

Evet, tarih tetkikleriyle ciddî şekilde uğraşan hiçbir ferdin şimdiye kadar, bir tek muharebenin bir milletin hayatında dönüm noktası olabileceğini iddia ettiği görülmemiştir. Öyle olsaydı gerek cereyan tarzı, gerekse savaşa katılan kuvvetlerin sayısı bakımından Malazgird cengini çok gerilerde bırakan yüzlerce meydan muharebesinin hep devir değiştirdiklerini ileri sürmek bir mahzur teşkil etmezdi. Fakat, şimdi göreceğiz ki, M a l a z g i r d meydan muharebesi gibi azametli bir vakıanın millî tarihimizdeki yerini tayin edemiyen, Malazgird’den sonra Türk cemiyetinin bünyesinde husule gelen temelli değişiklikleri bilmeyen, 1071 den önceki durum ile ondan sonraki gelişme arasında mukayeseler yapmağı aklına getirmeyen Doçentimiz, bu muharebeyi, daha evvelki ve daha sonraki hâdiselerden tecrit etmek gibi bir gaflet neticesinde, zihnindeki peşin hükümlerin tesiri altında verdiği realiteden uzak bir hükümlerle, lâlet-tayin bir çatışma derekesine indirivermiştir. Bu hâl mütehassısımızın tarihî hâdiseler karşısında nazariyelerin ne kadar zebunu olduğunu göstermekte ve daha mühimmi onun umumî kültür bakımından zayıflığını ortaya koymaktadır. Zira sayın Selçuklu tarihi müte-hassısı eğer 1071 e kadar umumî Türk ve Selçuklu tarihinin meselelerini hiç olmazsa ana hatlarıyla bilseydi ve 1071 i takip eden asırlardaki hâdiselerin ışığında Türk milletinin din ve medeniyet saha-larında kazandığı eskisinden çok farklı dünya görüşünü idrak edebilseydi, bizim malûm hakikatleri ifadelendirmek düşüncesiyle ileri sürdüğümüz nokta-i nazarı baltalamak değil, aksine türlü delillerle takviyeye çalışırdı. Fakat görülüyor ki, tenkitimiz büyük tarihî meselelerin hâlâ farkına varamamıştır.

Acaba M a l a z g i r d m e y d a n m u h a r e b e s i tarihin her safhasında emsâline çok rastlanan muharebelerden biri midir, yoksa bir milletin bütün hayatı boyunca en büyük ve en esaslî değişikliğin husulünde birinci derecede âmil olmuş tarihî bir vâkıa mıdır?

Malazgird meydan muharebesi evvelâ s i y a s î yönden bütün Türk tarihine kat’î ve silinmez damgasını vurmuş olan, hattâ dünya tarihinin de sayılı savaşlarından biridir. Selçuklu Türklerinin parlak

bir başarısı olan bu zafer, kendilerine istiklâl kazandıran D a n d â-
n e k a n savaşından da yüksek bir kıymet taşır. Malazgird cenginin
ölçüsüz değeri, onun bir millete yepyeni bir vatan, yepyeni bir istik-
bâl hazırlamış olmasındadır. Öyle ki, tarihin çeşitli hâdiseleri yüzün-
den Türk milletinin büyük çoğunluğu bir taraftan yabancı ülkelerde
eriyip ortadan kalkar veya türlü âmillerin tesiriyle istiklâlden mah-
rum bir halde dünya siyaset alanından çekilirken, Malazgird cenginin
hediye ettiği bu vatan 900 yıl sonra dahi ebedî Türk yurdu vasfını
muhafaza etmekte ve Anadolu'da teşekkül eden yeni Türk cemi-
yetinin Osmanlı devleti gibi cihan imparatorluklarından birini yarat-
masında âmil olmuş bulunmaktadır. Malazgird meydan muharebesi
bu azametli neticesiyle Attilâ'nın meşhur *Campus Mauriacus* savaşın-
dan itibaren yakın tarihimizin iyi bilinen Kosovalar, Niğbolular,
Çaldıranlar, Muhaçlar v.b. gibi Türk tarihini süsleyen bilûmum
büyük meydan muharebelerinden çok farklı ve bunları kat kat aşan
bir şahika hâlinde yükselmektedir. Çünkü bu muharebeleri takip
eden ilerlemeler, zamanla durmuş, kılıçlarımızın gölgesine giren
bölgelerde Türk hâkimiyeti devamlı olamamış, bütün fütuhatımız
bir istilâdan ileri geçememiş, nihayet günün birinde, zaptedilmiş
olan muazzam toprakların, birer birer elimizden çıktığı esefle görül-
müştür. Hattâ millî tarihimizin iftiharla kaydettiği *Istanbul*'un fethi
bile kıymet itibariyle Malazgird ayarında değildir. İstanbul'un alın-
ması ile oradan Balkan'lara ve Avrupa içlerine doğru gelişen büyük
askerî fütuhattan ve yukarıda adlarını saydığımız meydan muhare-
belerinin bize temin ettiği ülkelerden bugün ne kalmıştır? Halbuki
Malazgird meydan muharebesi bize vatan vermiştir. Bu büyük gali-
biyeti hemen takip eden yıllarda Anadolu'ya akın akın gelen Türk
boyları buralarda geçici maksatlarla dolaşmıyorlar, fakat müstakbel
nesillere mesud bir yuva hazırlamak heyecaniyle ve bir daha dön-
memek üzere, her karış toprağı kanla yoğurarak zaptedip yerleş-
iyorlardı. Anadolu, Türk tarihinde hiçbir zaman fütihat sahası sayıl-
mamış, doğrudan doğruya a n a v a t a n addolunmuştur. Ataları-
mızın eline geçtiği andan itibaren Türk milletinin dâima müstakil
ve hür yaşamasını sağlamak bakımından, Türklerin hâkimiyetindeki,
yer yüzünün yarısı kadar genişlikte, araziler arasındaki müstesna
mekii bu topraklara maddeten ve mânen çözülmez rabitalarla bağ-
lanmamızın tek sebebini teşkil eder. İşte bize tarihimizde hiçbir
meydan muharebesinin temin edemediği bu evsafa mübarek vatani
M a l a z g i r d s a v a ş ı bağışlamıştır.

M a l a z g i r d meydan muharebesi aynı zamanda Türk milletinin bir medeniyetten diğerine intikalinde de başlıca âmil olmuş, daha doğru bir ifade ile, 1071 muzafferiyeti Türklerin, millî benliklerini muhafaza etmek şartıyla, medeniyet değiştirmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bilindiği üzere, yer yüzünde biri Akdeniz çevresinde gerçek hüviyetini kazanan *yerleşik medeniyet*, öteki Evrazya bozkırlarında gelişmiş olan *atlı medeniyet* olmak üzere iki medeniyet tipi mevcut olmuştur. Her ikisinin teşekkülünde de birinci plânda tabiî coğrafyanın rol oynadığı bu medeniyetler arasındaki farklar üzerinde durmayacağız. Yalnız *yerleşik* medeniyete bağlı kütlelerin telâkkileriyle bozkır kavimlerinin dünya görüşleri arasında mevcut mühim ayrılıkları kısaca belirteceğiz. Bozkır medeniyetinin temsilcileri olan Türkler, yakın doğuya gelmezden önce, din, ahlâk, hukuk, iktisat v.b. bakımlarından kendilerine mahsus düşüncelere sahip bulunuyorlardı ki, daha ziyade step iklimine ve orada en seri ve kuvvetli vasıta olan ata istinat eden bu inanç ve görüşler bozkır yaşayışının tam zıddı bir hayat süren yerleşik kavimlerdekinden başka idi. Türklerde at yetiştirmek ve bozkır coğrafyasının icabı sürüler beslemek meşgalelerin başında geliyor, bu yüzden orada sevk u idare kabiliyeti geliyor, savaş, cengâverlik saygı görüyor, bu hâl ise onların zihniyetinde bir hâkimiyet psikolojisini daima uyanık tutuyordu. Türkler yine at sayesinde binlerce kilometrelik mesafeleri aşmakta zorluk çekmemişler, her gittikleri yerde hâkimiyet tesis etmişler ve fakat uğradıkları bölgelerin tabiî şartları kendi yaşayışlarına uymayan yerlerde az zamanda eriyip gitmişlerdir. Bozkır kavimleri, kendilerinde çok kuvvetli bir yurt sevgisi bulunmasına rağmen, nüfus artımı, mer'a darlığı vesair sebeplerle geçimlerini temin zorluğu ile karşılaştıkları zaman kolayca yeni ülkeler aramağa çıkıyorlar ve büyük muhaceretler yapıyorlardı. Tarih bize atalarımızın Asya, Avrupa ve Afrika'da nerelere kadar gittiklerini öğretiyor, fakat aynı tarih onlar hakkında artık fazla bilgi vermiyor. Çünkü *atlı medeniyetin* en bâriz vasfı olan göç, netice itibariyle, ecdadımız hesabına ademe uzanan yol, bir ölüm değirmeni olmuş ve Türklerin büyük çoğunluğunu mahv ve inkıraza sürüklemiştir. Muhtelif çağlarda Avrupa'ya ve Asya'nın diğer bölgelerine, zaruret icabı da olsa, taşman Türk boylarının bugün izlerine rastlıyabiliyor muyuz? Vaktiyle bütün Avrupa'ya ve Akdeniz çevresine hükmetmiş olan Hunlar'dan, Avarlar'dan ve diğer Türk kavimlerinden bugün herhangi

birini göstermek mümkün müdür? O hâlde şimdi şu suali sorabiliriz: Türkler Anadolu'ya göç yoluyla geldikleri hâlde niçin dağılmamışlar, ezilmemişler, kaybolmamışlar da bilâkis eskisinden çok daha parlak muvaffakiyetler yaratarak, büyük devletler, imparatorluklar kurarak dünya siyasetinde öncü mevkie yükselmişler ve bekalarını sağlayabilmişlerdir? Bunun sebebi yakın-doğuya gelen Türklerin ananevî göçleri bırakıp yerleşik hayata intibak etmeleridir. Eski Türk cengâverliği, sevk u idare kabiliyeti, kahramanlık ve cesaret melekeleri, Anadolu'da yerleşik hayatın nimetleriyle birleştikten sonra, eskisinden çok daha kudretli ve mukavim bir Türk cemiyeti, bir Türk karakteri teşekkül etmiş, millî bünyenin bu suretle aldığı yeni şekil saydığımız muvaffakiyetlerin kaynağı olmuştur. Türklerin yakın - doğuya yerleşmelerinde İslâmiyet fazla rol oynamış görünmüyor. Meselâ Selçuklulardan önceki Karahanlılar, Gazneliler gibi İslâm - Türk devletleri milletimiz için böyle bir başarı yaratamamışlardır. Karahanlılar'da eski telâkki, anane ve teşkilâtın devam ettiği; Gazneliler'de ise devlete destek veren halkın yerli İran ahali olduğu dikkate alınır; ömürlerinin kısalığı ve umumî Türk tarihi çerçevesinde işgal ettikleri mevkiin ehemmiyetsizliği anlaşılır. Malazgird cengi ise Anadolu'da hem nüfusça Türk çoğunluğunun meydana gelmesine, hem de yerleşik hayata intibaka doğru ilk ve büyük bir adım teşkil etmiştir. Eserimizin önsözünde belirttiğimiz üzere eğer Malazgird savaşı kaybedilseydi, Selçuklu cehidlerinin de az zaman içinde Karahanlı ve Gazneliler'in âkibetine uğrayacağı beklenirdi ve o takdirde ne Anadolu zaptedilebilir, ne de daha o sıralarda yerleşik hayata geçmek gibi fevkalâde bir merhale sağlanabilir ve daha İran sahasında iken Selçuklular, emsali Türk boyları gibi, eriyip tarih sahasından çekilebilirlerdi. Binaenaleyh Malazgird meydan muharebesinin, bize parlak muvaffakiyetlerle dolu muazzam bir istikbâl hazırlaması bakımından da kıymeti açıktır.

Malazgird cenginden sonra Anadolu'da yerleşen Türk boylarının zihniyetinde çok büyük değişiklik olmuştur. Telâkkileri ve inançları, yani bütün mâneviyatı başka bir mahiyet almış, milletin psikolojisinde büyük yenileşmeler meydana gelmiştir. Anadolu Türklüğünde, bozkır kütlelerindeki hayata bakış tarzı yavaş yavaş ehemmiyetten düşmüş ve yerine başka bir iklimin, başka bir medeniyetin umdeleri geçmiştir. Yerleşik hayata alışan Anadolu Türkü toprağa bağlılığın verdiği sükûnet ve o topraktan nisbeten kolayca hayatı

kazanmanın rahatlığı içinde, bütün yerleşik kavimlerde az - çok görüldüğü üzere, zamanla, uysallaşmış ve İslâmiyetin tesiriyle tevek-küle bağlanan yeni bir insan olmuştur. Türkün, Orta-Asya bozkır-larında tabiatı emrine almak hırsıyla her zaman iradesini kullanır ve yine bu zihniyet dolayısıyla cihan hâkimiyeti dâvası güderken, yeni vatanda munis, muti, fazla talebkâr olmayan bir hüviyetle or-taya çıkışının sebebi Anadolu'da aldığı yeni tesirlerde aranmalıdır. Milletimiz psikolojisindeki bu değişikliklerin âlâmetlerini her sahada bulmak mümkündür. Meselâ Malazgird cenginden bir iki asır kadar sonra artık Oğuz Hakan destanı temlerinin itibardan düştüğü, on-daki maddî üstünlük, cengâverlik, kuvvete tapma, savaş için savaş prensiplerinin ortadan kalktığı ve yerini mânevî zenginliğe bıraktığı görülmektedir. Daha o zamanlarda, yer yer ozanlar eski Türk hava-sını yaşatmakta ve eski günleri hatırlatan harp rivayetleri, kahraman-lık an'anelerini nakletmekte iseler de, Anadolu'nun asıl hâkim at-mosferini artık bunlar değil, dinî - millî duygularımızın tercümanı büyük Türk Yunus Emre ve emsâli şâirler vermektedir. Burada XIII. asrın en büyük mutasavvıfı Muhiddin-i Arabî'nin Anadolu'da yaşadığını ve şehir hayatının bir numaralı müdafii Mevlâna'nın Selçuklu devlet merkezi Konya'da ömür sürdüğünü hatırlatmak yerinde olur. Yine Anadolu'da vukua gelen büyük değişikliğin açık bir misâli de Osmanlıların doğudan gelen diğer Türk boylarına karşı takındıkları tavidir. Anadolu Türklüğünün vücade getirdiği Osmanlı İmparatorluğu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerini kendinden saymıyordu. Yıldırım karşısında Timur ne ise, Fâtih'in nazarında Uzun Hasan da o idi. Osmanlı tarihçilerinin *Otlukbeli, Çaldıran* muharebelerini büyük Türk zaferleri olarak kaydetmeleri sebepsiz değildir. Anadolu'da Türk halkının mâneviyatı üzerindeki derin tahavvüllere dair daha birçok şeyler yazılabilir. Fakat zanne-deriz ki, umumî Türk tarihi sahasında az - çok bilgisi olanlar başka misâllere lüzum görmeyeceklerdir. Arzettiğimiz tahavvüller şüp-hesiz tedricen olmuş, millet uzun senelerden sonra yerleşebilmiş ve zihniyet pek mühim içtimaî ve iktisadî hâdiselerin zoruyla değiş-miştir, fakat şurası kabul olunmalıdır ki, bütün bunlar Malazgird savaşından sonra ve onun neticesi olarak vuku bulmuştur. Türk milletini âdeta bambaşka bir millet hâline getiren bu ruhî değişiklik ve eskisinden çok farklı dünya görüşü M a l a z g i r d'in eseridir. Burada bütün Türklükten bir ayrılık gösterdiği için Anadolu mâne-

viyatındaki tahavvülün isabetli olup olmadığını münakaşa edecek değiliz. Bu, zamanımızda vukubulan *pan...*lı siyasî hareketler müvacehesinde belki tenkit edilecek bir noktadır ve bugünkü Türk tarihçisinin ve Türk münevverinin vazifesi bütün millette eski mazi birliği şuurunun uyandırılması olabilir. Fakat o başka bir mevzudur; biz burada tarihî gerçekleri söylemekle mükellefiz.

İşte sayın Doçentimizin bir türlü kavrayamadığı Malazgird cenginin mânası kısaca budur. Millî tarihimizin bu en büyük hâdisesi Türk tarihi için elbette bir dönüm noktası, bir hatt-ı fâsıldır.

2— M. Köymen'in tarihî değerini anlamadığı meselelerden biri de Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey tarafından 1015—1021 yılları arasında Doğu-Anadolu'ya yapılan akındır. Biz, kitabımızın giriş kısmında temas ettiğimiz bu akından gayenin ileride gidilmesi düşünülen ülkelerin hayat şartlarını, iklimini, halkının mukavemet derecesini anlamak için yapılmış bir sefer olduğunu belirtmiş ve filhakika Bizans topraklarına doğru Türk istilâsının Çağrı Bey'in keşfetmiş olduğu yoldan vukubulduğunu söylemiştik (bk. *Melikşah*, s. 2). Yine dar bir nazariyat sahasında bocalayan mütehassısımız görüşümüzü tenkit etmekte ve şöyle demektedir : “*Devlet kurulduktan sonraki istilâ istikametini dikkate alan müellif bu ilk teşebbüsü daha sonra yapılan seferler için bir öncü bir keşif seferi olarak göstermeği cazip ve herkes tarafından kolayca kabul edilebilir bir fikir sanmış ve mutlak bir hakikat imiş gibi ortaya atmıştır. Hakikatte Çağrı Bey'in yaptığı bu sefer ganimet elde etmek maksadiyle girişilmiş bir yağma seferinden ibarettir... Bunu ulvileştirmeğe kalkışmak yersizdir... Hayâl kâşâneleri kurmanın en az mümkün bulunduğu ilim şubesinin tarih olduğu da unutulmalıdır*”. Sonra ilâve ediyor: “*İyi kullanıldığı takdirde tenkit metodunun tatbiki ile nelerin halledilebileceğine dair verdiğimiz misalle gerek doğru yazıyı kontrol etmek, ger.k tenkidî bir zihniyetle hareket edilmemesi halinde yanlış yazılanı meydana çıkarmak hususunda tenkit metodunun bazı yanlış doğruyu meydana çıkarmak için deliller aramak üzere kaynaklara başvurmağa lüzum kalmaksızın ne kadar işe yaradığını göstermiş olduk. Zira bir arkadaşımızın dediği gibi! tenkit metodunu iyi kavramış olan ve iyi tatbik edebilen bir tarihçinin ne mahiyette olursa olsun meselelerin riyaziye meseleleri gibi emniyetle halletmesi yani sağlam neticelere varması daima mümkündür. Hikâye edici tarih telâkkisine göre yazı yazarların tefsir edici tarih telâkkisine göre yazmağa teşebbüs ederek muayyen hâdiseler hakkında neticeye varmak istedikleri zaman nasıl yanlışlıklarının bir misali de*” budur (*Tenkit*, s. 569—70).

Kendinde birtakım fevkalâde kudretler vehmeden M. Köymen'in uzun cümlelerini buraya bilitizam aldık. Yazısının bir yerinde *Tefsiri* tarihçiliğin doğrudan doğruya *fitri kabiliyete* dayandığını, bu kabiliyetin de kendinde mevcut olduğunu bildiren (bk. *Tenkît*, s. 561) tenkitçimizin bu satırları onda maraz haline gelmiş bir acaip zihniyeti bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Fakat meseleleri kuru sözlerle halletmek mümkün olamıyor. Tarihî vakıaların reel cephelelerini görebilmek ve hakikî mahiyetlerini doğru olarak kavrayabilmek için mümkün mertebe fazla okumaya, birçok hâdiseleri yakından öğrenmeğe ve nihayet çeşitli çağlarda muhtelif coğrafi bölgelerdeki vakıalar arasındaki rabitaları tesbite lüzum vardır. Herhangi bir hakikatin, mahiyeti ne olursa olsun, basit bir formülle ortaya çıkarılabileceğine inanmak ancak safdillik olur.

Filhakika Selçuklularla muasır İslâm kaynaklarından bazıları bu akının gaza maksadiyle yapıldığını yazmışlardır. Fahat o devirdeki bir müellifin fikrine saplanıp kalmak tarihçilik değildir; bugünün araştırmacı mesele üzerinde hakkiyle düşünüp tetkikler yaparak gerçek âmili bulmakla vazifelidir. Biz bu akına dair ayrıca yazdığımız ve tenkitçi tarafından da bilinen tafsilâtlı makalemizde (bk. *Doğu-Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihî ehemmiyeti*, 60. doğum yılı dolayısıyla Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 259-274), Tuğrul ve Çağrı Beyler'in o zaman içinde buldukları çok ciddî şartları göstermiş ve onların "kâfir" memleketlerine gaza yapacak kadar kendilerini toplayamamış olduklarını, Maverâünnehir bölgesinde bir taraftan Karahanlılar bir taraftan Gazneli devleti tarafından sıkıştırılmış bir hâlde tarih sahnesinden silinmek tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını ve bu durumda bir Türkmen kütlesinde bin kilometre uzaktaki bir ülkede "Allah için savaşmak" fikrinin doğamayacağını belirtmiş, ayrıca Tuğrul ve Çağrı Beyler'in kendilerine yeni ülkeler aramak zorunda kaldıklarını ve hasım devletler baskısından kurtulmak maksadiyle bu sefere çıkıldığını Selçuklu tarihinin en başta gelen kaynağı *Meliknâme*'den ve B a r H e b r a e u s gibi İslâm tesirinden uzak müelliflerden naklen tesbit edmiştik (bk. *ayn. yer*, s. 263,271).

Bize kalırsa burada muarızımızın yanıldığı en mühim nokta onun bu seferi münferit bir hâdisе olarak görmesidir. Çağrı Bey akını hakikaten münferit bir hâdisе olsaydı, üzerinde ısrarla durmağa elbette lüzum kalmazdı. Halbuki bu akın bozkır Türk kavimlerinde

sık sık görülen bir usulün Selçuklular tarafından tekrarından başka bir şey değildir. Çağrı Bey'in seferi ile daha eski devirlerde diğer Türk boylarının veya Türk tesiri altında kalmış başka kavimlerin aynı sebepten açtıkları seferler arasında mukayeseler yapmak meseleyi kolayca aydınlatmaktadır. Akını gözden geçirmiş olan C. I. C. a. h. e. n., Çağrı Bey'in Bizans ordusunda ücretle vazife almak niyetinde olduğunu söylemişti (*La première pénétration turque en Asie-mineure.. Byzantion, VIII, 1948, s. 63-64*). Maksudı *gaza* veya *ücretli* asker olmak diye izah edenler, hâdisenin Türk tarihindeki analogilerini araştırmak zahmetine katlanmadıkları için, bunun bozkır kavimlerinde görülen bir strateji olduğunu anlıyamamışlar ve kendi zaviyelerinden türlü türlü tefsirlerle meseleyi hallettiklerini sanmışlardır. Geniş Türk tarihinin yalnız Selçuklu sahasıyla meşgul bir Fransız bilgini olan C. a. h. e. n.'i bu hatasından dolayı muahaze etmek aklımızdan geçmez; fakat Umumî Türk Tarihi kürsüsünde ders okutan bir doçentin bilmemesini, kendi tabiriyle "*affedilmez hata*" saymakta haklı olduğumuzu sanırız. Şimdi keşif seferlerinin örneklerini verelim:

Hunlar 374 yılında Volga'yı geçtikten ve 376 da Gotları perişan ettikten iki sene sonra Tuna boylarında ve Macaristan ovasında görünmüşlerdir. Bunlar o bölgeyi gözden geçirmek üzere gönderilmiş kalabalık Hun müfrezeleri idi. Grek ve Lâtin kaynaklarına göre Hun müfrezeleri daha 379 da Tuna'yı geçerek Pannonya'ya girmişler ve oradaki mühim askerî mevkileri işgal etmişlerdi. Bu müfrezelerden bir kısmı vazifelerini bitirdikten sonra, henüz Cenubî Rusya'da bulunan, Hun merkezine dönüyorlardı. Müfrezelerin bilhassa Balkanlar'da karşılaştıkları Bizans mukavemeti 400—410 yılları arasında Uldin tarafından kırıldıktan sonradır ki, Orta-Avrupa'nın Hun işgaline girmesi mümkün olmuştur (Tafsîlât için bk. Szás Béla: *A hunok története Attila nagykirály, Budapest, 1943, s. 115-185*). Macaristan ovaları Attilâ'nın ordugâh merkezi ve kesif Hun kitlelerinin yerleştiği yerdir. Göz alabildiğine düzlükleri ve hayvan beslemeğe pek elverişli mer'alarıyla Evrazya bozkırlarının devamı olan bu mıntaka Hunlar gibi step kavimleri için ideal sahalardan biridir. Yalnız Hunlar'ın değil Bulgarlar ve Avarlar gibi diğer atlı kavimlerin de seve seve oturdukları Macaristan bölgesi doğudan batıya göç eden çeşitli Türk boylarının Avrupa'da son durakları olmuş ve burası daha garba doğru ve diğer istikametlere yapılan akınların merkezi vazifesini görmüştür. İşte Hunlar'ın Volga'dan ve Dinyeper hava-

lisinden 30-40 yıl gibi çok kısa bir zamanda Macaristan'a gidip yerleşmeleri, oranın, önceden gönderilen kıt'alar tarafından öğrenildikten sonra, işgalinin uygun görülmesi neticesidir. Keza Macarların bugünkü yurtlarına yerleşmeleri de ön keşif seferlerinden sonra vâki olmuştur. IX. asırda Dinyeper bölgesinde yaşayan Macarlar, 862 den itibaren, doğudan gelen tazyikler karşısında kendilerine yeni yurt aramak kaygısıyla, Karpatlar üzerinden batıya keşif seferleri tertiplemişler (bk. Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent-Istvánig*, 1903, s. 27, 34; *Magyarság östörténete* (L. Ligeti reisliğinde bir heyet tarafından hazırlanmıştır), Bp. 1943, s. 121-123; J. Darko: *Had-történelmi közlények*, XXXV, 1-2, 1934, s. 37; F. Eckhart: *Macaristan Tarihi*, TTK. 1949, s. 9) ve kendi hayat şartlarına en uygun buldukları orta Tuna havalisini tamamen işgal ve vatan edinmişlerdir (896). VII. asrın ilk yarısının sonlarına doğru Cenubî Rusya'da bir imparatorluk kuran Bulgar hükümdarı Kobrat'ın ölümü üzerine bugünkü Bulgaristan topraklarını işgal eden Asparuh kumandasındaki Türk - Bulgarların da gidecekleri yeri önceden tanımış oldukları muhakkaktır (krş. F. Géza: *A bolgár-törökök kápcsolatai a magyarsággal...* Századok, 1935, ilâve cüz, s. 515). VI. asrın ikinci yarısının hemen başlarında Göktürk İmparatorluğu sınırlarının batıda Kırım yarımadasına kadar uzandığı malûmdur. Bozkır kavimlerinin yaşayışlarına uygun düşen bu muntaka, yâni Don - Volga - Kafkaslar üçkeni tam o sıralarda, Göktürkler'in bir kolu olan Hazarlar tarafından işgal edilmiş ve Hazar devletinin merkezi olmuştur (Gy. Németh: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Bp. 1930, s. 176, 203 vd.). Bu gibi büyük seferlere dair Türk tarihinde başka misâller de bulunabilir. Bozkır harp taktığının başlıca hususiyetlerinden olan *pusn* ve *baskın yapmak* için daima tatbik olunan keşif (krş. J. Darko: *Bölcs Leó Taktikájanak hitelessége...* Bp. 1915, s. 71 vd. 91 vd.) yabancı ülkelere karşı hazırlık seferlerinde daima birinci plânda tatbik edilen bir usul olmuştur. Keşif mahiyetindeki akınlarda çok kere yüzlerce kilometre aşılması, hattâ, Hunlar'da, Macarlar'da ve Selçuklu akınında görüldüğü üzere, bin kilometreyi geçmesi hayret uyandırmamalıdır. Çünkü bu akınları yapanlar, o devirde Avrupa'da ve umumiyetle yerleşik kavimlerde hâkim askerî teşkilât olan ağır tchizatlı piyadeler değil, meselâ Urfalı M a t e o s gibi yabancı müelliflerin tesbit ettiği veçhile "rüzgâr gibi uçan atlar üstündeki" Türk suvarileridir (bk. E. Dulaurier: *Chronique de Matthieu*

d'Edesse, Paris 1856, s. 41). Bozkırlarda asırlardanberi terbiye edilerek yetiştirilen cins atlar bu imkânı sağlıyordu. Verdiğimiz örneklerden sonra, muahhar Osmanlı ordusundaki, aynı maksatlarla istihdam edilen, *akıncılar* sınıfını da bu eski Türk an'anesinin devamı saymakta herhâlde bir mahzur olmasa gerektir. Bozkır kültürüne mensup her kavimde mevcut olan keşif seferi, zaruret karşısında yer değiştirileceği zaman gidilecek araziye önceden tanımak keyfiyeti, XI. asır başlarında aynı kültürün yakın-doğuda mümessili bulunan Selçuklu Türkleri için de elbette kabil-i mütalâadır. Esasen yukarıda zikredilen *Meliknâme*'de ve B a r H e b r a e u s 'un eserinde bu akından maksadın doğrudan doğruya *keşif seferi* olduğu açıkça bildirilmiştir. Demek ki, Çağrı Bey'in akını tarafımızdan idealleştirilmemiş, ancak Türk tarihindeki analogileriyle mukayesesi neticesinde ve tam bir *Tefsiri tarihçilik* zihniyeti ile mânalandırılmış ve böylece gerçek değeri verilmiştir. Şimdi "*Bu gibi meselelerde sadece metodu doğru tatbik etmek kâfidir. Bunun için kaynaklara bile müracaata lüzum yoktur*" diyen M. Köymen'e, bu tamamen gayr-ı ilmî hükmünü vermezden evvel, biraz Türk tarihi karıştırmasını tavsiyenin zamanıdır sanırım.

Bu iki mühim vakiayı böylece, bir kere daha, aydınlattıktan sonra, diğer meseblere geçebiliriz.

3— Umumî Türk Tarihi sayın Doçenti yalnız Türk tarihini değil, doğrudan doğruya ihtisas sahası olan Selçuklu tarihini dahi etraflıca ihatadan uzak bulunuyor. Her ne kadar baştanberi yazdıklarımız bu iddiamızı isbat eden örneklerle dolu ise de, biz yine onun kendi kaleminden enteresan bir misâl daha vereceğiz. M. Köymen'e göre, Selçuk Subaşı'nın *Cend*'e geliş tarihi 985 değil 935 dir (bk. *Tenkît*, s. 569). Selçuklu tarihi ile veya Türk tarihinin kaynakları ile uğraşanlar bir yana, millî tarihle şöyle böyle alâkadar olanlarca bile malûmdur ki, Selçuklular'ın başlangıcına ait ilk mazbut tarih Selçuk Bey'in bozkırlardan *Cend*'e iniş yılı olan 985 dir (bk. *Melikşah*, s. 1). Daha önceki vak'alarda hiçbir kronoloji tesibt edilmemiştir. Ancak bu tarihten sonra, bilhassa farsça kaynaklarda, Selçuklu harekâtı yakından takip edilebilmektedir. Doçentimiz, kitabımızın giriş bölümünde verdiğimiz 985 tarihini 935 diye düzeltirken, bir taraftan, tarih sahnesine çıkışlarında Selçuklulara elli yıllık bir kıdem bahşediyor, diğer taraftan bu yarım asırlık kıdem kendisi gibi bir mütehasşisa ciddî bir vazife tahmil ettiğinin farkına varamıyor. Çünkü büyük iftihar vesilemiz Selçuklu Türklüğünün mazisinde keşfolunan bu elli senelik karanlık kısmın tetkiki tarihimizi yakından ilgilendiren fevkalâde cazip bir mevzu olurdu. Söy-

lemeğe lüzum yoktur ki, mütehasssımız tarafından yanlış olarak verilen tarih, maalesef yalnız, onun Selçuklular'ın başlangıcı devirlerine ait bilgisizliğini ortaya koymaktan başka bir işe yaramamaktadır.

4— M. Köymen'in alâka uyandırdığını tahmin ettiğimiz “tefsir-leinden” biri de Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşuna dairdir. Köymen, Türk hâkimiyet telâkkisinin Büyük Selçuklu İmparatorluğun'daki tecellilerini, sanki kitabımızda bahsedilmemiş gibi (bk. *Melikşah*, s. 141 vd., 151 vd. 215-16), uzun uzadıya anlattıktan sonra, mevzua şöyle giriyor: “*Türk hâkimiyet telâkkisinin hanedan âzası arası münasebetleri tanzim eden esaslarını Kafesoğlu dikkate almamış olduğu gibi, tâbi devlet mefhumu ve bu mefhuma göre Anadolu Selçukluları devletinin kuruluşunun ifade ettiği mânayı ve statüsünün ne olduğunu hiç ele almamıştır. Şu halde o, buradaki mühim bünye tahavvülünü fark edememiştir. Bu nokta üzerinde ne kadar durulsa azdır. Zira bu fevkalâde mühim mesele anlaşıl-madıkça Selçuklu devri Türk tarihinin anlaşılmasına imkân yoktur... Şimdi takip ettiğimiz usul gereğince ... Anadolu meselesini ele alıyoruz*” (*Tenkît*, s. 587-88). Müteakiben tenkitçimiz Anadolu Selçuklu devletinin kurulduğu tarihe dair ne Şark kaynaklarında ne de Bizans kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmadığını, J. L a u r e n t, Mükrimin Halil Y ı n a n ç ve P. W i t t e k 'i istişhad ederek, bizzat belirtmiş ve adları geçen bilginlerin bu mesele hakkında neticeye varamadıklarını da hususiyle kaydettikten sonra, bunu da, diğer meselelerde olduğu gibi! meşhur tefsirciliği ile halledivermiş; bu arada tabîî Kutalmış-oğullarıyla bunlara verilen menşurlar üzerinde yürüttüğü muhakemeler sonunda, kendisinin *fitri tarihçiliği* ile Tefsir metodunun sihri birleşince, yukarıda adları geçen tanınmış tarihçilerin bir türlü çö-zemedikleri bu meçhuller deryası birdenbire aydınlanıvermiştir! Hele bizim “hiç göremediğimiz veya bir iki cümle ile geçiştirdiğimiz” bu mevzuda M. Köymen “*lâzım gelen işi*” bir çırpıda yapmış, hem de Prof. Mükrimin H. Yınanç'ın verdiği malzemeyi kullanarak “*bu mühim işin nasıl yapılacağını da göstermiş*”tir. Tenkitçimize göre, Sul-tan Melikşah devrinde Anadolu Selçuklu devleti biri 1073 de diğeri 1077 de olmak üzere, yâni dört sene ara ile, iki defa kurulmuştur (bk. *Tenkît*, s. 595).

Mesele üzerinde, lüzum olmadığı için, fazla durmıyacağız. Kitabımızda doğrudan doğruya kaynaklara dayanarak durumu izaha çalıştığımızı ve Anadolu'da askerî harekâtın seyri hakkında

ilk tetkik olan Prof. Mükrimin H. Yınanç'ın eserindeki bazı malûmatı, yer göstermek suretiyle, naklettiğimizi bildirmekle iktifa edeceğiz. Yalnız şunu belirteceğiz ki, bilhassa Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşu gibi Türk tarihi bakımından ehemmiyetli bir bahis üzerinde söz söyleyebilmek için, mevsûkiyetinde şüphe caiz olmayan kayıtlara, vesikalara istinat etmek lâzımdır. Selçuklu tarihi ile uğraşanların bu mevzuda ihtiyatlı davranmaları da mevsûk bir kaydın bulunmayışından ileri gelir. Bu devir vekayii ile tamamen alâkasız olduğu anlaşılan Doçentimizin yeni hiçbir kayıt, vesika ortaya koymadan, “*tefsircilik*” yoluyla hallettiğini sandığı husus ise, doğrudan doğruya Prof. Mükrimin H. Yınanç'ın eserindeki müphem bilgilerle dayanmaktadır ki, tahminler üzerine bina edilen hükümlerin ciddi-yetle hiçbir alâkası olamayacağı bedihidir.

5— Şimdi sayın M. Köymen'in “*tefsir edici*” tarihçiliğinin mahiyetini bütün açıklığı ile gözlerimiz önüne seren bir örneğe geliyoruz: *Siyâsetnâme*'nin incelenmesi işi. Tenkitcimiz bir taraftan *Siyâsetnâme*'nin 26 faslını 36 defa kullandığımızı haber verirken, diğer taraftan bizim *Siyâsetnâme*'yi “*en sathî şekilde bile gözden geçirmemiş olduğumuzun sabit olduğunu*” iddia ediyor (bk. *Tenkit*, s. 599-601); *Siyâsetnâme*'nin kitabımızda kullanılmamış fasılları bulunduğunu söylerken, bizim önsözde belirttiğimiz üzere, Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu hakkında toplu malûmat vermekten ibaret olan maksadımızı gizliyor ve *Siyâsetnâme*'yi baştan başa tahlilin ayrı ve büyük bir iş olduğunu belki anlamıyor. Her ne ise, biz burada yalnız onun *Siyâsetnâme*'yi nasıl incelemek lâzım geldiğine dair misâli bahis mevzuu edeceğiz. M. Köymen diyor ki: “...*Türkçenin ilim dili olarak bile ehemmiyetini nasıl muhafaza ettiği hususunda bizzat Nizâmü'l-Mülk'ün verdiği malûmatı Kafesoğlu'nun kullanmaması* (bk. *Siyâsetnâme*, fasıl VIII. nşr. Halhâlî, s. 43; nşr. Schefer, s. 55; fransızca trc. s. 83) *karşısında hayret etmemek imkânsızdır. Türkçenin her hususta farsçadan daha ileride geldiğini gösteren bu kayıt üzerinde ne kadar durulsa yeridir. . . Daha o zaman mevzu icabı şeriat ahkâmına, (Kur'ana ve tefsire) âit türkçe yazılmış eserlerin farsçadan fazla olduğuna delâlet eden bu kaydın, teşmil edilerek başka sahalarda da türkçenin ve Türk kültürünün mühim bir yer işgal ettiği mânasına alınabileceği gayet taaidir*” (*Tenkit*, s. 599). M. Köymen, Nizâmü'l-mülk'ün Türklerin sivil idarede vazife almağa başladıklarından acı acı şikâyet ettiğini de belirttikten sonra, tefsirini “*Netice, Melikşah devrinin bilhassa saltanatının sonlarına doğru Tuğrul ve Alparslan devirlerine nisbetle*

bir Türklüğe dönüş devri olduğunun sabit olmasıdır. Bunun böylece Türklerin devletin mukadderatına gittikçe daha fazla hâkim olmaya başlamalarıyla tezahür ettiğini gördüğümüz gibi, Türk dilinin ilim dili olarak farsçadan önce gelmesiyle kültür sahasında da sabit olduğunu gördük" cümleleriyle bitirmektedir (*Tenkît*, s. 601).

Evvelâ Melikşah devrinin bir Türklüğe dönüş devri oluşunu, Mehmed Köymen'in tefsirdeki maharetine tam uygun düşen bir anlayış örneği olarak kabûl etmek zorundayız; çünkü Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında henüz bozkır kültürünün taşıyıcıları olarak hususiyetlerini nisbeten korumaları daha tabii olan Selçuklular'ın, eski bir medeniyetin bütün hızı ile yaşamakta bulunduğu ve halkının külliye bu medeniyetin hâimleri olduğu İran sahasında tedricen kadîm Türk teşkilât, örf ve an'anelerinden kaybedecekleri bedihi iken, daha sonraki bir zamanda, bilhassa orta - doğunun ötedenberi mutad olan tarzına göre tertiplenmiş saray nizamları ve başında Nizâmü'l-Mülk gibi İranlı bir devlet adamının bulunduğu yine İslâmî - İranî usulün tam ma'kesi olan bir *Büyük Divân* teşkilâtıyla idare edilen ve din dili arapça ile edebiyat dili farsçaya en fazla ehemmiyet verildiği bütün delilleriyle ortada duran Sultan Melikşah devrinde Türklüğe dönüş tasavvur etmek akla durgunluk veren bir muhakeme tarzıdır. Bu tasavvuru destekleyici herhangi bir kaydın mevcut olması dahi imparatorluğun umumî çehresini değiştirmez. Kaldı ki, Nizâmü'l-Mülk, M. Köymen'in bahsettiği "*Elkab*" faslında (eğer lâkabların değişik kullanılması bu lâkabları taşıyanların fi'len o hizmetlerde buldukları şeklinde kabul edilirse! Zira burada sadece lâkabların yerinde kullanılmadığından şikâyet edilmektedir), yalnız Türklerin sivil idareye iştiraklerinden değil, aynı zamanda İranlıların da devletin siyasî makamlarını işgalinden ve Selçuklu İmparatorluğu'nun ana dayanağı olan orduya katıldıklarında da şikâyet etmektedir (bk. *Siyâsetnâme*, fasıl 41:

« . . . اکنون تمیزها بر خاسته و ترکان لقب خواجگان بر خویشتن نهند

وخواجگان لقب ترکان و عیب نمیدانند 131 nşr. Schefer nşr. 107; Halhâlî

« . . . أ مير ترك لقب خواجگان بر خود نهند » 113 nşr. Halhâlî

Daha bk. İ. Kafesoğlu, « یاخواجگان لقب اکابر سپاه و ترکان بر خود نهند.. » *Siyâsetnâme ve Türkçe tercümesi*; Türkiyat Mec. XII, s. 251-52.)

Türklerin sivil idareye geçmeleri Türklüğe dönüş oluyor da, devletin en mühim ve nazik mevkilerinin İranlılar tarafından işgali neden yerlilerin hâkimiyeti olarak düşünülüyor? Görülüyor ki, söylenenler temelsiz bir spekülasyondan ibarettir. Sayın doçent nasıl *Siyâsetnâme*'nin "*Elkab*" faslını doğru anlayamamış ise, aynı eserde Türkçeye dair olup onun tefsirî fikirlerinin esasını veren cümleyi de yanlış mânalandırmıştır. *Siyâsetnâme*'deki bahis mevzuu metin şudur :

«اكر كسى همه احكام شريعت و تفسير قرآن بزبان تركى و پارسى و يارومى
بداندى و تازى نداند او عالم باشد پس اكر تازى داند بهت بود خداى تعالى
قرآن را بلفظ تازى فرستاده است» Halhâli nşr, 43 Schefer nşr. 55

Mânası: "Arapça bilmeyen biri, şeriat bilgilerini türkçe, farsça, rumcadan öğrenebilir. Fakat Kur'an dili olan arapçadan öğrenmek efdaldir" demektir. Schefer'in tercümesi de aynen böyledir: "*Si quelqu'un connaît toutes les prescriptions de la loi religieuse et les commentaires du Qouran, soit en turc, soit en persan, soit en grec, celui-là est un savant, bien qu'il ignore l'arabe*" (*Siyâsetnâme*, Schefer trc. s. 84). Nizâmü'l-Mülk burada, sadece fikrini takviye maksadiyle, yakından temasta bulunduğu dört dili: türkçe, arapça, farsça ve grekçeyi misâl olarak zikredip geçmiştir. M. Köymen'in bir an haklı olduğunu düşünsek, metinde "rumca" kelimesi de mevcut olduğuna ve hattâ *Siyâsetnâme*'nin bir yazma nüshasında "rumca" sözünün farsçadan önce geldiğine göre (bk. Üniversite ktb., FY. nr. 730, vr. 36b), İran'da XI. asrın ikinci yarısında Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında grek dilinin İslâmî ilimler dili olduğu hakkında bir iddiayı acaba nasıl karşılarız?

Mânasını anlamadığı bir ibareden Selçuklu devrinde Türk dilinin farsçayı bile geride bırakan bir ilim dili olduğu ve türkçe birçok din kitapları yazıldığı hükmünü çıkararak, böyle uydurma bir fikirden hareketle Sultan Melikşah devrinde koyu bir Türkçülük cereyanı bulunduğu neticesine varan bu hakikî "*hayâl kâşanesi*" ve "*büyük lâflar*" meraklısı Doçentin *Tefsiri tarihçiliği* üzerinde daha fazla yazmayı artık zaid addederiz.

IV. Yazımızın son kısmını M. Köymen'in tenkidindeki yanlışları tashih ile, kitabımızdaki, tenkitcimizin farkedemediği, bazı hataları düzeltmeğe ayırmış bulunuyoruz.

a) Büyük Selçuklu İmparatoriçesinin kaynaklarda *ترکان* şeklinde zaptedilmiş olan adını sayın mütehassıs hâlâ *Türkân* diye okumaktadır (bk. *Tenkît*, s. 577, 579, 580). Halbuki bu ismin *Terken* olacağı hayli zaman önce ilmî delillerle belirtilmişti (bk. O. T u r a n, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, s. 67-73).

b) Sultan Melikşah'ın kardeşinin adı *Tökiş* (bk. *Tenkît*, s. 581) değil, *Tekiş*'dir. Bu zat daha hayatta iken *Kâşgarlı Mahmud* tarafından yazılan büyük lûgatte *Tekiş* şeklinin erkek adı olarak kullanıldığı kaydedilmiştir (*Divanü Lûgat-it-Türk*, nşr. B. Atalay, I, s. 368).

c) Alp - Yülük telâffuz edilen isim *Alp-İlek* olarak tashih edilmiştir (Cl. Cahen, *Byzantion*, XVIII, s. 36, n. 1, s. 47, 49).

Kitabımızı hazırlarken gözümüzden kaçmış olan hatalara gelince :

a) Selçuk Bey'in babasının adı *Dakak* (*Melikşah*, s. 1) değil, *Dokak* olacaktır (bk. İbn Hallekân, II, s. 420, Tuğrul Bey madde-sinde).

b) Selçuklu ordusunda askere verilen maaş ıstılahı *Pîşekânî* (*Melikşah*, s. 157) değil *Bistgânî* olacaktır (bk. Ganî - Feyyaz, *Tarih-i Beyhakî*, s. 59, n.1; *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* I, s. 222, n.1).

c) Kitabımızda *Ani* şehrinin yerini tayine çalışırken, hakkındaki tasvirlerin benzerliklerine bakarak onu *Meryem-nişîn* ile birleştirmiştik (*Melikşah*, s. 11, n. 8). Son çıkan bir eserde *Ani*'nin *Meryem-nişîn*'den biraz daha cenupta bulunduğu dair bilgi verilmektedir (Kırgızoğlu M. Fahreddin: *Kars Tarihi* I, İst. 1953, s. 332 vd. harita, nr. 7).

Son sözümüz şudur: Biz eserimizin mükemmel olduğunu hiçbir zaman iddia etmiş değiliz. Tarih üzerinde çalışmalar ilerledikçe bir evvelki eserin ikmale muhtaç birçok noktaları kendiliğinden belirecektir ki, bu, ilmî sahada ilerlemenin başlıca vasfını teşkil eder. Bununla beraber Büyük Selçuklu İmparatorluğu gayretli araştırmacılarını bekleyen bir sürü meselelerle dolu iken, mütevazî kitabımızı kasd-ı mahsusla sarsmağa uğraşmak dahi, bu makalemizi yazmak gibi neticeleri bakımından, pek de faydasız olmamıştır sanırız. Fakat biz arkadaşımız, tenkitcimiz, Umumî Türk Tarihi Doçenti, *Tefsiri tarih* mütehassısı Dr. Mehmet Altay Köymen'den, tiyatro sahnesinde büyük adam rolü yapar gibi sahte aktör tavırlarını bırakıp, samimî, realist ve ilmî terakkiye hizmet edecek yazılar bekliyoruz.

SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU SIRASINDA HORASAN*

B. ZAHODER

Çeviren : İSMAIL KAYNAK

İbn-i Miskaveyh Halifeliğın parçalanmasını naklederken 936 (H. 325) yılı hâdiseleri arasında şunları kaydeder: “Böylece bütün İslâm âlemi, vilâyetlerin hâkimi olan ve vergi toplıyarak memleketi mutlakıyetle idareye başlayan müstevlilerin eline geçti”¹. İbn-i Miskaveyh’in bu kaydı birçok İslâm tarihçileri tarafından benimsenmiş²; bunun tarihî ehemmiyeti Orta - çağ hıristiyan yazarlarının da nazarından kaçmamıştır³.

X. yüzyıl sonlarına doğru halifeliğın inhitatı daha çok hızlanmıştır. XI. yüzyılın birinci yarısında Selçuklu devletinin kuruluşu Orta ve Yakın - Doğu memleketlerinde askerî - mülkî bir teşkilât olan ıkta müessesesinin ihdasını sağlamıştır ki, bu hâdiseden şüphe etmeğe mahal yoktur. Bir tarihçi için Selçuklu - Türkmen devleti meselesinin ne kadar alâka çekici olduğu V. Barthold’un şu sözleriyle ifade edilmiştir: “Selçuklu İmparatorluğu’nun kuruluşu sayesinde Oğuz veya Türkmenler, İslâm âlemine, Orta-çağda hiçbir Türk halkının sahip olmadığı ehemmiyeti kazandırmışlardır”⁴.

Selçuklular’ın ehemmiyetine rağmen belki de İslâm Orta-çağ iptidası tarihi hakkında bu kadar az malûmat ve müspet bilgiye sahip olduğumuz devre hemen hemen yoktur. Başta Devin ve d’Herbelaut olmak üzere, Avrupa müsteşriklerinin en çok umumî tarih-

* “Voprosî İstorii” dergisinden (1945, 5/6) tercüme edilmiştir. Bu makalenin tercüme edilmesine bizi teşvik eden ve yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Dr. Faruk Sümer’e teşekkür etmeyi bir borç bilirim (çeviren).

¹ “The Eclipse of the Abbasid Caliphate”. Vols. I - IV, p. 366-367, Oxford, 1921.

² Tekrarlamalar cedveli bk. Mez. A. “The Renaissance of Islam” s. 3, No. 1.

³ Nikifor Vriennîy “Vizantiyskiye istoriki (Bizans tarihçileri)” Yunancadan tercüme eden Sanktpetersburg İlähiyat Akademisi mensubini, s. 22.

⁴ Barthold V. “Oçerk po istorii turkmenskago naroda (Türkmen tarihi muhtasarı)”, “Turkmeniya” mecmuası, I, s. 16.

lerin yerini tutan tarih malzemeleri, Avrupa ilminde ilk defa olarak ancak altmış sene önce neşredilmiştir. Fakat bugüne kadar, hattâ bu devre ait en mühim vesikaların bile hepsi okunamamıştır; zamanında arabist V. R. Rozen'in Selçuklu terminolojisinin⁵ tetkik edilmesine dair temennisi de yerine getirilememiştir. Selçuklu devletinin tetkiki Avrupa tarihçiliğın hizmetine verilemez; çünkü orada son zamanlara kadar, hemen hemen Giobons'danberi, fasılasız olarak, Selçukluların ehemmiyetini, güya Türkler'e has olan, dinî fanatizmleri yönünden tayin etme formülü hâkimdir⁶. Görülüyor ki, geçen yüzyıl başında Avrupa ilminde Haçlı seferlerine karşı beliren alâkanın, —muhakkak olarak— Selçuklu devletinin kuruluşu ve inkişafı ile ilgili meseleleri tafsilâtiyle gözden geçirmeye sevkettiği görülüyor. Fakat Avrupa'daki merkezîyetçi temayüller ve Haçlı seferleri tarihçilerinin Şark dilleri ve tarihini az bilmeleri, meselenin bu şekilde halli için müsait şartlar yaratmamıştır. René Grousset'nin güzel eseri müstesna, Haçlı seferlerine hasredilen Avrupa tarihî eserlerinde meşhur Zibel'in talebesi V. Kugler'in Selçuklu devletinin kuruluşunu en açık olarak ifade ettiği "iptidâi - cengâver orduların istilâsı" şeklinde vasıflandıran görüş hâkimdir⁷.

Yukarıda zikredilen görüşün umumiyetle kabul edilmiş olmasına rağmen, yine de XIX. yüzyıl sonundan itibaren ilimde (bu hususta) başka mütalâalar da ileri sürülmeğe başlanmıştır. Bu işi ilk önce ele alanlardan biri, müteveffa İraniyatçı V. A. Jukovskiy, Merv tarihine dair eserinde Selçuklu devrinin İslâm tarihindeki müstesna ehemmiyetini kaydetmiştir⁸.

Selçukluların muvaffakiyetleri ve kurdukları imparatorluğa dair V. V. Barthold'un sözleri her ne kadar tesadüfî ise de bunlar

⁵ Rozen V. "Obrazçik persidskago kantselyarskago sloga 6-go veka hicri (VI. Hicri yüzyılda İran divan üslûbu örnekleri)" ROA. Şarkiyat Şubesi Notları (Ruznâmesi), VIII, s. 153-157.

⁶ Misaller çoktur: Len-Pul "Musulmanskiye dinastii (İslâm hânedanları)" trc. V. Barthold, s. 123, 1888; Sykes R. "A history of Persia" vol. II, p. 28, ed. 2, 1931 and 3, 1930.

⁷ Kugler V. "İstoriya krestovih pohodov (Haçlı seferleri tarihi)" almanca-dan trc., s. 1, 1895; Siebel H. von "Geschichte des ersten Kreuzzuge", s. 242-243. Leipzig, 1881.

⁸ Jukovskiy, V. "Razvalini starago Merva (Eski Merv harabeleri)" s. 27, Sb., 1894.

ne de olsa yeni bir fikir veriyorlar. N. Ya. Marr'ın linguistiğe dair eserleri büyük ehemmiyeti haiz bir meseleyi ortaya atıyor; ona göre, Yakın - Doğu'da yalnız Selçuklular'dan ayrı olarak değil, hattâ onların tarih sahnesine çıkmalarından çok evvel Türk (aglutinativ) elemanı mevcuttur⁹. Nihayet A. Yu. Yakubovskiy "XI. yüzyılda Selçuklu hareketi ve Türkmenler"¹⁰ adlı eseri V. A. Gordlevskiy "Anadolu Selçukluları Devleti"¹¹ isimli monografik tetkiki ile ilk olarak Selçuklu tarihinin hayatî meselelerine dikkati çekmişlerdir.

Bu makale yalnız ilk Selçuklu devletinin menşini aydınlatmak gayesini gütmektedir.

***

V. V. Barthold, Türkmenler'in tarihini gözden geçirirken, şunları kaydeder: "Arap coğrafya edebiyatından istifade etmek, onların ağdalı üslûb"iyle buna bağlı kronolojinin müphemliği yüzünden biraz güçleşiyor. Meselâ bir müellifin eserini, X. yüzyılda, diğerinin ise XI. yüzyılda yazmış olduğunu bilmemiz bizi, ikincisinin hikâyelerinin birincisinininkilere nazaran daha sonraki zamana ait olduğu kanaatine sevketmemelidir; hemen bütün müellifler, istifade ettikleri kaynakların adını zikretmeden ve onların zamanını tasrih etmeden eser yazmışlardır ve çok defa, XI. yüzyıl eserlerinde, X. yüzyılunkilere nazaran, daha eski kaynaklardan istifade edildiği görülmektedir.

Tetkikçi, çok mühim bir kaynak olan hukukî vesikaları incelemede daha da büyük müşkülâtla karşılaşmaktadır; ilmî bakımdan nisbî bir tasnifi bile yapılmayan bu vesikaların "yazılış tarzı" coğrafya eserlerinden çok daha farklıdır: an'ane ve mazisine mukaddes bir tarzda bağlı olan İslâm hukuku, hemen hemen bugüne kadar en eski mânalarını muhafaza eden terimlerden istifade etmektedir. Bu an'aneye bağlılığın (tradisyonalizm) diğer bir neticesi de: yerli hukukî ve iktisadî tâbirler, nadiren hayatiyetini kaybeden doğmatik ve hukukî şemalarda yer bulmaktadır.

⁹ Marr N. "Poyezdka po vostoçnomu Sredizemnomoriyu (Doğu Akdeniz'de bir seyahat)".

¹⁰ "İzvestiye ANSSSR. Otdeleniye obşçestvennih nauk (ANSSSR Haberleri, İçtimai ilimler şubesi)", numara 4, 1937, s. 921-946.

¹¹ "Trudî İnstitutu Vostokovedeniya ANSSSR (ANSSSR, Şarkiyat Enstitüsü yayınları)", XXXIX, 1941, Retenziya (tanıtma) B. Zahoder, "İstoriçeskiy jurnal (Tarih mecmuası)" nr. 7-8, 1944, s. 82-87.

Müellif tarafından yapılan bu tetkikin esasını, daha ziyade tarihî ve edebî hususiyetleri bulunan eserler teşkil etmektedir; yerleri ciddiyetle tespit edilen bu hikâyeler kendileriyle ilgili deyimlerle tasrih edilmiştir. Birinci kısımda bahsi geçen, Gazneli memuru Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin Hatırat'ı, bu nevî eserlerdendir; burada Türkmenlerin Horasan'ı zaptettiği sırada hükümdar olan Sultan Mesud (1030—1041) zamanındaki günlük hâdiseler nakledilmektedir. Devlet muhaberatını (Türkmenler ile olan muhabere dahil) idare eden ve Türkmenler tarafından Gazneli ordusunun katî bir hezimete uğratılmasıyla ilgili bütün hâdiselerin yakın şahidi bulunan Horasanlı Beyhakî, Hatırat'ında, bundan önce kaleme alınan tarih ve coğrafya eserlerinde "ağdalı bir üslûp"la yazılmış olan birçok malûmatı anlaşılır bir şekilde koyup izah ediyor. Beyhakî, Hatırat'ında, kendi şahsî görüş ve kanaatini, kâfi derecede tafsilât vermek suretiyle bize bildiriyor ve biz de Horasan'ı müellifin bu kanaatlerinin ışığı altında tanıyoruz.

Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün kaleminden çıkan Siyasetnâme adlı siyasî eser, biraz değişik bir vasıf taşımaktadır. Beyhakî gibi aslen Horasanlı olup iki sultan zamanında fiilen devleti idare eden Nizamü'l-Mülk bir nevî siyasî vasiyetnâme olan eserini, hemen ölümünden biraz önce yazmıştır (Bâtınîler tarafından 1092 yılında öldürülmüştür). Zamanının siyasî durumu hakkında müellif, ileri sürdüğü fikirlerini birçok mütalâalar ve hikâyelerle izah etmektedir. Bu satırları yazanın, Siyasetnâme hakkındaki tetkiklerinde izah etmeğe çalıştığı gibi ilim âleminde kabul edildiği üzere vezire atfedilen birçok kayıtlar Nizamü'l-Mülk'e ait değildir. Hattâ Siyasetnâme'nin bu kısımları da calib-i dikkat değildir; çünkü bunlar kayıtsız şartsız X. ve XI. yüzyıllardaki Horasan edebiyatına aittir. Bazıları ise, anlaşılacağı gibi, bize kadar gelmeyen Beyhakî Hâtıratı'nın ciltleriyle doğrudan doğruya bağlıdır. Tetkik mevzuu olan Sûfî şeyhi Ebu - Said Meyheneli'nin XIII. yüzyıl başında yazılan "Şeyh Ebu - Said'in Allah ile gizli münasebetleri" adlı biyografisi, mahiyeti bakımından Siyasetnâme'ye çok yakındır. Siyasetnâme'de olduğu gibi "Gizli münasebetler"de de daha sonra yazılmış olmasına rağmen, şüphesiz, bizi alâkadar eden devrin tarihini havi birçok hikâyeler vardır.

¹² Barthold, V. "Oçerk istorii turkmenskago naroda (Türkmen tarihi muhtasarı)", s. 16.

“Ağdalı bir üslûp”la yazılmış olan mezkûr eserler ikinci nev’î kaynağı teşkil etmektedir. Bu eserler, müellifin evvelce kaydettiği gibi, coğrafya ilminin inkişafı mevzuunda bilginimizin kifayetsizliğine rağmen, yine de, galiba “Orta - Asya coğrafyasını hem malzeme tanzimi, hem de bazı kısımlarda bu malzemenin hacmine göre tasnifi bakımından klâsik Arap coğrafyasından kendine has hususiyetleriyle ayrıldığı”nı¹³ ortaya koymak zamanı gelmiştir.

982—983 yıllarında Orta - Asya’da, “Hudud ul-âlem” adıyla yazılmış olan anonim eser, bu gibi yerli edebiyatın bir nümunesini teşkil etmektedir. O zamanda hayatî bir dil olan Farsça ile yazılan bu Orta - Asya anonim coğrafyası, klâsik Arap ve putperest coğrafya eserleriyle mukayese edilirse, yalnız çok kıymetli hakiki malzeme değil, tetkikimizin gayesi için ehemmiyeti küçümsenmeyen terminoloji malzemesi de vermektedir.

X. yüzyılda Orta - Asya ve Horasan’da meydana gelen kısmen yerli veya mahallî ismiyle maruf tarih eserlerinin kıymeti de büyüktür; bunlar arasından tetkikimiz için önemli olan XII. yüzyılda Nerşahî’nin adapte edip farsçaya tercüme ettiği “Buhara tarihi ile aynı yüzyılda, yukarıda adı geçen Hâtırat müellifinin hemşehrisi, Ebu’l-Hasan Beyhakî’nin yazdığı “Beyhakî tarihi”nden faydalanılmıştır.

Sanıyoruz ki, tetkikçinin yalnız İslâm coğrafi ve hukuki eserlerine müracaat ettiği takdirde düşeceği anakronizm tehlikesinden kurtulabildiği takdirde faydalanabileceği başlıca kaynaklar bu nevidendir.

Bu gibi kaynaklardan faydalanmanın yaratacağı noksanlıklar tamamıyla aşıkârdır. İlk İslâm Orta-çağı tetkikçisi için maalesef erişilmez olan kısır fakat doğru malûmattan mahrum kalan bizler, mecazî ifadeyle, tetkik mevzuunda vak’anın tam tasfirinden ziyade hayallerini görüyoruz. Buna rağmen bu gibi bir çalışmanın da istikbal için faydasız olmadığını ümit ediyoruz. Meçhul yerlerde seyahat edenler de bu gaye ile önceden tertiplenmiş yol haritalarına nadiren sahiptirler.

* * *

¹³ Zahoder, B. “Yeşço odno rannee musul’manskoye izvestiye o slavyanah i rusah IX - X. vv. (IX. ve X. yüzyıllarda Slavyan ve Ruslar’a dair diğer bir eski İslâm kaynağı)”, “İzvestiya vsesoyuznago geografičeskago obščestva (S. B. Coğrafya Derneği Yayınları)”, LXX, cüz 6, 1943, s. 33.

Orta - Asya anonim (Hudud ul-âlem) Horasan vilâyeti bahsinde, onun hudutlarını, doğuda Hindistan, güneyde Kerges - kuh çölü, Batıda Gurgan ve "Oğuz arazisi", Kuzeyde de Amu - Derya olarak, göstermektedir ¹⁴. Hâtırat'ını Anonim'den 20-30 yıl daha sonra yazan Beyhakî, Horasan'ı Nişapur'dan idare edilen ve Güney-Doğu kısmı doğrudan doğruya Gazne'ye tâbi araziyle hemhudut olan bir vilâyet olarak tasvir etmektedir ¹⁵.

Horasan'ın iç bölümü hakkındaki malûmatımız daha da müphemdir. Halifelikte meriyette olan mülki taksimata (şemaya) göre bir veya birkaç camii bulunan (yani Cuma namazı kılınabilen cami) kasaba bir bütün teşkil etmektedir ¹⁶. Bu nev'î bölümün ne gibi şartlara bağlı olabileceğini izah etmeme acaba lüzum var mı? Daha X. yüzyılda büyük camiler, çok kerre, nüfusu çok az olan mevkielerde de mevcuttu. Halifelüğün dağılmasını, müslüman cemâatinden bir sıra büyük mezheplerin ayrılması takip etmiş; bunlardan bazılarınunki (meselâ Şiîlerinki) devletin resmî mezhebi olmuştur. Nihayet halifelüğün bünyesine dahil vilâyetler, çok eskiden kalma kendine has (spesifik) hususiyetler arz etmiştir ki, bunlar birkaç asırlık İslâm hâkimiyetinden sonra bile tamamen ortadan kaldırılamamıştır.

Şu veya bu vilâyetin iç bölümü hakkında, daha doğru ve hakikî tarihî vakialara cevap verebilecek, bir fikir için bu vilâyette mevcut mülkî tâbirleri gözden geçirmek icabeder; bunların, muayyen bir zamanın dilindeki tam mânasını izah etmek, mahalleri ciddiyetle tesbit edilen yazılı vesikaları tahlil etmeden imkânsızdır. Adı geçen Orta - Asya Anonimi bizim için böyle bir kaynak teşkil etmektedir. Horasan bahsinde Anonim'de şu tâbirler vardır: rusta, nahiye, han, kasabada şehir, şahrah ve dih.

Daha V. Barthold tarafından, "rusta" (Arap ve putperest yazarlar "rustak") tâbirinin "daima bir grup köy mânasında kullanıldığı" kaydedilmiştir ve rusçaya kâfi derecede doğru olarak "volost -

¹⁴ Hudud ul-âlem, Tumanskiy yazması, önsöz ve fihrist W. Barthold, 1930 (müteakip kısaltılmış Hudud ul-âlem) 19-a. İngilizce trc. Minorsky V. Gibb. Mem. S. new series. XI., s. 162, 1937; rusça trc. "Materialî po istorii turkmen i Turkmenii (Türkmenler ve Türkmenistan tarihi malzemesi)", I, s. 211.

¹⁵ Beyhakî "Tarih-i Mesudî", s. 437, 1307 (1889—1890) (Müteakip kısaltmalar: Beyhakî TB).

¹⁶ Mez., A. "The Renaissance of Islam", ch. XXII.

nahiye” kelimesiyle tercüme edilmiştir¹⁷. Kaynakların işaret ettiklerine göre, bu grup köyler, bazan şehirle müşterek olan bir müdafaa hattı ile çevrilir¹⁸, bazan da şehirden çok uzak ayrı bir yer teşkil etmektedir; şehirlilerin rusta’ya gitmeleri uzak bir seyahatla muadil tutulmuş¹⁹. Nerşahî, bir Sasanî şehzadesinin Buhara’ya kaçtığını anlatırken, mahallî rustanın menşeyini izah eder: Buhara rustası av için tesbit edilen yerlerde su kanalları sayesinde kurulmuştur. Bu kanalları açtıran şehzade, araziye köylüler iskân ederek kendine miras kalan bu yeri rusta haline koymuştur²⁰. Böylece, görünüşe göre, rusta tâbiriyle sun’i sulama vasıtalarından faydalanan çiftçi halkla meskûn bir arazinin kasdedildiği anlaşılmaktadır. Bu kelimedenden teşekkül eden rustaî de “köylü”, “köylü kafası” mânalarına gelirdi; bu kelime mânasını Moğol devrinden sonra da muhafaza etmiştir²¹.

Rusta’dan farklı olarak Arap menşeli “nahiye” kelimesi bizim kullandığımız vilâyet, bölge, mıntaka tâbirlerine aşağı yukarı yakın bir mâna taşıyordu. Orta - Asya Anonim’i Guzman vilâyetini tasvir ederken şu tâbirleri kullanıyor: “Bu nahiyede birçok rusta ve nahiyeler var”²². Bir cümlede aynı kelimenin iki ayrı mânada kullanılışı bize, başka dilden gelen bu kelimenin biraz müphem ve birkaç mâna taşıdığını (polisemantik olduğunu) göstermektedir. Rusta ile nahiyenin de ayrı mânada kullanıldıkları dikkati çekmektedir. Bu Guzman nahiyelerinden bahseden Anonim, ahalisinin tamamen hayvancılıkla meşgul olduklarını kaydeder.

Son zamanlarda yani İbn-i Fadlan “Seyahatnâmesi”nin tercümesiyle “Türkmenler ve Türkmenistan tarih malzemesi”nin tetkikinden sonra üçüncü bir tâbir olup vilâyet ve mıntaka demek olan “han” kelimesinin başka mâna taşıdığı ispat edilmiştir; De Goeje’nin

¹⁷ Barthold V. “Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu v 1893—94 g.g. (1893—94 yılları Orta-Asya seyahat raporu)”, 15, not 10.

¹⁸ Nerşahî “Tarih-i Buhara” fransızca neşri Ch. Shefer, Paris, s. 32, 1892 (Müteakip kısaltmalarda: Nerşahî); İstahri, Biblioteca Geographorum Arabicorum (BGA), I, s. 260.

¹⁹ Ebu Said “Taynî edineniya s bogom (Allah ile gizli münasebet)”, nşr. V. A. Jukovskiy, s. 77, 1899 (Müteakip kısaltmalarda: Ebu Said).

²⁰ Nerşahî, 30.

²¹ Saadî “Bustan”, Tahran tab’ı, 12.

²² Hudud ul-âlem, 20-b.

coğrafya tâbirleri lûgatına istinaden, yukarıda adı geçen birinci eserde bu tâbir “Nişapur vilâyetinde ikinci derecede bir şehir”²³ mânasına geldiği; ikinci eser ise bu tâbiri Arap menşeli “rub” kelimesine yaklaştırarak “şehrin dörtte biri” şeklinde tercüme ediyor²⁴. Zikredilen bu iki eserde, istifade edilmeyen Tarih-i Beyhak, adı geçen tâbirin izahına yeni herhangi esaslı birşey ilâve etmiyerek, çok büyük bir salâhiyetle buna benzer bir izahı teyit ediyor; adı geçen esere göre “rub” kelimesiyle şehrin semtlere ayrılmasına tekabül eden “yayla ve dağlarda”ki meskûn yerler kasedilmektedir²⁵.

Şüphesiz ki, yukarıda tahlilleri yapılan tâbirlerin menşesini ve bilâhare geçirdikleri mâna değişikliklerini de izah etmek icabederdi; muhtelif devirlerde meydana gelen bu tâbirler, İslâm Orta-çağı'nın içtimaî - iktisadî tâbirlerinin ekserisi gibi, çok defa ilk mânasını kaybetmek suretiyle kullanılmakta devam etmiştir. Fakat ele aldığımız mesele çok daha kısadır; yani yukarıda bahsedilen tâbirlerin, bölge, vilâyet ve muntakaya dair filoloji bakımından tesbit edilmiş mevcut açık bir anlamın tahlilini yapmaktır. Bu bölge taksimatına dahil meskûn yerlerin nevini vasıflandıran terminolojisinde yukarıda kaydettiğimiz vuzuhun mevcut olmadığına, tetkikimizin gayesi için mühim olduğundan keza işaret edelim.

Orta - Asya Anonimi'nin bu gibi meskûn yerleri tayin etmek için kullandığı tâbirler rusçaya ekseriya küçük köy veya köy (dih), şehir (kasaba, şehr), kasaba (şahrah) şeklinde çevrilir, “şehr” (- şehr - şehir : küçültme edatı) tasvirî bir vasıf taşımaktadır; bu gibi tâbir- lere Anonim daima “büyük”, “küçük” gibi tasvirî sıfatlar ilâve etmiştir; şüphesiz ki, bu keyfiyet kelime mânalarının bir nev’i istikrarsızlığını ve müphemliğini göstermektedir. Kaydedilen bu olay yalnız Anonim'in hususî bir vasfı değildir; şu veya bu meskûn yerin tayininde kullanılan tâbirlerin istikrarsızlığı, çok defa bir tâbirin yerine diğer birinin kullanılması Orta - çağ İslâm edebiyatında sık sık görülen bir âdettir. Kelimelerin bu nev’i istikrarsızlığı, yalnız şu veya bu yerin ehemmiyetini değiştirmekle kalmıyor —ki bu da, tabiatıyla, keza küçümsenemez—; fakat “şehir” mefhumuyla Orta-

²³ İbn-i Fadlan, not 67, 1939.

²⁴ “Türkmenler ve Türkmenistan tarihi malzemesi”, I, s. 192, not 3; s. 198, not 4.

²⁵ Tarih-i Beyhak, Tahran tab'ı, 1317 (1939), s. 34.

çağ Avrupa lûgatçesinde buna karşılık olan “köy” tâbiri, anlaşılan, Orta-çağ İslâm tefekkürüne ehemmiyetli derecede yabancıdır. Şehir merkezinde umumiyetle müşahede edilen san’at erbabının yokluğu yukarıda kaydedilen malûmatı tayin etmektedir; İslâm Orta-çağının Doğu şehirleri yarı çiftçi bir vasıf taşımaktadır; köyler âdet olduğu üzere, şu veya bu nev’i san’atla uğraşıyorlardı.

Anonim, Horasan’ın merkezi Nişapur’u “en büyük şehir” olarak vasıflandırmaktadır. Şehir, Binalud - kuh dağ geçidinin güneyindeki bir ovada bulunup bir fersah murabbalık bir sahayı işgal ediyordu ²⁶. Şehir “eski kale” adını taşıyan bir iç - kale esas şehir (şehristan) ve varoş (rabad)dan ibaretti: “Eski kale şehristana dahil olmayıp onun yanında bir tek hendekle ondan ayrılmış. X. yüzyılda şehrin hayatî, ihtimal, ticaret ve sanayinin inkişafı neticesi, tamamen varoşa (rabad) ve anlaşılan varoşun güney kısmına nakkledilmiştir” ²⁷.

V. Barthold’un bu kaydını tamamlayarak ilâve etmek icabeder ki, eski kaleyle şehristan da aynı zamanda oldukça meskûndü ²⁸. Nişapur, Hindistan ve Orta - Asya’dan batıya, İran körfezinden kuzeye Volga boylarına giden çok mühim ticaret yollarının kavşağını teşkil ediyordu. İstahri, Nişapur’un İslâm memleketleri hudutlarından çok uzakta bulunan memleketlerle olan münasebetlerine işaret eder; Nişapur dokumaları “çok tanrılı memleketler”e gönderilirdi ²⁹. İç ticarete dair malûmatımız az olmasına rağmen yine de onun çok canlı olduğu kaydedilmektedir; Buştfruşa nahiyesinden Nişapur’a çok miktarda üzüm getirilir ³⁰, Ustuva nahiyesi de Nişapur’a tahıl verirdi ³¹. Şehrin birçok pazar yerleri, kervansarayları, hanları vardı; bunlar canlı bir ticaretin merkeziydi. Horasan ticaretinin merkezi Nişapur, aynı zamanda canlı bir san’at faaliyetinin merkezini teşkil ediyordu. Şehir çinicilik ve demirciliğiyle meşhurdu. Bilhassa dokumacılığı çok inkişaf etmiş. Başlıca ketenle alâkalı madde ile meşgul olan halifelğin batı vilâyetlerinden farklı olarak, burada en ziyade pamuklu, ipeklî ve yünlüler imal edilirdi. ³². Atölye ve san’ata taallük

²⁶ BGA, I, 254; III, 316; Hudud ul-âlem, 19-a.

²⁷ Barthold, V. “İstoriko - geografişeskiy obzor İrana (İran’ın tarihî ve coğrafi icmali)”, s. 65-66.

²⁸ BGA, I, 255.

²⁹ Aynı yer.

³⁰ Aynı yer, III, 317.

³¹ Aynı yer, III, 316-319.

³² BGA, I, 255; III, 322-324; Mez. A, “The Renaissance of Islam”, s. 459-465.

eden bütün müesseseler ayrı mahalleler teşkil ederlerdi. Mukaddesî eserinde şehri medhetmekle beraber hakikate pek de uzak olmayan şu satırları da kaydeder: “Sokaklar çamurlu, hanlarda intizamsızlık olup, hamamlar kirli, dükkânlar kötü ve duvarları çarpıktır”³³. Nişapur’da İslâm şehirlerinde mutad olan saray ve cami hayatından ziyade san’at ve ticaret hayatının inkişafı, şehir manzarasının ağırbaşlılığı ve intizamına alışmış olan seyircide hoş bir intiba bırakmamıştır.

Fakat san’at ve ticaret hayatının bu derece aşikâr bir üstünlüğü bile Nişapur’un çiftçi vasfını muhafaza etmesine mâni olamamıştır. İstahri’nin bildirdiğine göre, şehir duvarlarının dışına çıkan kanallar, halkın toprağını sulardı³⁴; Beyhakî’nin Nişapur varoşundaki savaşa dair hikâyesinden anlaşılıyor ki, bu arazide daha ziyade bağ ve meyve bahçeleri vardı³⁵. Şehrin sınaî ve ticarî mahalleleri doğrudan doğruya ziraî mıntaka haline gelmiştir. Zikredilen bu yer, saray ve çiçek bahçelerini burada kuran şehrin ileri gelenlerini celbederdi. Bir taraftan şehrin kapıları yanında³⁶ olup diğer yandan Horasan hükümdarlarının çok sevdikleri ikametgâhları, Şadyah’ın bitişiğindeki Muhammed - âbâd kasabası bunlar arasında bilhassa meşhurdur. Muhammed - âbâd’da bir cuftvar (yer ölçüsü) arazi, Beyhakî’ye göre bin dirhem kıymetindeydi; ağaçlı, ekili ve bağlık olan aynı ölçüdeki yerin bedeli üç bin dirheme kadar çıkardı³⁷. Şadyah’ın sarayları, zengin çiçek bahçeleri (parkları) ve pavyonları şehrin yanında bulunuyordu; bunlar arasında, Horasan’da Saffarî hanedanının ikinci ve sonuncu mümessili olan Amr ibn-i Leys’in yaptırdığı bahçe fevkalâdeliğiyle tefrik olunurdu. Burada, şehirliler ve ileri gelenlerin arazi içinde köylülere ait arazi ve evler de vardı. Beyhakî’nin yakınlarından bir asilzâde, bahçesine bitişik olan üç köylünün arazisini onbin dirheme satın almıştır. Yukarıda kaydettiğimiz kıymete göre bu arazi üçden on cuftvarı geçmemektedir.

Şehir civarındaki bu yerler hiç farkına varılmadan ayrı nahiye, daire, han ve rustalar halinde geliyorlardı. Buğday, pirinç, arpa tarlaları, meyve bahçeleri ve bağlar, Horasan’ın bu kuzey kısmına

³³ Türkmen tarihi malzemesi trc. I, s. 197.

³⁴ BGA, I, 255.

³⁵ Beyhakî, TB, 436.

³⁶ Yâkut, Mu’cem ul-Buldan, IV, 430.

³⁷ Beyhakî, TB, 615.

vilâyetin buğday ambarı demeye kâfi bir delil sayılır. Fakat Nişapur'un kapısından çıkar çıkmaz seyyahın tamamen bir zirâî muntakaya gireceğini zannetmek hiç te doğru olmaz. Yukarıda zikredilen Ustuva, Guyan, Beyhak ve diğer nahiyeler, yalnız çayır ve bahçeleriyle değil, fakat dokumalariyle de tanınmışlardır³⁸.

Nerşahî, Buhara'nın muhtelif kasaba ve köylerinde geniş bir tarzda imal edilmekte olan san'at eşyası hakkında o kadar çok sayıda ve malûm haberler vermektedir ki, biz onları bu çalışmamızda kaydetmeyi lüzumlu görmüyoruz. Geçenlerde Tahran'da neşredilmiş olan Tarih-i Beyhakî'de de bu gibi tasvirler çoktur: dokumacılık, dericilik, çinicilik yalnız şehir ve kasabalarda değil, köy denilen mahallerde bile aynı şekilde yaygındı³⁹. Buna çok iknişaf etmiş olan dökümcülük san'atını (bakır, demir, gümüş, firûze)da ilâve etmek icabeder. V. Barthold'un bildirdiğine göre Nişapur'un kuzey - batısındaki dağlarda Kuçan yolu üzerinde bulunan firuze madenleri bugüne kadar ehemmiyetini muhafaza etmektedir. İşletilmesi gelir sağlayan bu maden ocakları dünyada eşsiz zenginliktedir"⁴⁰.

Yukarıda bahsettiklerimizin neticesi olarak diyebiliriz ki, anlaşılan, meskûn yerlerin muhtelif isimlerini, bahsedilen zamanda tefrik etmeğe yarayan miyar, tabiatıyla, şu veya bu yerin eski ehemmiyetine ait tarihî hâtıralarla birleşen dinî ve mülkî mefhumlardır. Eğer arapçadan gelen "kasaba" tâbiri, bazı tetkikçilerin zannettikleri gibi, "başşehir" veya "taşra başşehri"⁴¹ demekse, o halde "şehir" ve ondan gelen "şehrah" kelimesinde eski farsçada hâkimiyet (imperium) mânasına gelen kşatra kelimesinin nüansını görmemiz icabeder.

* * *

X. ve XI. yüzyıllarda, eskiden olduğu gibi, toprağın devlet ve İslâm müessesesinin malı olması keyfiyeti toprak mülkiyetinin esasını teşkil ediyordu. Fakat hâkim olan bu tarz, mülkiyetle birlikte geniş bir şekilde yayılmış olan şahsî mülkiyetin mevcudiyetiyle karşılaşmaktayız. A. Yu. Yakubovskiy'in Sultan Mahmud'a dair eserinde

³⁸ BGA, III, 318, 319.

³⁹ Tarih-i Beyhak, 278, 279, 280 ve devamı.

⁴⁰ Barthold V. "İran'ın tarihi ve coğrafi icmal", s. 66-67.

⁴¹ Barthold, V. "K. istorii Merva (Merv tarihine dair)", 218. Mez, A. Op. cit., ch. XXII.

şu kayıt vardır: “Samanî devrinde Orta - Asya’da, bütün halifelikte olduğu gibi, büyük arazi sahiplerinin mevcudiyetini kabul etmemiz için bütün deliller meydandadır. Samanîler zamanında daha tamamen imha edilmeyen İran asilzâde çocuklarının başında bulunduğu, eski dihkân müessesesi, büyük arazi sahipleri hanedanının düşmesine kadar mevcudiyetini muhafaza etmiştir”⁴².

Nişapur muntakasında Samanîler’den sonra da bu nev’î büyük arazi mülkiyetinin mevcudiyeti hakkında Beyhakî bize misal vermektedir. Mikâilî sülâlesi böyle bir mülk sahibi idi; bunların aslı, geçenlerde Sovyet arkeolog ve paleologları tarafından keşfedilen, Sogd prensi Divasti’den gelmektedir⁴³.

Mikâilî arazisi hakkında Beyhakî’nin şu hikâyesi vardır: malûm olduğu üzere Sultan Mahmud öldüğü zaman oğlu Mesud, İsfahan’da Gazne başşehrinden uzakta bulunuyordu. Babasının ölümünü haber alan Mesud, ordusuyla derhal doğuya doğru hareket etti; Mahmud’un diğer oğlunun o zamanda sultan ilân edildiği başşehire giderken, Mesud bir müddet Nişapur’da kalıp, kardeşine karşı müteakip askerî harekât için kuvvet topladı.

Horasan ileri gelenlerinin sevgisini kazanmak için Mesud’un Nişapur’da tahakkuk ettirdiği işlerden biri de, Mikâilî sülâlesinin dedelerinden miras kalan “emlâk”ın kendilerine iade edilmesi talebini yerine getirmek olmuştur. Ölen sultanın sabık veziri Hasanak zamanında bu arazi mahsulü (irtifa) ile beraber adı geçen vezir tarafından olduğu gibi, diğer şahıslar tarafından da zaptedilmiştir. “Diğer şahıslar” arasında Beyhakî, çiftçileri (kişaverz), vekâleten araziyi idare edenleri (vekiller) ve nüfuzlu kimseleri de kasetmektedir⁴⁴.

Mikâilî arazisinden bahsederken Beyhakî’nin “irtifa” tâbirini kullanması bu toprağın vasfını tayin ediyor. “İrtifa” kelimesi rusçadaki “verş, poverşye”nin yani yükseklik (bolluk) kelimesinin karşılığıdır; “Kimya-i saadet”in yazma nüshasında bu tâbir “tarladan alınıp harman yerine (harmangâh’a) getirilen hasad”⁴⁵ şeklinde

⁴² Yakubovskiy, A. “Gazneli Mahmud”, Firdevsî şerefine çıkmış olan mecmuada, s. 59-60.

⁴³ Tarih-i Beyhak, 117; sülâlenin adı “Mikâilî” diye anılmakta ve cedleri olan Divasti de Sasanîlerdendir.

⁴⁴ Beyhakî, TB, 36-37.

izah edilmektedir; bu nev'î anlayışın misalleri Beyhakî'den önce ve sonra da edebiyatta görülmüştür⁴⁶. Böylece Mikâilî arazisi yalnız sarayı çevreleyen alelâde çiçek bahçelerinden ibaret olmayıp buğday mahsulü temin eden tarlalardan müteşekkildir.

Öyle görülüyor ki, mutad olarak, bu yerler yalnız bir tek sahada değildir. Yalnız bu hususla, Mikâilî arazisindeki birçok idarecilerin mevcudiyeti izah edilebilir. Siyasetnâme, gözden düşen bir Azerbaycan valisinden bahsederken şunları da kaydetmektedir: "Horasan, Irak, Fars ve Azerbaycan'da onun sarayı, kervansarayı, gelir kaynağı ve buğday depoları bulunmayan hiçbir kaza ve şehir yoktu"⁴⁷. Aynı keyfiyet Beyhakî'nin gözden düşen saray erkânından birine ait emlâkin müsaderesine dair hikâyesinde de görülmektedir. Müsadere edilen arazi Sîstan ve diğer yerlerde bulunuyordu⁴⁸. Büyük arazi sahiplerinin emlâki, haraç denilen devlet arazisine dahil edilmiş veya bu arazinin etrafını küçük köylü arazisi çevirmişti; meselâ: Buştakan köyü ahalisine ait arazinin satın alınmasıyla meydana gelen Amr ibn-i Leys'in çiftliği gibi.

Elimizde bulunan kaynaklara istinad ederek bu malikânelerin ne kadar büyük olduğunu söylemek güçtür. Beyhakî'ye göre, Gazne kazasında bulunan, Gazneli hanedanına ait arazinin on beş yıllık geliri onyedi milyon dirhem⁴⁹, yani yılda ortalama bir milyon yüz otuz üç bin dirhem tutarındadır. Bu gelir, IX. yüzyılda Nişapur'un bütün harac arazisinden alınan yıllık aidatın takriben dörtte birinden daha fazladır⁵⁰. Fakat Gazneli hanedanına ait emlâk, tabiatıyla, ileri gelenlerin arazilerine nazaran en büyüktü. Tarih-i Beyhak, hayırseverliğiyle tanınmış biri olan Zeki Ebu't - Teyb Tahir'in hayatını anlatırken, onun çok zengin bir kimse olmadığını söyler; mülkünden temin ettiği gelir senede iki bin man hububat ve on dinardı (galiba altın)⁵¹.

⁴⁵ Gazzali, Moskova yazması, İstitut mirovoy literaturî ANSSSR (ANSSSR Dünya edebiyatı enstitüsü).

⁴⁶ Heft İklim, 257, "Journal Asiatique", 1862, s. 167, 170 v.d.

⁴⁷ Siyasetnâme, farsça metin, 34.

⁴⁸ Beyhakî, TB, 417.

⁴⁹ Ayn. yer, 125-126.

⁵⁰ BGA, VII, 278.

⁵¹ Tarih-i Beyhak, 126-127.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Beyhakî, Mikâilî sülâlesinin arazi-sini zaptedenler arasında, araziyi idare edenler (vekiller) ve nüfuzlu kimselerle beraber kişâverzleri (bu tâbiri biz çiftsürenler, çiftçiler olarak çevirdik) zikreder. Bu hal kendiliğinden kişâverzlerin araziyi idare edenler ve nüfuzlu kimselerle bir seviyeye ulaştıklarını göstermektedir. Hiç şüphe yok ki, Beyhakî'nin tetkik edilebilen metninde Mikâilî emlakını yağma eden çiftçilerle Muhammed - âbâd köyünde yapılan arazi taksimini tasvir ederken, bir yerde kedhüda (ev sahibi), başka bir yerde ise dihkân olarak vasıflandırılan, küçük çiftlik sahipleri kastedilmektedir ⁵². Kişâverz, kedhüda ve dihkânlar XI. yüzyılın serbest köylüleridir; yukarıda bahsedilen asıl Mikâilî sülâlesi gibi bunların aslı da İslâm devrinden önceki zamanlara kadar gitmektedir. Beyhakî'nin hikâyeleri bu küçük arazi mülkiyetlerinin bir hayli yekûn tuttuğunu göstermektedir. Mesud'un Türkmenler'e karşı son sefer hazırlığı ile ilgili olarak Muhammed - âbâd'ın uğradığı felâketleri anlatırken Beyhakî, "çatılarını kırıp, evleri satan" küçük emlak sahiplerinin tamamen sefil kaldıklarını kaydeder. Bu küçük çiftlikler şehre pek yakın değildi. Siyasetnâme'de, âzad-merd (asilzâde) ismiyle zikredilen, böyle bir şahsın şehirden çok uzak bir mesafede bulunduğu bildirilir ⁵³.

Siyasetnâme'ye istinaden ⁵⁴ yapmış olduğumuz "âzad - merd" tâbirinin tahlilinden İslâm devrinden önce hür, imtiyazlı sınıfı tavsif eden bu kelimenin, İslâm devrinde ilk mânasını kaybederek, "asilzâde", "merd" mânasını almış olduğu anlaşılıyor; fakat şu farkla ki, bu kelime, diğer tâbirlerle karşılaştırıldığı zaman, yalnız hürriyet bakımından değil mülkiyet bakımından da kâfi derecede müstakil bir kimsenin içtimaî durumunu belirtilmiş olur.

Aynı eserin, asıl, çok ihtiyar ve çocuğu olmayan bir dul kadına dair hikâyesinde, bu gibi arazinin nasıl işletildiğini şu cümlelerle çok güzel tasvir etmektedir: "yalnız kalınca o (yani dul kadın) kendisine miras kalan küçük bir arazi parçasının işletilmesi için çiftçiye (berzkâr'a) veriyordu; böylelikle elde ettiği mahsulden devletin hissesiyle çiftçinin hakkını verdikten sonra yeni mahsule kadar kendisine hergün

⁵² Beyhakî, TB, 614-615.

⁵³ Siyasetnâme, farsça metni, 71.

⁵⁴ Ayn. yer, 26.

dört ekmek temin edebilecek kadar hububat kalıyordu”⁵⁵. Şüphesiz ki, Mikâilî sülâlesinin arazisi de bu şekilde işletilmekteydi.

Adı geçen metinde görüldüğü üzere “Berzkâr” tâbiri yarıcı çiftçiyi tavsif etmektedir. Berzkâr, arazi vergisiyle (haracı) sahibinin hissesin (dihkân arazisini işlediği takdirde) verdikten mâda daha birçok mükellefiyetlere tâbidir. Haşar da böylece bütün köylülerin tâbi olduğu umumî bir mükellefiyetin “Haşara” tâbiri, Moğol ve Moğollar’dan sonraki kaynaklarda fethedilen memleketlerden cebren toplanan köylü ihtiyat askeri demektir; fakat Moğollar’dan önceki kayıtlarda bu mânada kullanıldığı gibi⁵⁶ aynı zamanda umumiyetle devlet veya bey hizmetinde bulunan köylülere de haşar denirdi. Siyasetnâme’yle Beyhakî’de bu kelime yalnız son olarak kaydedilen mânada kullanılmıştır; Husrev Anuşirvan ile Mazdak’a dair hikâyede çiçek bahçelerinin düzenlenmesi ve hendekler kazdırılması için rusta’dan haşar celbedildiğinden bahsedilmektedir⁵⁷. Beyhakî’de haşar Mesud’un Gazne’deki sarayının inşasıyla⁵⁸, yağın karların yollardan temizlenmesiyle meşgul olup⁵⁹, Sultanla tertiplemediği avda yaban hayvanları kovalayıcısı sıfatıyla iştirak ederlerdi⁶⁰. Bu gibi umumî mükellefiyetlerden başka köylüler, memurların mektuplarını götürmek gibi sair muhtelif hususî işlerde de kullanılırdı⁶¹. Bu hususî hizmetlerde Beyhakî’de “haşar” kelimesiyle beraber görülen “begâr” veyahut “begârî” tâbiriyle tavsif edilirmiş⁶². Birkaç yıl önce Londra Şarkiyat Mecmuasında bu tâbir geniş bir tahlile tâbi tutulmuştur.

Doğu (İslâm) Orta-çağ sanayi mamullerinin inkişafındaki hususî şartlar üzerinde dururken, Avrupa’dakilerden farklı olarak “ticaret ve sanat erbabı olan şehir halkının, arazi sahibi derebeylerinin herşeye hâkim vesayetinden çıkamadığını”⁶³ belirtmek fırsatını bulmuştum. Kaydedilen bu husus, ıktâ sisteminin bütün Yakın - Doğu ve Orta -

⁵⁵ Ayn. yer, 33.

⁵⁶ Tarih-i Sîstan, 291.

⁵⁷ Siyasetnâme, farsça metni, 180.

⁵⁸ Beyhakî, TB, 508.

⁵⁹ Ayn. yer, 544.

⁶⁰ Ayn. yer ve 275.

⁶¹ Siyasetnâme, farsça metni, 72.

⁶² BSOS, IX, s. 4; Minorsky V. “A soyourghal”, s. 950, 954.

⁶³ Zahoder B. “İstoriya vostochnago srednevekov’ya (halifat i Blijniy Vostok) Şark Orta-çağ tarihi (Halifelik ve Yakın - Doğu)”, s. 106, 1944.

Doğu'da faikiyet kesbettiği devre aittir. Fakat bu hâdisenin başlangıcı, diğer bir tâbirle "kökü" Selçuklu devri öncesine aittir.

İslâm Doğusu'nun ilk Orta-çağında para ve ticaret eşyasıyla yapılan münasebetin büyük inkişafı arazi sahiplerinin de ticarî işlerle ilgilenmelerine sebep olmuştur. Büyük İslâm devletinin kuruluşu bu münasebetlerin büyümesine yardım etmiş, buna hakikaten cihanşümül bir vasıf vermiştir. Hem arazi ve hem de ticarî müesseseler sahibi bulunan, yukarıda adı geçen, Azerbaycan valisi bu hususta bir istisna değildir. Nerşahî, Çin ile daimî ticarî münasebette bulunan Buhara vilâyetindeki arazi sahiplerinin ticarî işlerini tafsilâtiyle anlatır; Buhara'nın en büyük mülk sahibi, Buhar - hudada, hemen hemen şehrin bütün ticarethanelerine sahipdi; bu hususta o, XI. yüzyılda Mısır'da hüküm süren Fâtımî halifesini hatırlatmaktadır. Seyyahın hikâyesine göre, bu halifenin yalnız hububat ticaretiyle dokumacılığı eline almakla kalmayıp, şahsına ait büyük bir donanması, çok sayıda ticarethâneleri de vardı; hattâ evlerini ve bunların içinde bulunan odaları bile kiraya verirdi.

Halife Harunu'r-Reşid zamanında çıkan meşhur arazi vergisine dair kanunun müellifi Ebu - Yusuf Yâkub, galiba ilk olarak şu fikri beyan etmiştir: "Toprak, benim fikrime göre, altın demektir"⁶⁴. X. ve XI. yüzyıl yazarları bir sıra toprak fiatı kaydederler. Beyhakî, Nişapur'a ait büyük arazide ihtikâr yapıldığını kaydeder⁶⁵. Eski dihkân arazi mülkiyeti yanında, hattâ muasırlarınca bile aslı iyice bilinmeyen kimselerin malikâneleri vardı; memur, tüccar, zengin şehirli yalnız arazi sahibi olmakla kalmayıp hattâ idarecilerden bile sarfi nazar ederek, satın aldıkları yerleri kendileri idare ederlerdi⁶⁶.

Siyasetnâme'de bir tacire dair her bakımdan alâka çekici bir hikâye vardır: "Ben, filân tacirin oğluyum, babamın evi şu şehirde ve şu mahallededir. Babamın kim olduğunu ve ne kadar mülke sahip olduğunu herkes bilir. Babamın ölümünü müteakip birkaç yılda kendimi hislerime terkederek, zevk u safaya daldım; bu yüzden ağır surette hastalanarak yaşamaktan ümidimi kestim. Bu hastalık esnasında iyileştiğim takdirde hacı olduktan sonra din için savaşa gideceğime and içtim. Allah bana şifa verdi... o zaman... sahipleri

⁶⁴ Fransızca trc. Fagnan, 91.

⁶⁵ Beyhakî, TB, 616.

⁶⁶ Ayn. yer ve 364.

bulduğum köle ve cariyeleri azad ettim; onlara altın, arazi ve evler verip hepsini evlendirdim; ev eşyasıyla ticarethânelerimi satıp elli bin dinar nakit para aldım”⁶⁷.

Toprak mülkiyetiyle ticaretin, çiftçilikle san’atın yakın münasebeti, İslâm doğusunda sanayinin bulunduğu hu hususî durumu kâfi derecede izah etmektedir. İlk Orta-çağ kaynaklarında herhangi bir esnaf teşekkülünün mevcudiyetine dair bir kaydın yokluğu ve esnaf ileri gelenlerinin herhangi bir nüfuz icra edecek halde bulunmaması, bizim istifade ettiğimiz yalnız saray edebiyatının bir eseri olmadığına uzun müddet sanayinin “başında” hep o kudretli mülk sahipleri bulunmuşlardır.

Siyasetnâme’deki, Saffarî - bakırcı hânedanının Sîstan’daki aslına dair hikâyede bu hânedanın kurucusu olan Yakub ibn-i Leys’in şu sözleri vardır: “Ben bakırcı oğluyum, babamdan bakırcılık san’atını öğrendim; yediğim buğday ekmeği, balık, soğan ve sebze idi”⁶⁸. Yakub’un bu otobiyografisinin kanaatimizce şüphesiz uydurma olduğuna temas etmiyerek, san’at erbabının durumunu açıklamayı bakımından büyük ehemmiyetini kaydetmeden geçemeyeceğiz. Malûm olduğu üzere Saffarî hânedanı kurucusu, Karni veya Karney adındaki kasaba (şahrah)dandı. Yukarıda kaydedilen sahte otobiyografideki sözler o yerde babadan oğula geçen bir san’atın bulunduğunu göstermektedir; kaynaklara göre, bu yerin san’at bakımından ehemmiyeti, san’at erbabının tatmin edilmemiş olmasından dolayı da tamamen değersizdir.

Nerşahî’nin Buhara’daki dokumacılığı metheden meşhur hikâyesindeki şu cümle yalnız iyi san’atkârların mevcudiyetini değil, aynı zamanda onların hep bir yerde toplandıklarını da göstermektedir: “öyle yüksek değeri haizdiler ki, bir perdelik kumaş için Buhara’nın bütün arazi geliri verilebilirdi”⁶⁹. Pek tabî ki, bu derece yüksek olan bir san’atın, Orta-çağ imalâtının şartları dahilinde, babadan oğula geçmiş olması imkânsızdır. “Şahidcanı”⁷⁰, “paybaf”⁷¹, “rah-

⁶⁷ Siyasetnâme, farsça metni, 69.

⁶⁸ Ayn. yer ve 14.

⁶⁹ Rusça trc. N. Likoşina, 29.

⁷⁰ Yani Merv’de imal edilen Şahican kumaşlarının taklidi.

⁷¹ İbn-i Fadlan, not 193; “Hususî ayaklı tezgâhta dokunan bir kumaş”.

tac”, “tahtac”⁷², “attabi”⁷³, “muştı”⁷⁴ vesair gibi meşhur Nişapur dokumalarının temelini teşkil eden ve nesilden nesile geçen âdetlerden bahsetmek icabeder mi?

Bundan birkaç yıl önce etnograf A. N. Kondaurov, Tacikistan’ın sarp dağlık bir arazisinde yapmış olduğu tetkikatın neticesi olarak tanımak fırsatını bulduğumuz Yagnoblar’a ait “ev işi dokumaları”, hususiyetleriyle bütün İslâm Doğusunda eskiden çok rağbet gören dokumaları hatırlatmaktadır⁷⁵. Şu veya bu Orta-çağ Doğu san’at-kârına büyük mükâfatlar verildiğine dair, elimizde kısımlar halinde fakat çok açık malûmat vardır; bunlar çok eski zamana ait ustalığı benimsedikleri için onları himaye eden devlet ricalinin hayranlığını kazanmışlardır. Fakat, tabiatıyla, bu malûmat san’atın umumî durumunu bize açıklayamaz.

Ticarî münasebetlerin sür’atla inkişafı bütün Doğu sanayiine hemen hemen halifelîğin ilk zamanlarından beri umumî bir vasf vermiştir. Bu şartlar dahilinde san’at eşyası imalinde esas rol oynayan san’atkâr, yani üstattan ziyade, Nişapur’un san’at eşyası pazarlarını tasvir ederken İbn-i Havkal’ın kaydettiği, ehlü’l-amel (yani “iş adamı”)dir⁷⁶; kanaatimize göre, bu kelime farsçadaki muzdvar (iş karşılığı olarak muzd, yani ücret alan’ın muadiliydi. “Muzd” kelimesinin tahlili bizi, muzdvar veya ehlü’l-amel’in tarlada çalışan yarıcı - kârdan tek farkı, imalâthane ve iş ocaklarında çalışmakta olduğu, kanaatine sevketmektedir. Ziraatte olduğu gibi san’atta da hem kadın, hem erkek çalışırdı⁷⁷. Ziraatte olduğu gibi muzdvarın vaziyeti çok kötü idi. Ebu - Said’in Hayatı’nda şöyle denilmektedir: Nişapur esnafından bir kasabın kalbini kazanmak için Ebû - Said kendisini gücendiren bu zata, hamamda yıkatıldıktan sonra bir çift ayakkabı, pamuklu bez ve sarık verilmesini emretmiştir⁷⁸.

⁷² İhtimal, farsçadaki “rah”=yol ve “tac”=şapka kelimelerinden gelmiştir; “tahtac” kelimesi de arapçalaştırılmış “tahtak” - “tahte”=bir nevi örtü kelimesinin küçültülmüş şeklidir.

⁷³ Orta-çağ lâtincesi attabi, ispanyolcası tabis olan ipekli yünlü dokuma (bk. Hudud ul-âlem, 29-a; J. a. XIX, s. 94; GHS, XI, 131. ●)

⁷⁴ Farsnâme, 122, Yezd mamulâtından bir dokuma olarak zikretmektedir.

⁷⁵ Kondaurov, A. “Patriarhal’naya domaşnyaya obşçına i obşçinnîe doma u yagnobtsev (Yagnonlular’da patriarhal aile birliği ve birlik evleri)”, s. 13, 1940.

⁷⁶ BGA, II, 311.

⁷⁷ Beyhakî, TB, 205.

⁷⁸ Ebû Said, 149.

Neşahî'nin Buhara'daki dokuma atölyesine dair hikâyesinin diğer cihetten de mühim olduğuna kaniyiz. İşin aslında İslâm doğusunun bütün muazzam sanayii büyük bir atölye manzarasını arz ediyor ve burada da aynı arazi sahibi, ticarî işlerle ilgisi olup olmadığına bakılmaksızın patronluk ediyordu. Mısır dokuma tezgâhlarını gören Nâsır-ı Husrev, Mısırlı dokumacılarının bütün mamullerinin halifenin deposuna gittiğini bildirmektedir. Farsnâme bize işlenmiş mamullerin teslimi işine dair çok kıymetli bir hikâye bırakmıştır. Dokuyucuların işlemiş oldukları bütün eşya emirin b a y a ünvanını taşıyan hususî bir kontrolörü tarafından muayene edilir ve yalnız iyi kaliteli bulunanlar emirin deposuna gönderilirdi ⁷⁹. San'at erbabı halkın büyük arazi sahipleri tarafından teklifsizce istismarını, şu veya bu emîr, sultan veya halifenin arzusu üzerine san'at erbabının aynı muameleye tâbi tutularak yerlerini değiştirme işi takib ediyordu. Beyhakî, Sultan Mahmud'un başşehri olan Gazne'yi sevdiğinden işinin erbabı saydığı herkesi oraya yerleştirdiğini, anlatıyor ⁸⁰. Sunî sulama ihtiyacı ve derebeyi zamanındaki tekniğin aşağı seviyede olması neticesi toprak yetersizliği daima çiftçiyi san'at erbabı kadrosunda çalışmağa mecbur ediyordu; bu esnafın durumu ise, tarihçi Vakidî'nin (IX. yüzyıl) ticarethanesinde sabahtan akşama kadar çalışan ve sahibine yüz dinârlık bir gelir sağlayan kölelerin durumuna çok benzemekteymiş ⁸¹.

X. ve XI. yüzyıl Horasan arazi sahiplerine şartlı olarak "asîlzâde" yani dihkân ismi vererek bu şekilde onların eski İranlı dihkânlardan farklı olduklarına işaret etmek istedik. San'at ve ticaretle yakından ilgili bulunan Horasan dihkânları, hâkim sınıfın en müteşebbis kısmını teşkil ederlerdi. Samanî'nin "Ensab kitabı" (XII. yüzyıl) ile Tarih-i Beyhakî bize bu dihkân ailelerinin Horasan ve Orta - Asya'nın şehir, kasaba ve köylerine dağıldıklarını kâfi derecede nakletmektedir; o zamanın birçok tarihî ve edebî eserleri ise, bu ailelerin temsilcilerinin vatan topraklarından uzakta, hattâ İslâm âlemi hudutları dışında faal tüccar, murabahacı, elçi ve memur sıfatıyla bulduklarına işaret etmektedir. İşte, hâkim sınıfın bu kısmından "mahalle ve pazarlar eşrafı" ⁸² ile her çeşit "şeyh" ⁸³,

⁷⁹ Farsnâme, 146.

⁸⁰ Beyhakî, TB, 205.

⁸¹ Fihrist, 98.

⁸² Beyhakî, TB, 41.

⁸³ BGA, III, 315.

“pîr”⁸⁴ ve “reis” unvanlarını taşıyanların şahsında kendi kendini idare etmenin ilk hakiki emmarelerini görüyoruz.

“Reis” tâbirinin mânası üzerinde duran V. Barthold şunu kaydetmektedir: “çok defa babadan oğula geçen reislik yani şehir ve muntaka amiri, Moğol zamanından önceki devirde şimdiki polislik vasfını haiz değildi. Reis, şehrin başkanı ve onun menfaatlerinin temsilcisidir; onun vasıtasıyla sultan, iradesini halka bildirirdi. Reis, galip ihtimalle, ilk zamanlarda en tanınmış yerli sülâle içinden tayin edilirdi⁸⁵. Beyhakî’de “reis” kelimesinin daima memur ve tanınmış kimselerle imtizac ettirildiğini görüyoruz⁸⁶. Elçi kabul etme merasimini tasvir eden Beyhakî’nin eserinden, reisin birçok vazifeleri arasında bayram yapılacağı vakit sokakların süslenmesine ve âsayişin teminine nezaret ettiği anlaşılmaktadır⁸⁷. Siyasetnâme, böyle bir muntaka âmirinin yaptığı iyilikleri şu şekilde nakleder: “Ben falan muntaka reisiydim. Evim daima misafir seyyah ve münevverlere açıktı. Ben mütemadiyen sadaka dağıtır ve lâyük olanlarını rütbesine göre mükâfatlandırırdım... Bana miras kalan bütün mal ve mülkümü hayır işleri ve misafirlere sarfettim”⁸⁸.

Bundan bir müddet evvel Tahran’da neşredilen Sîstan vekayî-nâmesi, (Tarih-i Sîstan) az çok bu gibi muhtar idarelerin emrinde bulunan askerî birlikler hakkında fikir edinilmesini ilk olarak mümkün kılmıştır. Bunlar, gönüllülerden müteşekkil ücretli asker imişler. Kendileri tarafından seçilip ayyar ünvanını taşıyan çavuş (serheng)-lar tarafından komuta edilirdi⁸⁹. Onların tabîî ikametgâhı şehirdeydi; İbnü’l-Esîr Semerkand’daki “ayarlar kalesi”nden bahseder⁹⁰. Yerli eşrafın parasiyle teşkil olunan bu birlikler onların menfaatlerine hizmet ederdi; ekseriya berzkâr ve muzdvarlardan teşekkül eden bu insanlar, idare eden sınıfın sadık bir âleti iken çok defa derebeyi anarşisinin en azgın unsuru haline gelirdi.

⁸⁴ Siyasetnâme, farsça metni, 37 ve 51.

⁸⁵ Barthold V. “Turkmeniya v epohu mpngol’skago naşestviya (Moğol istilâsı zamanında Türkistan)”, 244.

⁸⁶ Beyhakî, TB, 34, 419.

⁸⁷ Ayn. yer ve 288, 375 v.d.

⁸⁸ Siyasetnâme, farsça metni, 23.

⁸⁹ Tarih-i Sîstan, 161 ve not 3.

⁹⁰ İbnü’l - Esîr, IX, 113.

Artık birkaç defa iktibas edilen A. Mets'in eserinde, "İslâm rönesansı" diye isimlendirilen X. yüzyılda hemen bütün İslâm âleminde bariz bir kalkınma görülmektedir. Horasan ve Orta - Asya'da bu hamle Samanîler'in kuvvetli bir devlet kurmasıyla izah edilmektedir. Bu devlet siyasî bakımdan tarihte ilk defa bu iki bölgenin bir bütün teşkil etmesini sağlamış, ilmî sahada isimleri hakkiyle Orta-çağın meşhur şahsiyetleri yanında yer alan bir sıra ilim adamı yetiştirmiştir. Sikke resimleri, kazıların neticeleri, san'at eseri âbidelerinin tetkiki, yazılı kaynakların hepsi büyük bir ilmî ve iktisadî kalkınmanın delilleridir. Horasan ve Orta - Asya san'atkârları uzak pazarlar için eşya yaparlardı. Akdeniz bölgesi ve Uzak - Doğu ile ticarî münasebetler gelişmiş ve devamlı bir vasıf almıştı. Bu münasebetlere doğrudan doğruya Volga mıntakasının (Bulgarların) katılması bizim için bilhassa mühimdir; İbn-i Fadlan seyahatinden tam yüz yıl sonra, 1042—45 yıllarında Bulgar kralı tarafından, Bağdad'a ve Horasan'a İslâmiyetin memleketlerinde yerleşmesine yardım etmeleri için elçiler gönderilmişti⁹¹. Bu şartlar dahilinde dihkân adını verdiğimiz bu talihli hâkim sınıf gelişmiştir. Devletin idare şekli meselesi geniş halk tabakasının malî gelişmesini yakından alâ-kadar ediyordu.

Horasan'ı içine alan Gazneli devletinin, Harunu'r-Reşid, Memun ve Mu'tasım zamanında Abbasi halifelerinin tatbik ettikleri rejimi, X. yüzyıl sonunda, İslâm âleminin doğusunda yeniden ihya etmesi bu yolda yapılan son bir teşebbüs olarak müşahede edilmektedir. Bütün kudretini ihraç topraklarındaki gelirden sağlayan Gazneli devleti en parlak devrine dirayetli Sultan Mahmud zamanında (998—1030) ulaşmıştır; bu devlet büyük arazi sahiplerine karşı mücadele ederek siyasetinde idareyi merkezileştirmek prensipini güderdi. Siyasetnâme bu siyasetin esasına dair şu hikâyeyi nakleder: "Sultan (Mahmud), evvelce büyük hâcib mevkiini işgal eden emîr Altuntaş'ı Harizm'e (Harezmsâh ünvanıyla) vali tayin etti⁹². O, Harizm'e yollandı; bu memleketin ibra⁹³ vergisi elli bin dinardı. Harizm'e gelen Altuntaş o sene içinde altmış bin dinar câme (mü-

⁹¹ Tarih-i Beyhak, 53.

⁹² Yüksek saray rütbesi, bir nevi saray kumandanı.

⁹³ Beylik arazisinin yıllık ortalama geliri. Bk. Poliak A. "Some notes of the fendae system of the Mamluks", s. 99.

kâfat, “elbise masrafları”) vermesi ricasında bulunmak üzere kendi adamlarını Gazne’ye gönderdi; bunu divandan (devlet hazinesi) değil de doğrudan doğruya Harizm’in (zikredilen) gelirlerinden alması için müsaade istedi. O zamanın veziri Şemsü’l - Küfat Ahmed b. Hasan Meymendî idi.

Harezmsah’ın mektubunu okuduktan sonra o şu cevabı yazdı: “Yarlıgayan ve bağışlayan Ulu Tanrı’nın adıyla emîr Altuntaş’ın “Mahmud” (kelime oyunu: Mahmud, sultanın ismi ve aynı zamanda “methedilen” demektir) olmadığı malûmu olsun! Bu vergiler hiçbir zaman ona bırakılamaz; bunlar toplanır, sultanın hazinesine yatırılıp makbuz alınır ve ondan sonra sana lâzım olan maaşın verilmesi için rica et”⁹⁴. Şu veya bu Gazneli devlet adamının malî durumunu açıklıyan Beyhakî hâtıratının dikkatlice tetkiki Gazneli “kalem adamları” ve askerî şahsiyetlerinden büyük araziye sahip olanlarına nadir rastlanıp bunların tipik olmadıklarını göstermektedir. Bu durum, hâtıratıta bilhassa sık sık tesadüf edilen Gazneli sarayında mevcut, iki hisseyle, yani azil ve mükâfatlandırılmaların tetkikiyle izah edilmektedir. Bunların tasfirine Beyhakî, tabiatıyla, büyük önem vermektedir.

Mazûl devlet adamının ölüm cezasına çarptırma veya hapsedirme muamelesi, sultanın emrini ifa eden kimselerin yalnız gözden düşeni yakalamayı bilmelerini icabettirmez, aynı zamanda malını müsadere etmeyi de bilmeleri lâzımdır; mutad vechile mazûlün mülküne dair ifadenin alınması kadının huzurunda yapılı ve müsadereye tâbi mülkün bütün nevilerini ihtiva eden bir zabıt tutulurdu ⁹⁵. Bu cins haberlerin tetkiki müsadere edilen malların ekserisinin altın, gümüş, kıymetli taşlar ⁹⁶, köle ve cariyeler ⁹⁷, şehir veya şehir civarında saray veya çiçek bahçeleri ⁹⁸ olduğunu göstermektedir. Beyhakî’nin mükâfatlandırılmalara dair kayıtlarının tetkikinden de çok küçük rütbeli birinin yüksek mevkilere tayini anlaşılmaktadır. Kaide olarak bu gibi mükâfatlandırılmalara “hil’at giydirme” denilirdi; bunların mahiyeti çok çeşitlidir; köleler, silâhlar, harp fillerine kadar varan ⁹⁹ çeşitli hayvanlar da bu meyandadır; fakat bu mükâfatlar

⁹⁴ Siyasetnâme, farsça metni, 206.

⁹⁵ Beyhakî, TB, 182.

⁹⁶ Ayn. yer ve 156-158, 228, 235.

⁹⁷ 228, 235, 330.

⁹⁸ Ayn. yer.

arasında arazî, çiftlik veya köy gibi kelimelere hiçbir yerde rastlanılmamaktadır. Bizim esas durumumuzu teyid eden Gazneli mülkî ve askerî erkânının büyük bir kısmının gelir kaynaklarını incelemek iddiamızın esasını teyid eden sonuncu ve daha mühim bir delildir. Bu gelir kaynaklarını muntazaman devlet hazinesinden alınan ve çok çeşitli isimleri ihtiva eden maaş teşkil ediyordu; meselâ yukarıda zikredilen câme veya camegî (giyim masrafları), müşaharat (ekseriya aynı olarak verilen aylık), bistagani (asker maaşı) vesair gibi.

Daha Sultan Mahmud zamanında haraç mülkiyetinin rakiplerine karşı takip edilmekte olan siyaset, mülk sahipleriyle kaçınılmaz açık bir mücadeleyi icabettirmekteydi; bunu birçok ölüm cezaları, müsadereler ve aziller takibetmiştir. Mesud, saltanatının başlangıcındaki muvakkat müsamahaya rağmen (yukarıda kaydedilen Mikâilî meselesi) XI. yüzyılın otuzuncu yıllarında aynı siyasetin takip edildiğini görüyoruz. Gaznelilerin muasırı İslâm memleketlerinde artık zamanı geçmiş rejimi yeniden tatbik etmeğe çalışan Gaznelilerin en şiddetli muarızı, tabiatıyla, Horasan âyânı olmuştur.

Rejimin yıkılmasının kaçınılmaz olduğu, yalnız sık sık vuku bulan dağınık Türkmen kabilelerinin hücumlarından ziyade devlet hudutları içinde cereyan eden diğer hâdiselerden de anlaşılmaktadır. Ölüm cezalarının, tenkil kollarının ve her tarafı kontrol eden polis faaliyetinin durdurulmasına rağmen, Sultan Mahmud'un ölümü, Gaznelilerin Orta - Asya ve Horasan'daki hâkimiyetleri için felâket olmuştur. Mahmud'un askerî dehası sayesinde baş kaldıramıyan Gazneli rejimi aleyhtarları az kabiliyetli Mesud'un idaresi zamanında harekete geçmişlerdir. Türkmenler'in şimal hudutlara dayanmaları karşısında Türk göç sahrasında Gazneli devletinin hudut kalesini teşkil eden Harizm'in ayrılması bilhassa tehlike arz ediyordu. Harizmdeki sadık Gazneli valisi Altuntaş'ın yerine geçen oğlu Harun, Sultan Mahmud'un ölümünden sonra hasil olan durumdan faydalanmayı fırsat bilmiş ve 1034—1035 (425—426 H.) yılında kendini müstakil hükümdar ilân ederek aynı zamanda Orta - Asya göçebeleriyle ittifak yapmıştır.

Fakat Horasan'daki mücadele daha çok tehlikeli idi. Ortaçağ'daki siyasî hareketlerin birçoğu gibi aslında siyasî olan bu mü-

⁹⁹ Ayn. yer; 344.

¹⁰⁰ Ebû Said, 68-69.

cadele de görünüşte dinî mahiyet taşımaktaydı. Gazneli muhalefeti o zaman Sufîliğin spesifik faaliyeti altında gizlenmiştir.

Tetkikin başında zikredilen derviş Ebu - Said'in müdafii biyografisi, bize, fevkalâde mühim ve bu bakımdan şimdiye kadar istifade edilmeyen malzeme temin etmektedir. Evet, bir şahsın müdafaasına hasredilen bir eser aslında tek taraflı değildir; meselâ Ebû - Said'in şahsiyeti esere okadar hâkimdir ki, orada adı geçen bütün şahısların ona tâbi oldukları kanaati gayri ihtiyarî meydana çıkmaktadır. Hakikatte, Horasan'da Ebu - Said ile birlikte diğer tam salâhiyetli dinî önderler de faaliyette bulunmuşlar; hattâ Ebû - Said de bizzat ustaca bir istihzayla mânevî hâkimiyetini, kendi hudutları dahilinde hüküm süren emîrin maddî hükümlerle bir tutmuştur.

Bu şeyhin (Ebu - Said'in) ölümünden bir buçuk yüzyıl sonra meydana gelen bu eserdeki malûmattan çoğunun şüphe uyandırdığı ve Gazneli zamanından ziyade Selçuklu devrine ait olması ihtimali daha doğrudur. Fakat kanaatimize göre, dervişin torunları tarafından gayretle toplanan hikâyelerin esasî doğru ve hayret verici tafsilâtla hakiki tarihî olayları aksettirmektedir.

XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'daki Sufî tarikatı çok kudretli bir teşkilâta sahip olup Avrupaî mânada tam bir tarikat adde-dilemez; bunun esasları nefsi öldürmek ve dünyevî olan herşeyden imtina etmektir. Bu şeyhde çok eskiden kalmış olan kendi kendine ızdırıp verme, sahrada münzevî bir hayat sürmek vasıfları vardı. Şeyh olunca o, dervişlerin başı olmaktan ziyade bir prence benzerdi. Yüzden fazla müridten müteşekkil bir maiyet tarafından etrafı çevrilmiş olduğu halde, at üstünde muhteşem bir sükûnla yürüyen, sırtında Bizans kumaşından mamul sufe (hırka) ve başında kıymetli dastarı (sarığı) bulunan Ebu - Said, kendinden bahsederken yalnız üçüncü şahıs çoğul şeklini kullanırdı¹⁰¹; onun emrinde ve maiyetinde, emîrin emrinde olduğu gibi, uşaklar,¹⁰² âyan temsilcileri, memurlar ve askerî şahıslar vardı.

Sufî hankahı yalnız ibadet yeri değil, aynı zamanda o zamana mahsus siyasî bir mahfel idi. Zengin ve fakirler, ihtiyar ve çocuklar, arazi sahipleri ve pazarıcı simsarlar meşhur vaızın "sözünü" dinle-

¹⁰¹ Ayn. yer, 12.

¹⁰² Ebû Said, 76. Nediman-ı hass.

mek için toplanırlardı; dinleyiciler hankah'ın iç kısmını işgal ederler, dam üstüne çıkar ve kapıya birikirlerdi. Ebû - Said'in hayatı, ona muadil huristiyan edebiyatı eserlerinde olduğu gibi, yaşayış ve âdetleri vasıflandırmak için müstesna bir kaynaktır. "Nutuk ve mucizeler"e hasredilen bu hikâyelerde biz muhtelif şahıslara tesadüf etmekteyiz; meselâ gençliğinde büyük muvaffakiyetlere mazhar olan, fakat ihtiyarlığında mezarlıkta yaşamak mecburiyetinde kalan tamberaciya¹⁰³, şeriat kanunlarına harfiyyen riayet edilmesine dikkat eden şehir muhtesibine¹⁰⁴, zalim askerî şahsiyete¹⁰⁵, zengin elbiseler giyen kadın şarkıcıya, tüccar mümessiline, memurlara, sünnî ulemaya rastlanılmaktadır.

Tarikatın istinad ettiği kuvvet de kâfi derecede tavsif edilmiştir. Bizzat Ebû - Said, Meyhene'de gayri menkul sahibi ve aynı zamanda ticaretle meşgul olan bir aileye mensubdu (Ebû - Said'in babası itriyat taciriydi)¹⁰⁶. Şeyhin hayatını anlatan eserde "büyük" bazan da "asil" sıfatlarıyla vasıflandırılan aynı hâkim ve zengin asilzâdeler Ebû - Said'in bütün hayatı boyunca ona refakat ederlerdi. Tarikatın elde ettiği hediye ve îanelerin kıymetine dair malûmat her ne kadar tahmini ise de bunlar, Horasan sufileri'nin elinde bulunan gelirin büyüklüğünü tasavvur etmemize imkân vermektedir.

Asilzâdelerinin siyasî emellerinin ajanı olan Sufilik tarikatının Gazneli rejimine karşı yönelen bir teşkilât olduğu belirmektedir. "Biyografi"nin meydana gelmesinden önceki, tamamen aydınlanmamış uzun bir zamanın esas hâdiselerini, yani Sufîle Gaznelilere karşı yönelen bu siyasetini aksettiren birçok hikâyeler vardır; bunlardan Nişapur'un sünnî İslâm hocaları Gazne'ye Sufiler'den şikâyette bulunarak, hükümetin, bu yalancı dervişlerin faaliyetlerini yakından takip etmesini teklif ettiklerini öğreniyoruz; şikâyetlerin kanaatine göre, bu faaliyet "umumî bir isyan" halini almak tehlikesini arz ediyordu. Bu hikâyelerden biri Sufiler'e "firça bıyıklılar"¹⁰⁷ lâkabını veren Mesud'un şeyhin ikamet ettiği Meyhene'nin askerleri tarafından kuşatılıp cenkle alınmasını emrettiğini bildirmektedir¹⁰⁸.

¹⁰³ Ayn. yer, 139.

¹⁰⁴ Ayn. yer, 134.

¹⁰⁵ Ayn. yer, 144.

¹⁰⁶ Ayn. yer, 13 ve 44.

¹⁰⁷ Beyhakî, TB, 522; harfiyyen tercümesi: "burma bıyık".

¹⁰⁸ Ebû - Said, 205; hikâyede kayda değer olan cihet Mesud'un Surî, yani zalim valinin adıyla anılmasıdır. Ondan aşağıda bahsedilecektir.

Horasan Sufî siyasetinin esas vasfı, Selçuklu - Türkmen hanedanı mensuplarıyla Sufîlerin, ilk bakışta izahı güç olan münasebetlerini bize açıklamasıdır. Türkmen beyleri Tuğrul ile Çağrı “firça bıyıklılar”ın mistik görüşüne uygun bir şekilde o zamanın edebiyatında yer almıştır. “Biyografi”de “Çağrı ile Tuğrul’un şeyhi ziyaret ve ibadet için Meyhene’ye gittikleri” anlatılmaktadır. Onlar şeyhin oturduğu yere yaklaşmışlar, “selâm” verip onun elini öpmüşler ve önünde ayakta durmuşlardır. Şeyh, âdeti olduğu üzere, başını eğmiş ve bu vaziyette bir saat kadar kalmıştır. Bundan sonra Çağrı’ya “biz sana Horasan hâkimiyetini veriyoruz” demiştir; Tuğrul’a da: “sana Irak hâkimiyetini veriyoruz” demiştir ¹⁰⁹.

Nüfuzlu mevkilerine rağmen Horasan asilleri, tabiatıyla, hatırı sayılır derecede maddî ve askerî üstünlüğe sahip olan Gazneli sultanın hakkından yalnız başlarına gelemezlerdi. Beyhaki’nin bildirdiğine göre, uzun bir müddet Selçukluların ilk kat’î zaferine kadar Horasan eşrafı “Maveraü’n-nehr (Orta - Asya)e mektup yazıp elçiler gönderiyor ve Türk beylerini (hücumu geçmek için) teşvik ediyorlardı” ¹¹⁰. Horasan ile Orta - Asya Sufîleri’nin ¹¹¹ yakın münasebetleri Horasan dihkânları ile Türkmen - Oğuz Beyleri arasındaki münasebette en esaslı rol oynamış olabilir.

Gazneli tacının incisi Horasan’ın elden çıkmasının sebepleri, büyük babanın talihsiz oğlu Mesud’un kat’î hezimet ve fecî akibetinden yıllarca sonra da münakaşa mevzuu olmuştur. Beyhaki’nin naklettiği saray erkânının sözleri ile kendisinin ileri sürdüğü mülâhazalar, bu münakaşaların eseridir. Beyhaki’ye göre, cennet diyarı Horasan’ın Selçuklular eline geçmesinin esas müsebbibi büyük nüfuz sahib olan Horasan’ın sahibi’d-divanı Ebu’l - Fazl Surî’dir; “Hâtırât”ta, galiba, iki yüzlülük intibamı uyandırma bakımından ondan daha üstünü yoktur.

Halife Harunu’r - Reşid ile efsanevî zenginlikteki hediyeleriyle onun büyük itimadına mazhar olup, koyduğu çok ağır vergilerle halkın nefretini kazanan halifenin meşhur valisi (nâibi) Ali b. İsa’ya dair hikâyelerinden müellifin görüşü anlaşılmaktadır. Ali b. İsa’nın mülkî faaliyetlerinin neticesi Maveraü’n - nehr’de isyan çıkmıştır;

¹⁰⁹ Ebû Said, 20.

¹¹⁰ Beyhaki, TB, 419.

¹¹¹ Ebû Said, 117, 306-307.

bu hâdise birçok felâketlere ve bu arada isyanı bastırmak için bizzat harekete geçmek mecburiyetinde kalan halifenin ölümüne sebep olmuştur¹¹².

Beyhakî'de Ali b. İsa ile Ebu'l - Fazl Sûrî, Harunu'r - Reşid ile Mesud arasındaki müşahebet kâfi derecede açıklanmıştır. Ali b. İsa gibi, Horasan sahibu'd - divanı umumî yekûnu dört milyon dirheme varan çok kıymetli hediyelerle Gazne'ye, Mesud'un huzuruna gidiyor¹¹³. Hârun gibi Mesud da bu zatın hareketlerinden şüphelenmesini telkine çalışanları dinlemek istemiyerek, Nişapur valisinin adamlarının mezîyetine müsavi kimselerin kendisinde az bulunduğundan dolayı üzüldüğünü beyan etmiştir. Beyhakî'nin yakın dostu ve muhatabı: "Bu hediyelerin tedariki asillerle halka neye mal olduğunu Nişapurlulara sormalı" diyor. Beyhakî: "O (Surî), Horasan'daki eşraf ve reisleri lâğvedip, pahası biçilmez servet elde etmiş ve onları sefil bırakmıştır" diye kaydeder¹¹⁴.

Fakat bununla beraber yine Beyhakî, Surî'yi çok faal bir idareci olarak vasıflandırıyor. Surî, Tus'da Ali b. Musa er - Rıza'nın mezarı yanına minare yaptırmış ve bu camiye satın aldığı bir köyü vakfetmiştir. Nişapur'da, Beyhakî'ye göre, emirlerin bile yaptırmadıkları muhteşem bir musalla inşa ettirmiştir. Seylâplardan halkı usandıran derelerin sulama işi ele alınmıştır. Surî'nin inşaat faaliyeti Nişapur vilâyetini de aşmıştır. Farave ile Nesa'da inşa ettirilen binalar, Beyhakî hâtıratını yazdığı zaman dahi şöhretini muhafaza etmekteydi.

Fakat, Beyhakî'ye göre Surî, bütün bu müspet faaliyetleriyle "yaptığı zulmün günahını affettirememiş" ve Nişapur valisinin inşaat faaliyetleri "komşudan çalınan ekmeği komşuya vermek"¹¹⁵ten taşka birşeyi ifade etmemiştir.

Beyhakî'nin bu iki yüzlülüğünü nasıl izah etmeli? Sadık Gazneli memuru Beyhakî, Surî'nin faaliyetinde, Sultan Mahmud idaresinin dış parlaklığını vasıflandıran siyasetinecessümünü görüyor; başta bizzat Mesud olmak üzere Hâtırat'ta "Mahmudîler" diye adlandırılan Sultan Mahmud taraftarları (muakkibleri) bu siyaseti aynen takip etmişlerdir. Fakat bununla beraber Horasan ve dihkânlarına

¹¹² Beyhakî, TB, 421-429.

¹¹³ Ayn. yer, 419.

¹¹⁴ Ayn. yer, 418-420.

¹¹⁵ Ayn. yer, 421.

vaziyetini çok iyi bilen Beyhakî'nin, yalnız asilzâde isyanlarına değil, aynı zamanda büyük içtimaî ihtilâflara sebep olan bu siyasetin fecî neticelerini görmemesi imkânsızdır. Kirman ve Horasan isyanlarını tasvir etmesi, Hâtırat müellifinin tavır ve tereddütlerini tamamen izah etmektedir.

Sistan ve Horasan'a hâkim olmak bakımından Gazneli stratejisinin mühim mevkii sayılan Kirman, daha Sultan Mahmud zamanında Gazne'ye tâbi olmuştur¹¹⁶. Zamanında vali olarak oraya muhafız alayının yüksek komuta mümessili, emsalsiz suvari ve nadir bir cirit oyuncusu olan Ahmed b. Ali Nuştegin gönderilmiştir¹¹⁷. Nuştegin'in Kirman'daki faaliyeti, ihtimal, Gazneli siyasetine uygun bir tarzda cereyan etmiştir. Beyhakî, "vergiye tâbi olan halkın sükûnet bulup vergi vermeğe başladığı"nı yazmaktadır¹¹⁸. 1034 yılında bu aldatıcı sükûnet sona ermiş ve Kirman âyânı arasından "Mahmudîler"i kovmak için isyan çıkmıştır. Vukubulan çarpışmada Gazneli ordusu tam bir hezimete uğratılmıştır. Saray memlûklerinden teşekkül etmiş olan ordunun esas kısmı Ahmed b. Ali Nuştegin ile birlikte Kanna'dan Nişapur'a hareket etmiş; vilâyet askeri Mekran'a kaçmış; orduda bulunan Hindli birlikler ise Sistan'a ve oradan da perişan bir halde Gazne'ye gelmişlerdir¹¹⁹. Kirman'da mağlûp olan Nuştegin'in Nişapur'a gelmesi, hemen hemen Selçuklu fûtuhatı devrinin en büyük hâdisesini teşkil eden Horasan isyanı zamanına tesadüf etmiştir.

Beyhakî'ye göre¹²⁰ Tuslular'm ayaklanmasına, Nişapurlular ile aralarında mevcut çok eski bir husumetin mevcudiyeti sebep olmuştur. Tus ile Nişapur'un düşmanca münasebetlerini Beyhakî'den çok daha evvel Mukaddesî de zikrettiğini ve Tus'u asî ve eşkiya memleketi olarak vaasıflandırdığını kaydetmek lâzımdır¹²¹. Nişapur'un Tus'a nazaran IX. yüzyılın başındanberi idare merkezi olduğunu unutmamak icabeder; bu şehre karşı beslenen kin, yalnız her iki şehir (Tus - Nişapur) halkı arasındaki mevcut düşmanlıkla değil

¹¹⁶ Ayn. yer ve 434.

¹¹⁷ Ayn. yer.

¹¹⁸ Ayn. yer ve 438.

¹¹⁹ Ayn. yer ve 437-439.

¹²⁰ Ayn. yer ve 434.

¹²¹ BGA, III, 319, "C" yazması notu.

daha ziyade vergi tahsil ettiren ricalin bu şehirde (Nişapur'da) bulunmalarıyla izah edilebilir.

İsyan, yukarıda zikredilen hâdiselerle Surî'nin Nişapur'dan Gazne'ye Sultan Mesud'a gitmesini müteakip, yani 1034 yılı Temmuz sonu ve Ağustos'un başında, binaenaleyh hasad toplama işinin bittiği ve vergi toplama zamanının geldiği bir sırada, başlamıştır. Hâtırat'ta yapılan izah, isyanın sınıflı bir vasıf taşıdığına şüphe bırakmıyor. Beyhakî, isyan edenlerin Nişapur'u yağmalamak için fırsatı ganimet bilen "ahlâksızlar" olduklarını söylüyor; onlar başlarında meçhul birisi olduğu halde, intizamsız bir şekilde Tus'tan yaya olarak hareket etmişler ve yolda o derece gürültü çıkarmışlardır ki, "sanki Nişapur kervansaraylarının bütün kapıları açık kalmıştı"; isyan edenlerin miktarını Beyhakî karınca ve çekirgelerle mukayese ediyor. Kirman'dan yeni gelen Ahmed b. Nuştegin memlûkları ile isyan edenlere karşı yürümüştür. Ikta sevkülceyşinin klâsik nizamına göre mevki alan muhafız askeri, âsilere karşı çok sevdikleri bir taktiği tatbik etmişlerdir; harp hilesi bilmeyen isyancılar, sahte bir hareketle firar eder görünen öncülerin peşine düşerek birinciler tarafından çevrilip, bozguna uğratılmışlardır. Esir edilenlerin cezalandırılması için, Nuştegin'in emri ile, idam sehpaları kurulmuş (bu nev'î ölüm cezası asillere tatbik edilmez) ve savaşta öldürülen asillerin başları dar ağaçları etrafına konulmuştur¹²². Ebu'l - Fazl Surî, alelâcele Gazne'den geriye Nişapur'a gönderilmiştir¹²³.

1025—1026 (416 H.) yılında, yani Sultan Mahmud, hâcibi Arslan Câzib'in bütün nasihat ve ısrarlarına rağmen, dört bin Türkmen'in Amu - Derya'yı geçip şimalî Horasan'a yerleşmelerine müsaade ettiği zaman¹²⁴. Horasan'da Selçuklu hâkimiyetinin başladığına dair İslâm tarihinde an'ane haline gelen temayüle, galiba, ilk olarak (XV. yüzyılda) Mirhond işaret etmiştir. İki yıl sonra, Türkmenlerin hücum ve yağmalarından halkın daimî şikâyetlerinden endişelenen Sultan Mahmud onlara karşı sefer açmıştır. Gazneli ordusu tarafından mağlûp edilen Türkmenlerin bir kısmı Balhan dağlarına gitmişler; iki bin çadırılık diğer bir kısmı ise İsfahan'a ve

¹²² Beyhakî, TB, 433-437.

¹²³ Ayn. yer ve 431.

¹²⁴ Mirhondi "Historia Seldschukidorum" nrş. S. Vullers, s. 23, 1838.

c adan da Azerbaycan'a geçmişler ¹²⁵ ve o vilâyetin hâkimi Vahsudan'ın tâbiyetine girmişlerdir ¹²⁶.

1037—1038 (429 H.) yılında Türkmenler, halkın bir çoğunu öldürdükten sonra Meraga'yı ele geçirmişlerdir ¹²⁷. Bundan sonra, Azerbaycan'da tutunamadıklarından bir kısmı Mansur ve Göktaç'ın önderliği altında Hemedan'a, bir kısmı da başlarında Buka (Buga) olduğu halde Rey'e gitmişlerdir ¹²⁸. Batıya geçen Türkmenlerin hareketleri münferit akınlar vasfını taşımış, fakat bunlar oldukça geniş bir sahada yapılmış olmalarına rağmen bu vilâyetlerin içtimaî ve devlet teşkilâtında ehemmiyetli değişiklikler yaratmamıştır. Saltanatının ilk zamanlarında Horasan'ın şimaline yerleşmelerine müsaade edip bilâhare beyleriyle gaddarca hesaplaşan Mesud'un sahasma, yani batıya geçen ikinci Türkmen gurupunun hareketleri de bu veya buna benzer vasıf taşımaktadır ¹²⁹. Horasan'ın zaptı ve Selçuklu - Türkmen devletinin kuruluşu ile ilgili bulunan 1030 yılları içinde Türkmen hareketi esas itibariyle bütün İslâm âleminin mukadderatı için ehemmiyetlidir.

1025—1026 yılının, Horasan fethinin başlangıcı ve Türkmenlerin geniş tarih sahnesine çıkışı olduğunu İslâm tarihçileri bir an'ane olarak benimsemekte, Avrupalılar da bunu kabul etmektedirler; halbuki bundan farklı olarak biz, Gazneli devlet kroniklerinin tesbit ettiği Harizm'in elden çıkması ile Tus isyanının vukubulduğu 1034 yılını, yukarıda zikredilen olayın tarihi olarak kabul etmekteyiz. Harizm'in istiklâlini ilân etmesinden Altuntaş'ın oğlu Harun'a doğrudan doğruya, başlarında bu aslı esnada Selçuk'tan gelen beyler bulunan Türkmenlerin, ihtimal, yardımı olmuştur. Gazneli hükümetinin tahrikiyle 1035 yılında Harun'un öldürülmesi, Selçuklu - Türkmenlerini Harun'dan aldıkları Şurahan civarındaki yerleri terketmek ve Şimalî Horasan'a gitmek mecburiyetinde bırakmıştır. Türkmenler Merv'den geçerek Nesa civarında durmuşlar, davranış-

¹²⁵ İbnü'l - Esir, IX, 266-267.

¹²⁶ Ayn. yer ve 269; v materialah po istorii turkmen i Turkmenii (Türkmenler ve Türkmenistan tarihi materyelleri)nde, I, 363 ve yanlışlıkla şahıs ismi yerine Vaksudan yer adı olarak gösterilmiştir. Bk. indeks.

¹²⁷ Ayn. yer, 269.

¹²⁸ Ayn. yer ve 270.

¹²⁹ Barthold V. Oçerk po istorii turkmenskago naroda (Türkmen tarihi muhtasarı), 24-25.

ları Ebu'l - Fazl Suri'ye benzeyen Nişapur valisi vasıtasıyla, onlara Nesa ile Ferave şehirlerini terketmesi için Emîr Mesud'a ricada bulunmuşlardır ¹³⁰.

Türkmen beylerinin Mesud'a gönderdikleri mektubun metni aynen Beyhakî Hâtıratı'nda mevcuttur ¹³¹; şekil itibariyle bu mektup, Horasan'a gelen Türkmenler'in kudret ve ehemmiyetini göstermesi bakımından, pek te mühim değildir. Mektubu imzalayan Türk beyleri Yabgu ¹³², Tuğrul ve Çağrı - Davud kendilerinden bahsederken kul ve uşak - köle ¹³³ tâbirlerini kullanıp, teklif ettikleri tâbiliğe de "hizmet - kulluk" demektedirler. Bu nev'î hizmetin kefaleti olarak Türkmen beyleri "bizlerden birimizin sarayda" yani Mesud'un nezdinde rehin olarak bulunmasını teklif etmişlerdir. Tâbi kavimlerin beylerini saraylarda rehin olarak alıkoymak âdeti çok yaygındır ve Siyasetnâmede bu mesele kat'iyetle şu cümlelerle ifade edilmiştir: "Arap, Kürd, Deylem, Rumî emîrlere ve tâbiyet altında bulunan herkese oğlu veya kardeşini sarayda bulundurmalarını söylemeliyiz ki, böylece bunlar beş yüz kişiden az olmasınlar. Bir yıl sonra onların yerine başkasını göndersinler, fakat bu değiştirme olmadan birincilerin geri dönmelerine müsaade verilmesin; bu rehinler sayesinde hiç kimse sultana karşı isyan edemez"¹³⁴.

Bununla beraber Türkmenler'in hizmet teklifinde bulunmalarının tabii olmasına rağmen, Nesa ve Ferave'yi istemeleri Gazneli - Selçuklu münasebetlerinde yeni bir olay teşkil ediyordu. Beyhakî'ye göre, vezir Ahmed b. Abdu's - Samed, Türkmen beylerinin mektubunu şu şekilde hulâsa eder: "Evvelce çobanlarla uğraşırdık, şimdi (başımıza) vilâyetleri fetheden emirler geldiler"¹³⁵.

Türkmen teklifine Gazneli hükümetinin müsait cevabı vermesine rağmen, bunlar galiba, Gazne sarayının tereddütlerini haber alarak askerî harekâta hazır vaziyette mevki almışlardır. Bu tereddütler,

¹³⁰ Ayn. yer.

¹³¹ Beyhakî, TB, 478-79. Türkmen tarihi malzemesi.

¹³² Metinde "beygu"; tâbirin mânası için bk. İbnü'l - Esîr, IX, 321; "Türk hükümdarı".

¹³³ XI. yüzyıl bayraklarında "bende" ve "bendeği" tâbirleri tabiiyeti ifade etmekle beraber aynı zamanda hükümdarlık haklarından faydalanan şahısları da gösterirdi. Karşılaştırınız: Siyasetnâme farsça metni, 25.

¹³⁴ Siyasetnâme, farsça metni, 93.

¹³⁵ Beyhakî, TB, 479.

Selçuklu mektubunun gelmesinden birkaç gün sonra, Mesud'un gitmiş olduğu Nişapur'da en ziyade kendini göstermiştir. Vezir ile saray erkânı, Türkmen meselesinin sulh yolu ile halledilmesi üzerinde kat'iyetle duruyorlar; askerî parti ise Türkmenler'in Horasan'dan silâhlı kuvvetle koğulmalarını istiyorlardı. Neticede askerî parti galip geldi. Türkmenlere karşı vilâyet askerinden onbeş bin atlı ve iki bin saray memlûkundan müteşekkil bir ordu sevk edildi ve hacib Beğdoğdu'nun kumandasında, sultanın maiyeti erkânından on salâr (kumandan)ın idare ettiği bu ordunun, levâzım âmirligine Mesud'un dostu Hüseyin b. Ali Belhî tayin edilmiştir¹³⁶. Haziran ayında Nesa'ya hareket eden Gazneli ordusu ağır bir hezimete uğratılmıştır. Hüseyin b. Ali esir edilip, hacib Beğdoğdu ise Türkmen atlılarının elinden güçlkle kurtulmuştur. Galipler çok sayıda silâh ve eşya ele geçirmişlerdir.

Türkmenlerin bu zaferiyle ilgili olarak, Beyhakî Hâtırat'ında, keşifçilerin verdiği malûmata göre, Türkmen beylerinin toplantısı tasvir edilmektedir; bu tasvir kaynaklarda emsaline pek az rastlanan nevidendir. Bu meclis, âyân, komutan - mukaddem ve ihtiyar - pîrlerden müteşekkildi. Bunlar, çadırda toplandılar; tasvirde zikredilen tâbirlerden hiçbiri türkçe değildir¹³⁷.

Türkmenler bu içtima neticesi Gaznelilere sulh teklif etmişlerdir. Uzun müzakerelerden sonra aynı yılın, yani 1035 in Ağustos ayında anlaşmaya varılmıştır; bu müzakerelere, Gazneliler tarafından, Sultan Mahmud zamanında uzun yıllar Maverâü'n-nehr'in nâzırı sıfatıyla vazife gören Gazi Ebu - Sinî iştirak etmiştir. Türkmenler adına anlaşmayı, bizzat beyler değil onlar tarafından gönderilen murahhaslar imzalamışlardır¹³⁸.

Bu anlaşmaya göre, Davud'a Dihistan, Tuğrul'a Nesa, Yabguya' da Ferave şehirleri verilmiştir. Adı geçen bu üç Türkmen beyine dihkân ve vali ünvanları tevdi edilmiştir. Gazneli sultanının tâbilere sıfatıyla her üçüne de, valilere verilmesi mutad olan, hil'at, külâh, bir küçük bayrak, süslü eğerli bir at, altın kemer ve kumaşlar hediye edilmiştir¹³⁹. Hediyeler fevkalâdeydi; bu nev'i hediyeler Gazneli

¹³⁶ Ayn. yer, 490.

¹³⁷ Ayn. yer ve 497.

¹³⁸ Ayn. yer ve 500.

¹³⁹ Ayn. yer, 501.

sarayında yalnız, kaideye göre, saray askerî komutanları arasında tayin edilen başkomutan (salâr)a verilirdi. Yalnız menşurda zikredilen ünvanların yüksekliği değil aynı zamanda verilen hediyelerin mahiyeti de Türklerin ehemmiyetli derecede kuvvetlendiklerini göstermektedir. Horasan'ın şimalinde kâfi derecede kudrete sahip bir beylik meydana gelmiştir; bunun başında bulunanlar herhangi bir şekilde Gazneli sarayına tâbi olmadıkları gibi, ona karşı besledikleri düşmanlığı da gizlemiyorlardı. Ebu - Nasr Sini'nin ifadesine göre Türkmen beyleri gönderilen valilik alâmetlerine bile hürmet göstermiyorlar; gizli istişarelerinde serpuşlarını ayaklarıyla çiğniyorlardı¹⁴⁰. Sulh yapıldıktan sonra da şimalî Horasan'daki Türkmen akınlarına son verilmemiştir.

Zikredilen andlaşmanın akdinden beş ay sonra, 1036 yılı Şubatında (427 H. yılı Rebiü'l - âhır'ında) günden güne artmakta olan Türkmen tehlikesi karşısında Gazneliler, sulh bozup, onlara karşı Hâcib Subaşı komutasında onbin atlı ve beşbin piyadeden müteşekkil bir ordu göndermeğe karar vermişlerdir¹⁴¹. Kaynaklar, bu komutanın icraatı hakkında muhtelif kanaattedirler. Subaşı'nın yanında bulunan habercilerin (muhabirlerin) kendisi hakkında verdikleri gayri müsait malûmatı nakleden Beyhakî, bu haberlerin doğru olmadığını ve Subaşı'nın çok ihtiyatlı hareketlerde bulunduğu için Türkmenlerin ona büyücü lâkabını verdiklerine işaret etmektedir¹⁴². İbnü'l - Esîr, Subaşı'nın Türkmenler tarafından rüşvetle elde edildiğine dair şayiaları (rivayetleri) nakletmektedir¹⁴³. Subaşı'nın davranışları ne olursa olsun, Horasan'a asker gönderilmesi Selçuklu kudretinin seyrini durduramamıştır. Aynı yılın Kasım ayında Mesud'a gelen Türkmen elçileri artık beyliklerinin genişlemesi meselesini ortaya atarak Merv, Serahs ve Vaverd'in kendilerine verilmesini istemişlerdir¹⁴⁴. Mesud'dan kaçamaklı cevap alan Selçuklu beyleri, müstakil bir devlet kurmak için son bir adım atmağa karar vermişlerdir. 22 Nisan 1037 (Recep, 428 H) yılında Merv'i ele geçiren

¹⁴⁰ Ayn. yer ve 502.

¹⁴¹ Ayn. yer ve 506: "Subaşı" tâbiriyle kabile ve aynı zamanda vilâyet kumandanı mânasına gelmektedir. Bk. Gordlevskiy V. "Gosudarstvo Sel'çukidov Maloy Azii (Anadolu'da Selçuklu devleti)", 63 ve 144.

¹⁴² Beyhakî, TB, 545.

¹⁴³ İbnü'l - Esîr, IX, 327.

¹⁴⁴ Beyhakî, TB, 513.

Selçuklular Cuma namazında Mesud'un yerine Davud'un adına hutbe okunmasını emretmişlerdir. O tarihten itibaren Çağrı - Davud Bey eski İran ünvanı olan "şehinşah" = padişahlar padişahı ünvanını almıştır ¹⁴⁵.

İbnü'l - Esîr'e göre ¹⁴⁶, Subaşı'nın emrindeki Gazneli ordusu Mayıs veya Haziran (Şaban) ayında yani Merv'in zaptını müteakip, Beyhaki'ye göre ise bundan bir yıl sonra, 1038 (428 H) yılının Haziran veya Temmuz ayında kat'i hezimete uğratılmıştır ¹⁴⁷. Subaşı mağlûp olduktan sonra yirmi bin memlûku ile çok acınacak bir halde Herat'a gelmiş, on gün sonra Horasan'ın başşehri Nişapur da Türkler tarafından zaptedilmiştir.

Mesud ile Türkmenler arasında geçen mücadele zamanına ait Beyhaki'nin verdiği malûmat arasında, Nişapur'un zaptedilmesine dair vesika şüphesiz ki, en mühimlerindendir ¹⁴⁸. Bu, Nişapur haber-alma dairesi müdürü Ebu'l - Muzaffer Camhî'nin Türkmenlerin şehri zaptettikleri sırada cereyan eden vak'aları gizlice müşahede neticesinde hazırlanmış olduğu vesikadır. Şehrin fethinin hemen akabinde saraya gelen bu rapor, bütün vak'aların tafsilâtlı tasfirini ihtiva etmektedir. Şehre ilk önce İbrahim b. İnal ¹⁴⁹, emrindeki iki yüz kişilik bir Türkmen kıt'ası ile gelmiş ve elçisi vasıtasıyla Nişapurlulara savaşa devam etmek mi, yoksa hutbede Mesud'un ismini zikretmek şartıyla teslim olmak mı istediklerini, kendisine bildirmelerini talebetmiştir. Verilecek cevabı müzakere etmek üzere Nişapur âyânı Kadı Said'in evinde toplanmış; kısa süren bir müzakereden sonra şehri Türkmenlerin yağmalama tehlikesinden korumak cihetinden olduğu kadar şehrin içinde baş gösteren karışıklıkları da gözönünde tutarak, teslim olmağa karar vermişlerdir. Şehrin teslimini müteakip ilk Cuma günü Tuğrul adına hutbe okunmuştur. Bundan üç gün

¹⁴⁵ İbnü'l - Esîr, IX, 327.

¹⁴⁶ Ayn. yer ve 328.

¹⁴⁷ Beyhaki, TB, 545 ve devamı.

¹⁴⁸ 554 ve devamı. Tahran tabında 550 den sonraki sahifeler numarasızdır.

** Müellifin, bu ve diğer bazı yerlerde Tuğrul Bey'in ana alan bir kardeşi ve aynı zamanda amcası (Yinal) Yusuf b. Selçuk'un oğlu olan İbrahim'in İnal ünvanını, onun babasının adı olarak göstermesi hatalıdır. Bizzat müellifin baş kaynağı olan Tarih-i Beyhaki'de bu Selçuklu şehzadesinden daima "İbrahim Yinal" olarak bahsedildiği gibi, diğer kaynaklarda da (meselâ Sibt ibn ul-Cevzî, Ravendî, İbn-ü'l - Esîr) böyledir. Ayrıca bk. (Cl. Cahen, Melik-nâme et l'histoire des origins des Seljukides, Oriens, II, s. 58 (Dr. Faruk Sümer).

sonra bizzat Selçukluların başbuğu şehre gelmiş ve Horasan valilerinin ikametgâhı olan Şâdyah'da konaklamıştır. İbnü'l - Esîr'e göre, o zamandan beri o, "büyük sultan" ünvanı ile anılmağa başlamıştır¹⁴⁹. Nişapur haberalma müdürünün Gazne sarayına gönderdiği raporda, Tuğrul'un tahta çıkma merasimi ve sultan ünvanını almasına dair malûmat tabiatıyla, çok müphemdir.

Rapora göre, Nişapur'un Türkmenler eline geçmesi hâdisesini, bu gibi şeylerde âdet olan yağmaları takip etmediği gibi, bu şehrin fethi Gazneli ordusunun Amul'ü zaptetmesiyle bile mukayese edilemeyecek derecede sakin olmuştur. Nişapurluların izhar ettikleri endişelere, Selçuklu öncü kıt'ası komutanı İbrahim İnal, şimalî Horasan'da bundan önce vukubulan yağmaların tamamen askerî harekâtla ilgili olduğu cevabını vermiştir. Nişapur halkına karşı beslenen iyi niyet, şehrin âyânına atfen bizzat Tuğrul'un yazmış olduğu mektupta daha açık olarak görülmektedir; bu mektupta o, "çok iyi şeyler" yapacağını vadetmektedir. Nişapur'un zaptında yağma hâdiseleri olmadığı ve herşeyin intizamlı bir şekilde cereyan ettiği diğer kaynaklar tarafından da kaydedilmektedir¹⁵⁰.

İbnü'l - Esîr, diğer Selçuklu beyi, Çağrı - Davud Bey'in Merv şehri halkına karşı gösterdiği buna benzer iyi niyetlerini anlatmaktadır¹⁵¹. Alman Haçlı seferleri müverrihlerinin "cengâver barbar ordular" diye vasıflandırdıkları Türkmen fütûhatçılarının, zamanında Roma İmparatorluğu'na hücum eden Alman kavimlerinden daha az barbar oldukları görülmüştür. Bunu izah etmek için yalnız, Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk kurucularını gösterdikleri devlet idaresindeki dirayetlerini söylemek kâfi gelmez.

Daha V. Barthold'un kaydetmiş olduğu gibi "Selçuklu fütûhatından önce İslâmiyet Türkleri fethetmiştir"¹⁵². Merv ve Nişapur'u ele geçirmiş olan Türkmenler, Bağdad elçisi İbn-i Fadlan'a bundan yüz yıldan fazla bir zaman önce Orta - Asya çöllerinde rastlamış olduğu Oğuz'lara, dış kıyafet bakımından bile pek az benzemektedirler. Evet, bizzat beyleri ve maiyetlerinin giyinişleri, Samanî ve

¹⁴⁹ İbnü'l - Esîr, IX, 328.

¹⁵⁰ Bondari, 7.

¹⁵¹ İbnü'l - Esîr, IX, 327.

¹⁵² Barthold V. "İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana (Türkistan'ın kültür tarihi)", s. 75.

Gazneli saraylarının ihtişamına alışmış yaşlı kimseleri gözyaşı dökmeğe mecbur ediyordu, fakat buna rağmen muzaffer Türkmenler, askerî bakımdan artık dağınık “deveci - çoban” kıt’alarına değil, esasını üç bin zırhlı atlının teşkil ettiği muntazam bir orduya sahiptiler.

Meselenin ikinci ve en esaslı izahını Türkmenlerin fütûhatçı vasfı teşkil etmektedir. Nişapur haber alma müdürünün raporu, evvelce gizli olup, Nişapur’un zaptedilmesi sırasında aşikâr olan şeyleri açıklamaktadır. Evvelce kaydedildiği gibi, Maverâü'n - nehr'-deki Türk beyleriyle, onları Mesud'a karşı kıskırtmak maksadiyle mektuplaşan ve şimdi de Nişapur'un Selçuklular eline geçmesinde, rapordaki ifadeye göre “büyük bir küstahlıkla fatihin tahtına sokulan”, Nişapur eşrafının hareketlerini tamamen izah etmektedir. Nişapur dihkânları ile Selçukluların işbirliği yalnız Horasan âyânı tarafından platonik bir şekilde Selçuklu hâkimiyetinin tanınmasıyla sağlanmamıştır. Nişapur dihkâm mümessilleri Selçukluların emrine silâhlı kuvvetler olduğu kadar o zamanın askerî mütehassıslarını da vermişlerdir. Ancak doğrudan doğruya bu askerî mütehassısların yardımı ile Selçukluların, Beyhakî'nin ifadesiyle “sultanlara mahsus”¹⁵³ bir taktiğe malik olmalarını izah etmek mümkündür. O zamandan itibaren Selçuklu ordusu kadrosuna haşar - vilâyet askeri de dahil edilmiştir¹⁵⁴. Horasan dihkânları Selçukluların idareyi ele almalarından itibaren devlet hâkimiyetinin teşkilâtlandırılması işlerinde faal hizmetlerde bulunmuşlardır. Ravendî ile İbnü'l - Esîr'in bildirdiklerine göre, kendi hesabına techiz ettiği dörtbin kişilik bir askerî kıt'ayı Tuğrul'un emrine veren Ebu'l - Kasım, baş vezir tayin edilmiştir¹⁵⁵. Aralarında meşhur Nizamü'l - Mülk'ün de bulunduğu müteakip vezirler aslında ve an'anelerinde keza Horasanlıydılar.

* * *

Selçuklular tarafından Nişapur'un zaptedilmesi Gazneli devletinin tam kalbine atılan ağır bir darbedir. 1038 yılı Ekiminde Mesud, piyade, atlı ve Hintli filli birliklerinden müteşekkil kırk - elli bin kişilik bir kuvvetle Selçuklulara karşı harekete geçmiştir. Mes-

¹⁵³ Beyhakî, TB, 584.

¹⁵⁴ Ayn. yer.

¹⁵⁵ Rahatu's-Sudur, 98 ve not 2. İbnü'l - Esîr, IX, 359; Beyhakî, TB, 561 de Ebu'l - Kasım'a “salâr-i buzurgân”=büyük kumandan ünvanı verilmektedir.

ud'un Selçuklular ile son savaşı bir buçuk yıl devam etmiş ve 1040 yılı Mayıs ayında (431 H. yılı Ramazanında Dendanekân (bugünkü Taşrabad)da vuku bulan meydan savaşı Gaznelilerin kat'î hezime-tiyle sona ermiştir ¹⁵⁶. Horasan, hemen batıya doğru müteakip ileri hareketleri devam ettiren Selçuklu sultanlarının, tamamen eline geçmiştir.

Bu tetkikimizde araştırdığımız ilk Türkmen devletinin menşei, onun müteakip muvaffakiyetlerini, ehemmiyetli derecede izah etmektedir. Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu, karışık bir durum arz etmektedir: bunda içtimaî inkişafı doğuran ve siyasî emellere sahip bulunan muhtelif teşekküller müessir olmuştur. Fakat şüphesiz ki, burada mühim bir âmil bu birbirine zıt teşekkülleri birleş-tirmiştir. Bu, Abbasîler'in evvelce tatbik etmiş oldukları rejime karşı olan müşterek husumetten ileri gelmektedir. Bu muhtelif cereyan-ların uzun bir faaliyeti neticesi meydana gelen ve "Büyük Selçuklu-lar" adıyla maruf Türkmenler, Abbasî halifeliğine tâbi (Gazneli) devletin yerine geçmiştir.

---

¹⁵⁶ Zahoder B. "Dendanekân", İstoriçeskiy jurnal (Tarih mecmuası)", nr. 3-4, 1943.

Türkolog ve Bizantolog
GEZA FEHER'İN HAYATI VE ESERLERİ

1890-1955

Dr. PHİL. HÂMÎT ZÜBEYİR KOŞAY

Teessürle haber aldığımızı göre, kavimler göçü çağını ve doğu Avrupa tarihini Bizans, İslâv, Arap, Acem kaynaklarına ve kazılara dayanarak aydınlatmaya çalışan bu bilgin 1955 Paskalya'sında hayata gözlerini yummuştur. Onun eserlerinden bir kısmını Türkçeye çeviren mesai arkadaşı sıfatıyla hayatını ve eserlerini hülâsa şeklinde tanıtmayı bir borç biliyorum.

Géza Fehér 1890 Ağustos ayının 4 ünde *Kunszentmiklos*'da Doğmuştur. Orta tahsilini *Kiskunhalas*'da bitirdikten sonra 1909 da *Debresen* şehrindeki Ref. Yüksek Okuluna intisap etmiş ve *Darko Yenö*, *Láng Nándor* ve *Pápay József* gibi tanınmış profesörlerden ders almıştır. 1913 de Macarların ana yurdu hakkında hazırladığı “*Atelkuzu területe es neve*-Etelközü sahası ve adı “adlı tetkiki” Századok-Asırlar” adlı dergide intişar etmiştir. Fehér bu eseriyle Felsefe Doktoru unvanını kazandıktan sonra aynı senede Latince, Yunanca ve Macarcadan Gimnazium öğretmenliği diplomasını aldı. 1913-14 yıllarında “*Szepsiszenyörgy*”de öğretmen vekili olduktan sonra “*Szabadka*” şehrine aslî öğretmen olarak atandı. 1916-17 yıllarında I. Cihan harbi sırasında askerlik hizmetini ödedikten sonra yarım yıl kadar İstanbul'daki Macar İlim Enstitüsünde çalıştı. Buradan döndükten sonra Paytaht kütüphanesinin doğu eserleri şubesinde vazife gördü. Tekrar gimnazium öğretmeni oldu. Arada bir çok önemli filolojik ve tarihi makaleler yayınladı. 1921 de “*Bulgarische Ungarische beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten*” adlı eseri çıktı. Bu eser bu güne kadar önemini muhafaza etmekte ve adı geçen asırlar için ihmal edilmez bir müracaat kitabı vasfını taşımaktadır Bir sene sonra tedkikatını genişletmek için Bulgaristana gitti. Arkeoloji enstitüsünde verdiği bir konferansta *Madara* kaya kitabesinin anlaşılabilceği fikrini müdafaa etti ve heykelin altında hafriyat tavsiye etti. Bulgar ilim muhitleri kendisinin burada çalışabilmesi için bir iskele kurdular ve bu suretle kitabenin çözülmesi kolaylaştı. Araştırmalarının neticesi

Bulgarca ve Macarca olarak daha sonra Bulgarca ve Almanca olarak monografi halinde intişar etti. Fehér Madara'da uzun seneler süren kazılara iştirak etti ve Bulgar Türklerinin medeniyetine ve Eski Bulgar ve Macar münasebetlerine dair pek çok eser yayınladı. Bulgar Türklerinin *Madara* ve *Aboba-Pliska* daki merkezlerinden başka *Krika*, *Kalugersa*, *Mumcilar* ve *Endje*'de araştırmalarda bulundu. Bunların sonuçları Bulgarca, Fransızca, Almanca, Macarca ve Türkçe olarak intişar etti. 1924 senesinde Debresen üniversitesinin "Bizans Tarihi Edebiyatının Filolojik tedkiki" sahası için doçent ve 1931 de aynı üniversitede öğretim görevlisi profesör ünvanını kazandı. Bulgar meclisi eski Bulgar tarihine yaptığı hizmetlerden dolayı resmen teşekkür etti ve nakdi mükâfat verdi. Bulgar Akademisi ve Arkeoloji Cemiyeti asli üyeliklere seçti. *Rusze* müzesine adını verdiler. Bulgar-Türk medeniyetine ve eski Bulgar tarihine yaptığı hizmetlerin bir neticesi olarak 5 ve 10 leva'lık paraları Fehér'in çözdüğü *Krum han*ın Madaradaki atlı heykel kabartması ile süsleyerek bastılar. Avusturya, İtalya, Sırbistan, Romanya ve Yunanistanı, İran ve Irak'ı dolaşarak bir çok konferanslar verdi. 1937 de İstanbuldaki Türk Tarih kongresinde "*Bulgar Türkleri'nin, Macarların ve Akrabalarının kültürleri*", adlı bir konuşma yaptı. 1944 de İstanbul'a gelerek Ayasofya ve Topkapı sarayı müzelerinde çalıştı. Elyazısı halinde kalan bir eseri Türk halklarının ok ve yaylarından bahs etmekte ve bir çok yeni görüşleri ihtiva etmektedir. 1948 den itibaren Macar Milli Müzesinde arkeolojik eserler üzerine çalıştı ve Macaristan toprağında yaşayan slavların ethnik durumları üzerine bir korpüs hazırladı. *Žala* kalesinde, *Pribina* Pannonia prensliğinin merkezinde hafriyat yaptı.

Fehér Gézanın eserlerindeki esas tez şudur:

VII. asra kadar Doğu Balkanlardaki Slavlar bir devlet kuracak seviyede değildiler. Türk-Bulgar'ların aralarına girip katılmaları sayesinde ancak bir devlet kurabildiler, Muasır Doğu-Avrupa içtimai ve iktisadi medeniyet seviyesi batıya nazaran çok yüksek idi. Türk kavimler göçlerini büsbütün ayrı zaviyeden ve bitaraf olarak tedkik gereklidir.

Muarızları Fehér'i Bulgar Türkleri lehine, Slavlığın medeni seviyesini alçaltmakla ittiham etmektedirler. Fakat Budenz, *Munkácsi*, *Gombocz* gibi değerli alimler de aynı kanaate vardıkları için bu hakikat hiç bir zaman örtülemeyecektir.

Géza Fehér'in çıkmış eserleri (Eksik Bibliyografya)

- 1 *Atelkuzu területe és neve*. Etelkuzu sahası ve adı. Századok 1913.
- 2 *Mordvin határozók*-Mordvin zarfları. Nyíltud. közl. 1916.
- 3 *Megiégyzések a Theophanes Continuatus néven ismert történeti mű keletkezéséhez*-Theophanes Continuatus adına izafe olunan tarihi eserin zuhuruna dair mütalealar. Egyet. Phil. Közl. XLI/1917/27-37; 288-296.
- 4 *Die auf Skythian bezüglichliche Daten der Ungarischen Kroniken*. KcsA. I. 1921.
- 5 *Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen*. KcsA. I. 1921, 123-140.
- 6 *A bolgár nép östörténete*-Bulgar kavminin eski tarihi. Turan IV/1921/19-36.
- 7 *Bulgarisch-ungarisches Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten*. Bp. 1921.
- 8 *Ungarns Grenzen im IX. Jahrhundert*. Ung. Jb. 1922.
- 9 *Magyarország határai Konstantinos Porphyrogennetos szerint*. Száz. 1923 - Konstantinos Porphyrogennetos'a göre Macaristan sınırları.
- 10 *Az Ösbolgarok műveltsége*-Eski Bulgarların medeniyeti. Szófia, 1924.
- 11 *Az Ösbolgar műveltség emlékei*. Szófia, 1925, Izv. Balg. Arch. Inst. III. - Eski Bulgar medeniyeti hatıraları.
- 12 *A madarai lovasrol*. Szofia, 1925. - Madara suvarisi hakkında.
- 13 *A bolgar egyház hatása Magyarországon*. Sb. Zlatarski. Szófia. 1925. 485-498. - Macaristana Bulgar kilisesinin tesiri.
- 14 *Az első bolgar fejedelmek névlejstroma*. Godisn. na Balg. Narodn. Muzej. Szofia. 1926 - İlk Bulgar hükümdarları isim listesi.
- 15 *Az Ösbolgarok temetkezési szokásai*. Izv. Etn. Muzej. VI. 1926 - Eski Bulgarların ölü gömme adetleri.
- 16 *A bolgar egyház kísérletei és sikerei hazánkban*. Száz. 1927-Yurdumuzda Bulgar kilisesinin denemeleri ve başarıları.
- 17 *A madarai lovas szikla dombörmü és magyar östörténeti vonatkozásai*. Ethn. 1927 - Madara süvarisi kaya kabartması ve onun Macar eski tarihi ile ilgisi.

- 18 *Esmedeme, Kisin, Kanar ösbolgar szavak* megfétese es etnografiai magyarázata. Plovdiv, 1928 - *Esmedeme, Kisin, Kanar* Eski Bulgar sözlerinin çözülmesi ve etnografik izahları.
- 19 *A madarai lovas felirata*. Szofia, 1928 - Madara süvarisi yazıtı.
- 20 *Die Inschrift der Reiterreliefs von Madara*. Sofia., 1928.
- 21 *AZ Özsbogárok első megjelenése makedoniában. A küver név magyarázata*. Makedonski Pregled IV/1928. - Eski Bulgarların Makedonyada ilk görünüşü ve *Küver* adının izahı.
- 22 *A dunai bolgárok nyelv maradványai*. izv. Balg. Arch. Inst. V. 1928-29. Szofia. Tuna Bulgarları dil bakıyeleri.
- 23 *Az Ösbolgárok műveltsége*. Szofia, 1929-Eski Bulgarların medeniyeti.
- 24 *Protobulgarologia*. Sofia, 1929.
- 25 *Madarai Ösbolgar emlékek és adalékok az Ösbolgárok kulturájához*. Godisn. Narodn. Bibl. Plodiv. za 1927 - Mgdaradaki eski Bulgar hatıraları ve eski Bulgarların kültürlerine dair yeni belgeler.
- 26 *Az Ösbolgárok vallása*, Otec Pajsij II, 1929 - Eski Bulgarların dini.
- 27 *Az Ösbolgárok*, Szofia 1929 - Eski Bulgarlar.
- 28 *Néhány szó az Ösbolgárok hadügyéről*. Szofia, 1929 A Eski Bulgarların harp usulleri hakkında bir kaç söz.
- 29 *Az Ösbolgárok nyelve*. Ucil. Pregled. Szofia - Eski Bulgarların dili.
- 30 *Hunok - e a bolgárok?* Ucil. Pregled. Szofia, 1929. - Bulgarlar Hunlardan mıdır?
- 31 *Le titre des Khans bulgares d'apres l'iscription du cavalier de Madara. L'art byzantin chez les Slaves*. Uspenskij Emlékkönyv a Sorbonne Kiadásában. Paris. 1930.
- 32 *A tot osh, haszon szó bolgar-tösök eredetije*. KCsA. II. 1930 - Fayda manasına gelen *Totca osh* (asag) sözünün Bulgar-Türk menşei hakkında.
- 33 *A bolgár - török műveltség emlékei es magyar östörtenei vonatkozásúak*. *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises*. Budapest, 1931. Arch. Hung. VII.
- 34 *Kanitz Fülöp Felix a Balkan Kolombusa*. Budapest, 1932 - Kanitz Fülöp Balkanların Kristof Kolumbi.
- 35 *Kanitz Fülöp Felix élete és munkái*, Szófia, 1935 - Kanitz Fülöp Felix hayatı ve eserleri.

- 36 *Írásos emlékek Madarában*. Sbornik Madara I. Szófia, 1934. 262-359: 380-392; 419-428, - Madaradaki yazılı hatıralar,
- 37 *Asatásaim mumdzsilari holmokban*, Szófia 1934 - Mumcilar tepelerindeki kazılarım.
- 38 *Apropos des iscriptions protobulgares la basilique de Philippes*. Bull. de Corresp. Hellenique, 1935.
- 39 *A bolgár - törökök kapcsolatai a magyarországgal és a legújabb magyar östörténetkutató*, Száz. 1935 - Bulgar Türklerinin Macaristanla rabitaları ve enyeni Macar eski tarih araştırmaları.
- 40 *Attilas Sohn*: Írnik. Ung. Jb, 1936.
- 41 *Asatásaim Kirikaban*, Szofia, 1936 - Kirikadaki kazılarım.
- 42 *Die protobulgarische Titel Kanar*. Bizantinische Zeitschr. 1936.
- 43 *A bolgárok és magyarok müveltsége* - Bulgarların ve Macarların medeniyeti. Türkçe olarak. İstanbul, 1937.
- 44 *Die Kultur der Türko-Bulgaren, Ungarn und der verwandten Völker*. İstanbul 1937.
- 45 *Kavimler göçü Türk halklarının Avrupaya tesiri*. Türkçe. Henüz basılmamıştır.
- 46 *Az Ösbolgárok hadügye*. Szófia, 1938 - Eski Bulgarların harp usulleri.
- 47 *Az Ösbolárok kereskedelme, Russe*, 1939 - Eski Bulgarların ticareti.
- 48 *A bolgár - törökök szerepe és müveltsége*, Budapeşt, 1939 - Bulgar Türklerinin rolü ve medeniyeti.
- 49 *Ez Ösbolgárok történelmi jelentősége és müveltsége*, Szófia, 1940 - Eski Bulgarların tarihi önemi ve medeniyeti.
- 50 *Ez Ösbolgárok és Magyarok kapcsolatai Irannal*, Szofia, 1942 - Eski Bulgarların ve Macarların İran ile rabitaları.
- 51 *Az Ösbolgár hadsereg ruházata és fegyverzete*. Szofia, 1942 - Eski Bulgar ordusunun kifayeti ve silâhları.
- 52 *Magyarok és Bolgárok*, Budapest, - 1942 Bulgarlar ve Macarlar.
- 53 *Bulgaren und Ungaren*, Bp. 1942,
- 54 *Bulgarların eski tarihi ve Macarların eski tarihi*. Türkçe henüz basılmamıştır.
- 55 *Bulgar - Macar eski tarihi münasebetleri hakkında İstanbul Üniversitesinde on konferans*. İstanbul, 1946,

- 56 *A nagyszentmiklósi kincsrejtély megfészesének útja*. Arch. Ert. 1950, I. - Nagyszentmiklós hazinesindeki yazılarla ilgili sırım çözülmesinin yolu.
- 57 *Zalavari asatások előzetes jelentése 1951-52. évről*. Arch. Ert. 1953, I. - Zala kalesi kazıları hakkında ilk rapor.
- 58 *A IX-XI. Századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához*. Folia Arch. uj. folyam. VI, 1954. - Yurdumuzdaki IX-XI asırlar arkeolojik malzemenin tenkidli tabı hakkında.
- 59 *Les fouilles de Zalavar 1951-53*. Paport preliminaire, Acta Arch. 4, 1954.
- 60-61. *Avar-bizanci kapcsolatok és bolgár allamalapítás*. Acta Arch. 5, 1954, Arch. Ert. 1955, I. - Avar Bizans münasebetleri ve Bulgar devletlerinin kuruluşu.

Elyazısı balinde kalan eserleri

- 1 *Honfoglaló magyarok es hazai Szlávok* (Studia Slavica için) - Yurt kuran macarlar ve yurdumuzdaki slavlar.
- 2 *A honfoglaló magyarok és a magyar-szlav együtélés problemái* - Yurt kuran Macarlar ve Macar - Slav müşterek hayat meselesi.
- 3 *A Karpatmedence a IX. században*, - IX. asırda Karpat havzası.
- 4 *Milyen lakosságot találtak a honfoglalók a Dunántulon?* - Yurt kuran Macarlar Tuna o bir tarafında hangi kavimleri buldular?,
- 5 *A keleteuropai népek ruházata és hatása a Nyugat öltözködésére*. - Doğu Avrupa kavimlerinin giyimi ve Batı geyinişine tesiri.
- 6 *A török népek ija* - Türk kavimleri yayı.
- 7 *Zalavar monográfijája* - Zala kalesi monografisi.
- 8 *IX-XI századi hazai régészeti anyag corpusa* - IX-XI asırlara ait yurdumuzdaki arkeolojik eserler korpüsü.
- 9 *A hunok régészeti hagyatékáról* - Hunlardan kalan arkeolojik eserler.
- 10 *A mohacsi honfoglaló temető* - Mohaçdaki yurt işgali zamanına ait mezarlık. v.s.

GEZA FEHER

1890-1915

Géza Fehér was born in Kunszentmiklós, Hungary, in 1890. After having finished his high school studies in Kiskunhalas, he came to Debrecen, where he matriculated at the old reformed College. Here under the leadership of his professors J. Darko, N. Láng and J. Papay he soon devoted himself to the studies of the history of the migration period. His inaugural dissertation "The Atekluzu territory and name" deals with the problems of the original home of the Hungarian people. In 1913 he got his high-school teacher's diploma, and worked first in Sepsiszentgyörgy /Transilvania/, and then in Szabadka. During the world war he served in the infantry. Towards the end of the war he came to Turkey. Here he worked for six months in the Hungarian Institute in İstanbul. After the war he rearranged the oriental collection of the Municipal Library of Budapest. In 1921 he published his book "Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V.-XI. Jahrhunderten" /Bulgarian-Hungarian Relations in the V.-XI. centuries/, which is up to now a fundamental work of the history of that time. - In 1922 he went to Bulgaria to do research work. Here with the assistance of the government he built a scaffold to the famous rock-relief of Madara, and got permission and assistance to carry out excavations in the neighbourhood of the rock relief. Géza Fehér succeeded in deciphering the inscriptions of the relief of Madara, a problem until then unsolved. He published his results in a monography in German and Bulgarian, and in a number of papers published in Bulgarian and Hungarian. He continued with its research work in the neighbourhood of Madara, and his further results were published in Bulgarian, French, German and Turkish. - In 1924 he became honorary lecturer of byzantinology at the university of Debrecen, and 1931 extraordinary professor of the same university. The Bulgarian parliament thanked him officially for his work, which he had extended over the whole Bulgarian ancient history; also a special national present was granted to him. The picture of the horseman of Madara/picture of the rock-relief of Krum Khan, whose secret was solved by Fehér/ was coined according to his plans on the Bulgarian 5 and 10 Levas coins, Fehér also became member of the Bulgarian Academy of Sciences and the Bul-

garian Society of Archeology. King Boris decorated him, and honored him with his friendship, which then lasted until the king's death, - G. Feher delivered everywhere in the country lectures on the ancient Bulgarian history. He organised, and partly administrated social and cultural organisations for the Hungarians living in the Balkans. He had some outstanding Hungarian literary works translated into Bulgarian. There was no Hungarian workman or student living in Bulgaria, who, if he appealed to him, did not get assistance, or even financial help. Not only the Bulgarian writers and intellectuals, but everybody liked to spend his time with this vivid and interesting personality. - G. Fehér extended his research work over Austria, Turkey, Syria, Iraq, Jugoslavia, Roumania, Greece, Italy, and compared the immense material he collected with his Bulgarian and Hungarian findings. - In 1937 he was vicepresident of the Turkish Historical Congress and delivered successful lectures. The Hungarian Government wanted to send him in 1942 to Ankara, where he ought to have become professor of Hungarian studies at the university of Ankara, but the occupying German military authorities in Bulgaria did not grant him the visa. Only in 1944 did he succeed to go to Turkey. In Ankara wrote the history of the Hungarian Bulgarian people for the "Turkish World History", also he finished his monography on the "Costumes of the peoples of East -Europe and its Influence on the Western Costumes" a work up to now unpublished. He studied thoroughly the bows of the Turc peoples and came quite new results. He examined almost the whole bow material of the museums of the Near-East, and compared this material with the findings of his own excavations. -After the second world war in order to participate the Hungarian scientific life and also to help the four orphans of his son, who died in the war, he came back to Hungary and worked in the Hungarian National Museum. Here he published a paper on "The Secret of the Treasure of Nagyazentmiklos-, and finished his great still unpublished monography on "The Early Conquering Hungarians and the Problems of the Hungarian-Slav Coexistence". In the years 1951-1954 he made great excavations in Zalavar, where he not only succeeded in unearthing the fortress and basilica of Holy Stephan, but also showed how the Avar-Slav, Franc-Slav and Hungarian -Slav historical relations ought to be interpreted. -Géza Fehér died at Easter 1955. His interesting personality, his loyalty to his scien-

tific belief, his humanity was internationally appreciated. His unpublished scientific legacy may give new results to archeology.

Bibliography / Prof. Géza Fehér's/.

1. The Atelkuzu territory and name, Századok, 1923.
2. The Mordvin adverbial complements. Nyelvtud. Közl. 1916.
3. Remarks about the origin of the historical work known Theophanes Gentinuatus. Egyetemes Philol. Közl. XLI/1917/27-37; 288-296.
4. Die auf Skythien bezügliche Daten der ungarischen Kroniken. KCsA I., 1921.
5. Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. KCsA I., 1921. 123-140.
6. The ancient History of the Bulgarian People. Turan IV/1921/19-36.
7. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V. - XI. Jahrhunderten. Bp., 1921. 190.
8. Ungarns Grenzen im IX. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher, 1922.
9. The frontiers of Hungary according to Konstantinos Porphyrogenetes. Száz. 1923.
10. The Culture of the Ancient Bulgars. Sofia, 1924.
11. The Cultural Relics of the Ancient Bulgars. Izv. Balg. Arch. Inst. III., 1925.
12. On the Horseman of Madara. Sofia, 1925.
13. The influence of the Bulgarian Church in Hungary. Sb. Zlatarski. Sofia, 1925.
14. The list of Names the first Bulgarian Princes. Godisn. na Balg. Naredn. Muzej.
15. The Burying Customs of the Ancient Bulgars. Izv. Etn. Muzej, VI/1926/Sofia.
16. Endeavens and Successes of the Bulgarian Church in Hungary. Száz., 1927.
- 17 The Relief of the Horseman of Madara and its relations to the ancient History of Hungary. Ethn. 1927.

18. The Solution and the Explanation of the Ancient Bulgarian Words "Esmedeme" "Kisin", "Kamar". Plovdiv, 1928,
19. The Inscription of the Horseman of Madara. Sofia, 1928.
20. Die Inschrift der Reiterreliefs von Madara. Sofia, 1928.
21. The first appearance of the Ancient Bulgars in Macedonia. The Explanation of name "Küver" Makedonski Pregled IV/1928/. Sofia.
22. Die Sprachreste Donaubulgarens. Izv. Balg. Arch. Inst. V. V./1928-1929/.
23. The Culture of the Ancient Bulgars. Sofia, 1929.
24. Protobulgarelogia. Sofia, 1929.
25. The Ancient Bulgar Relics of Madara and Contribution to the Culture of the Ancient Bulgars. Godisn. Narodn. Bibl. Plevdiv za 1927. 1929. 145-164.
26. The Religion of the Ancient Bulgars. Otec Pajsij II./1929/. Sofia.
27. The Ancient Bulgars. Sofia. 1929.
28. A few Remarks on the Military Affairs of the Ancient Bulgars. Sofia, 1929.
29. The Language of the Ancient Bulgars. Ucil. Preglod. Sofia, 1929.
30. Are the Bulgars Huns? Ucil. Pregled. Sofia, 1929.
31. Le titre des Khans bulgares d'après l'inscription du cavalier de Madara. L'art byzantin chez les Slaves. Ed. Sorbonne, Paris, 1930.
32. The Bulgar-Turc origin of the Slovak "osoh" [use] Word. KCsA II /1930./
33. The relics of the Bulgar-Turc civilisation and its relations to the Hungarian ancient history/ - Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises./Budapest, 1931. Arch. Hung. VII.
34. Philip Felix Kanitz, Columbus of the Balkans, Budapest, 1932.
35. The life and work of Philip Felix Kanitz. Sofia, 1933.
36. Written relics in Madara. Sbrnik Madara I. Sofia, 1934. 262-359; 419-428.
37. My excavations in the hills of Mumdzsilar. Sofia, 1934.

38. Apropos des inscriptions protobulgares la basilique de Philip pes. Bull. de Corresp. Hellenique. 1935.
39. The relations of the Bulgar-Turcs with the Hungarians and the recent hungarian research work in ancient hitory. Szaz. 1935.
40. Attilas Sohn: Irnik. Ung. Jb. 1936.
41. My excavations in Krika. Sofia, 1936.
42. Die Protobulgarische Titel Kanar. Bizantinische Zeitschriften. 1936.
43. The Culture of Bulgars and Hungarians. Istanbul, 1937.
44. Die Kultur der Türko-bulgaren, Ungarn und der verwandten Völker, Istanbul, 1937.
52. The Hungarians and the Bulgars. Budapest, 1942.
53. Bulgaren und Ungarn, Budapest, 1942.
- 54 a. The Ancient history of the Hungarians. b. The Ancient history of the Bulgars./ Prepared for the Turkish World History/ Ankara.
55. Ten Lectures delivered at the universty of Istanbul on the Bulgar-Hungarian ancient historic relations. Istanbul, 1946.
- 56, The Solution of the Secret of the Treasure of Nagyszentmiklos. Arch. Ert. 1950/I/. Budapest.
57. Preliminary report on the excavations in Zalavar in the years 1951-52. Arch. Ert. 1953/I/.
58. To the critical publication of the Hungarian archeological material concerning the IX th and XI th centures. Folia Arch. VI. 1954. Budapest.
- 59, Les fouilles de Zalavar /1951-53/. Rapport preliminaire, Acta Arch. 4 /1954/. Budapest.
60. and 61/ The Avar-Byzantine relations and the Bulgar foundation of State. Acta Arch. 5 /1954/and Grch. Ert. 1955 /I/.

In manuscript

1. The Conquering Hungarians and the Slavs.
2. The Conquering Hungarians and Problems of the Hungarian-Slav Coexistence.

3. The Carpat-bazin in the IX th Century.
4. What kind of Population did the Conquering Hungarians find in Transdanubia.
5. The Costume of the East- European peoples and its influence on the Western Costume.
6. The bow of the Turc peoples.
7. Monography of Zalavar.
8. Corpus of the Hungarian archeological Material of the IX.-XI. th centuries.
9. On the archeological legacy of the Huns.
10. The Cemetery of the Conquering Hungarians in Mohacs.

Some further papers en the Hungarian-Slav histerical relations of the conquering period and some critiques concerning the results of the archeological/research work on the migration period in Hungary.

Tebliğler :

SUR LES CIVILISATIONS PREHISTORIQUES DE LA TURQUIE *

ŞEVKET AZİZ KANSU

Professeur d'Anthropologie et Ethnologie à l'Université d'Ankara, Socio corrispondente della Instituto Italiano di Antropologia (Roma) e della società Italiana di Antropologia e Etnologia-(Firenze),

Dans cette communication sommaire, je me propose d'examiner les documents culturels appartenant à diverses périodes préhistoriques de la Turquie, d'après la terminologie établie par le professeur Gordon Childe, et depuis lors appliquée avec succès par les auteurs tels que R. J. Braidwood, S. B. Clough.¹

La richesse des matériaux sur les civilisations préhistoriques et protohistoriques de la Turquie nous permet désormais d'employer cette terminologie comme on le fait pour les autres régions du monde.

Dans l'Histoire de L'Humanité, la Turquie a connu et a subi les conséquences ou les influences d'une phase de cueillette (-The food gatherings stage)- d'une phase de révolution néolithique, c'est-à-dire, révolution agricole et domestication des animaux et en dernier lieu d'une phase de révolution urbaine.

La Turquie a suivi les mêmes élans de civilisation que ses voisins du sud et du sud-est. Car, comme disait H. Berr; "Le creuset de l'Histoire fond les éléments humains de chair et d'esprit, dans la satisfaction progressive de ces besoins essentiels; organisation sociale, amélioration de la vie matérielle, explication des choses".

* Communication fait au Xe Congrès international des Sciences historiques, tenue à Roma du 4 au 11 septembre 1955

¹ V. Gordon Childe. *New Light on the most ancient East-The Dawn of European civilization*, Routledge, Kegan Paul. London. *Man Makes Himself-Progress and Archaeology*. Watts, London. *Prehistoric Migrations in Europe*. H. Aschehong, Oslo.

Robert J. and Linda Braidwood. *The Earliest village communities of south western Asia*. *J. of World History*, pp. 278-310. I. 1953 *S. B. Clough*. *The rise and fall of civilisation*. Mc graw Hill Book Co. New York. 1954.

A ce propos je veux souligner avec le même auteur que "..... Si la situation de l'Égypte et de la Mésopotamie, le climat, la nature du sol ont favorisé les débuts de la civilisation, l'Asie mineure présentait, elle aussi, de multiples avantages. Pays complexe: hauts plateaux et plaines, nombreux cours d'eaux orientés dans des directions variées, rivages maritimes aux baies profondes hospitalières; "Voie d'Échange" entre les grands peuples orientaux, voie d'accès au monde méditerranéen, voie de pénétration d'Europe en Asie, "creuset" de peuples et de races, ou les premières migrations indo-européennes ont apporté un élément dont il est intéressant de mesurer l'importance.." ².

Ainsi cette communication ne sera qu'une sorte d'introduction-a ce point de vue à des investigations ultérieures plus détaillées. Maintenant permettez-moi d'examiner brièvement ces phases, sous le titre de "Civilisations préhistoriques de la Turquie."

1. Phase comprenant les civilisations pleistocène et holocène ancienne dont la richesse s'impose de plus en plus. Les civilisations paléolithiques de la Turquie représente exactement cette phase.

Jusqu'aux derniers temps, on doutait de l'existence d'une civilisation paléolithique en Turquie. Même on la niait parfois. A titre d'exemple, je peux vous citer cette phrase de Jacques de Morgan: "D'autre part on remarque que le coup de poing ne se rencontre pas dans un grans nombre de régions telles... d'Asie Mineure... ainsi que dans les contrées du nord, le plateau Iranien et celui de l'Arménie, pays couverts des glaces pendant la majeure partie des temps quaternaires et, par suite inhabitable" ³.

Les recherches systématiques de ces dernières années ont prouvé que les civilisations paléolithiques sont représentées en Turquie par des specimens abondants et typiques.

Au cours de cette phase, au point de vue de la technique de taille de pierre, la Turquie a des industries dite biface comme "chelléen acheuléen, micoquien" et des industries dite d'éclats, comme "clactonien, levalloisien et moustérien"

² *Henri Berr*. Avant-propos in *Les Hittites* (Louis Delaporte) P. X et. III. L'évolution de l'Humanité. Paris. Albin Michel. 1936.

³ *Jacques de Morgan*. L'Humanité Préhistorique. P. 300. L'évolution de l'humanité. Le renaissance du Livre. Paris m 1924.

Quant aux périodes récentes de l'âge de pierre ancienne dite paléolithique supérieure, comme aurignacien, solutréen et magdalénien, il n'en existe en Turquie que la période aurignacienne.

Ces cultures, en Turquie, ont été découvertes soit en surface, soit in situ dans les graviers des terrasses ou dans les dépôts de remplissage des cavernes ⁴.

Il faut ajouter que, les civilisations paléolithiques de la Turquie sont parallèles à celles de Paléστine et de l'Europe.

Seconde phase: La civilisations paléolithique supérieure représentée en Turquie par l'aurignacien, avec les cultures mésolithiques dont nous avons rencontré quelques vestiges, se continuent en cultures néolithiques et chalcolithiques⁵.

Selon S. B. Clough "Pour importante qu'ait été l'agriculture sédentaire en ce qu'elle permettait l'accumulation de réserves et autorisait ce loisir où l'homme dirige son esprit vers des fins artistiques ou spéculatives, il manquait encore au stade néolithique quelques-unes des conditions essentielles que requiert tout progrès économique. L'outillage n'était pas suffisamment efficace et spécialisé pour permettre une grande division du travail. La force des animaux ou l'énergie mécanique ne venait s'ajouter à l'effort humain que de façon insignifiante. On n'en était encore qu'aux balbutiements d'un système politique ou social qui eût permis de grouper les efforts individuels pour réaliser de grandes oeuvres. Et les moyens de transport n'étaient pas suffisants pour qu'un commerce intensif pût se développer.

⁴, ⁵ *Şevket Aziz Kansu*. Stone age cultures in Turkey, American journal of Archaeology pp. 227-232. vol LI. IV 3 1947. İnsan ve medeniyet tekâmül tarihinde Anadolu'nun yeri. (The evolution to date of Man and civilisation in Anatolia III. Türk Tarih Kongresi. Türk Tarih Kurumu IX seri No. 3 pp. 306-314. Ankara 1948.

— Southwest Asia, year book of Anthropology, 1955. Wenner - Gren Foundation for Anthropological Research, Newyork, FP. 445. 470.

Les Fouilles d'Etyokuşu (1937). T. T. K. Y. V. Seri No. 3 ANKARA 1940.

Marc R. Sauter. Préhistoire de la Méditerranée. pp. 156-163. Paris Payot. 1948.

Kılıç Kökten. Anadoluda prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı üzerine bir araştırma.

Revue de la faculté de langues d'histoire et de géographie. T. X. No. 3-4 pp. 167-207. Ankara. 1952.

Afet İnan. L'Anatolie, le pays de la "race" Turque. P. F. des sciences économiques et sociales de l'université de Genève. V. II. Genève. 1941.

L'Age du cuivre, ou, comme on l'appelle aussi, l'époque chalcolithique, marque, à ces divers égards, un progrès réel. La révolution "technologique" qui s'est accomplie au cours du quatrième millénaire avant notre ère a été considérée par beaucoup comme la plus importante de toutes celles qui se sont produites antérieurement à l'année 1600 de notre ère. Les perfectionnements techniques ont rendu possible une production *per capita* plus élevée et prélué à la vie urbaine, atmosphère essentielle pour le développement intellectuel et culturel de l'homme.

L'aire géographique dans laquelle s'est accomplie cette révolution technologique de l'Age du cuivre est bornée à l'ouest par le Sahara et la mer Méditerranée; à l'est, par le désert de Thar (dans l'Inde) et l'Himalaya; au nord, par les Balkans, le Caucase, l'Elbrouz et l'Hindon-Kouch, et, au sud, par le tropique du Cancer"⁶

En Turquie, l'existence d'une civilisation du cuivre à tradition néolithique (chalcolithique) qu'on a constaté soit dans les stations en plein air, soit dans les premières couches d'habitation des *höyüks*-ou elle a été richement représentée- nous a conduit à l'idée qu' une civilisation néolithique pure, c'est - a dire sans metal, n'avait pas existé en Turquie.

Mais, les trouvailles faites à Yumuktepe (Mersin) par les archéologues anglais ont prouvé l'existence d'une culture néolithique pure-sans metal- en Turquie. ⁷

Il faut noter que, au point de vue culturelle, les trouvailles de Yumuktepe sont parallèles à celles de Hassuna (Irak).

D'après nos connaissances actuelles, les civilisations préhistoriques de cette période ont passé en Turquie, immédiatement à la troisième phase, c'est-à-dire à la révolution urbaine.

Cette phase est très caractéristiquement représentée dans les couches culturelles des *höyüks* signalés dans toute la surface de la Turquie.

Depuis 1932, sous l'hospice de la société d'histoire Turque, les

⁶ S. B. Clough Grandeur et décadence des civilisations. Traduction de George Deniker pp. 29-30. Payot Paris. 1954.

⁷ John Garstang. Prehistoric Mersin (Yumuk tepe in southern Turkey). the Neilson expedition in Cilicia. The Clarendon Press, Oxford 1953.

fouilles effectuées par les chercheurs turcs, expédition étrangère, et les publications, nous ont largement renseignés sur les civilisations de cette phase. (Ş. A. Kansu, M. Ş. Şenyürek H. Z. Koşay, R. O. Arık, K. Kökten Tahsin et N. Özgüç..."⁸.

Cette révolution urbaine, et encore la révolution qui la précède, englobent les civilisations protohistoriques de la Turquie.

Les recherches récentes nous démontrent que les cultures protohistoriques de la Mésopotamie, et de Syrie sont antérieures aux cultures correspondantes de l'Anatolie. Par exemple, l'écriture en Mésopotamie précède de 1000 an, celle de "Kültepe"

Il ne faut pas étudier séparément l'homme et le fait historique. Or il me semble utile de citer ici que de recherches et des publications ont été faites sur les populations qui ont créé, apporté ou représenté les civilisations préhistorique de la Turquie. Ainsi, nos connaissances sur l'histoire des civilisations préhistoriques seront enrichies par nos connaissances sur l'histoire anthropologique du pays. (Ş. A. Kansu, M. S. Şenyürek, S. Tunakan....)⁹

Enfin la datation par carbon 14 n'est appliqué que pour l'époque phrygienne à Gordion.¹⁰

Cette datation, grâce à laquelle, nous souhaitons établir la chronologie absolue pourra éclairer beaucoup de problèmes concernant la Turquie et ses rapports avec les pays voisins.

---

⁸, ⁹ Consulter:

Publications de la société d' Histoire Turque a, Belleten (Periodique trimestrielle b, Monographies Consacrées aux fouilles.

Voir aussi

Revue de la Facultes de langues, d'Histoire et de Geographie de l'université d'Ankara

¹⁰ Elizabeth K. Ralph. university of Pennsylvania Radiocarbon Dates I. Science February, 4 1955. vol 121 N 3136. pp. 149-151.

T A B L E   D E S   M A T I E R E S

Articles, Etudes:	<u>Page</u>
ŞENYÜREK, PH. D. MUZAFFER: A review of the order of eruption of the permanent teeth in fossil hominids (with 4 figures. - en anglais)..	407
ÖZGÜÇ, TAHSİN: Fouilles de Kültepe, trouvailles obtenues à la couche II. (31 figures, 1 plan. - en turc)	445
—————: Excavations at Kültepe level II finds (with 31 figures and 1 map. - traduction anglaise de l'article ci-dessus)	453
KAFESOĞLU, DR. İBRAHİM: Problèmes qu'offre l'histoire seldjoukide....	463
 Traductions:	
ZAHODER, B. (trad.: KAYNAK, İSMAİL): Horasan au temps de la fondation de l'Etat seldjoukide)	491
 Nécrologie:	
KOŞAY, DR. PHIL. HÂMİT ZÜBEYİR: Géza Fehér, sa vie son oeuvre	529
—————: Géza Fehér (en hongrois)	535
 Communications:	
KANSU, ŞEVKET AZİZ: Sur les civilisations préhistoriques de la Turquie (en français).....	541

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XIX

No. 76

Octobre 1955

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

2003